

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

На правах рукопису

Герасименко Людмила Сергіївна

УДК 94: [355.432.2 + 356.15] (477 – 25) „1941”

**НАРОДНЕ ОПОЛЧЕННЯ ТА ВІНИЩУВАЛЬНІ БАТАЛЬЙОНИ В
ОБОРОНІ КИЄВА (1941 р.)**

07.00.01 – історія України

Дисертація

на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Науковий керівник
Король Віктор Юхимович,
доктор історичних наук,
професор

Київ – 2006 р.

Зміст

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1	
Стан наукової розробки та джерельної бази проблеми	8
РОЗДІЛ 2	
Організація народного ополчення та винищувальних батальйонів	
у м. Києві	28
2.1. Формування загонів народного ополчення у м. Києві.....	28
2.2. Організаційна структура загонів народного ополчення, їх озброєння та навчання.....	43
2.3. Призначення та порядок формування винищувальних батальйонів.....	61
РОЗДІЛ 3	
Внесок народного ополчення в оборону Києва	73
3.1. Діяльність народних ополченців під час першої спроби німців прорватись у Київ (липень 1941 р.).....	73
3.2. Народне ополчення під час відбиття генерального штурму Києва (31 липня – 16 серпня 1941 р.).....	95
3.3. Ополченці на заключному етапі оборони міста (24 серпня – 19 вересня 1941 р.).....	118
РОЗДІЛ 4	
Винищувальні батальйони в період оборони Києва	135
Висновки	161
Список використаних джерел та літератури.....	167
Додатки.....	216

ВСТУП

Актуальність дослідження. Друга світова війна, яка була найтрагічнішим періодом в історії людства, не могла не позначитись на долі українського народу, що в умовах тоталітарного режиму зміг не лише вистояти, але й зробити все можливе для закладення міцних підвалин своєї майбутньої державності.

Друга світова війна справила настільки потужний вплив на розвиток українського суспільства, що її відгомін досі яскраво проявляється на рівні існування колективних стереотипів, міцно закорінених у масовій свідомості. Відтак, лише об'єктивне дослідження усіх аспектів історії України в цей трагічний і водночас героїчний період дозволить створити багатомірну картину подій, яка адекватно зможе відзеркалити глибину всіх подій війни.

Досить важливим є дослідження початкового періоду війни, найбільш трагічного і невдалого для радянських військ. Оборонні бої радянської армії призвели до великих втрат. На цьому етапі дуже важливою ставала участь населення в збройній боротьбі з німецькими військами. Ця допомога проявлялась у різних формах, і однією з них було створення добровольчих збройних формувань. Найбільш поширеними серед них стали народне ополчення і винищувальні батальйони.

Однією з важливих проблем, яка потребує детального і всебічного вивчення є участь добровольчих збройних формувань в оборонних боях на території України.

Сьогодні очевидним є той факт, що без глибокого і зваженого дослідження історії народного ополчення та винищувальних батальйонів, не може йтися про повноту наших знань з історії Другої світової війни, про визначення точної кількості всіх жертв, які склала Україна на вівтар своєї свободи, про з'ясування дійсного розмаху участі добровольців у оборонних боях у 1941 р.

Актуальність досліджуваної теми також посилюється через те, що хоча добровольчі збройні формування були предметом багатьох досліджень радянських істориків, однак в жодному з них не розкрито питання, наскільки народні ополченці та бійці-винищувачі були дієвою допоміжною силою Червоної

Армії, чи виправдана доцільність і необхідність їх створення і яка їхня роль в боях.

Таким чином, обрана тема дослідження дозволяє докладніше, з урахуванням сучасного переосмислення подій війни в історичній науці, що почалось на початку 90-х рр. ХХ ст., висвітлити вищеназвані недостатньо вивчені в історіографії питання, пов'язані з історією народного ополчення та винищувальних батальйонів в Україні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконано в межах науково-дослідної теми «Історія формування і розвитку української держави» (державний реєстраційний номер 01БФ46-01), що включена до тематичного плану Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Тема дисертації затверджена Вченою радою історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка 26 грудня 2001 року, протокол № 7.

Об'єктом дослідження виступають народне ополчення та винищувальні батальйони в роки Великої Вітчизняної війни.

Предметом дослідження є бойова діяльність ополченців і бійців-винищувачів під час оборонних боїв за місто у липні-вересні 1941 р.

Географічні межі дослідження охоплюють територію Києва і Київської області.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з червня по вересень 1941 року. Нижня хронологічна межа пов'язана з початком Великої вітчизняної війни (22 червня 1941 р.), що послужило поштовхом до мобілізації сил країни, в тому числі і створення добровольчих збройних формувань. Верхня межа обумовлена завершенням Київської стратегічної оборонної операції (26 вересня 1941 р.), коли Київ і Київська область були остаточно окуповані німецькими військами.

Мета дисертаційного дослідження – на основі широкої джерельної бази проаналізувати процес формування загонів народного ополчення і

винищувальних батальйонів, бойову діяльність ополченських і винищувальних частин під час оборони міста Києва.

У відповідності до мети дисертації було визначено основні наукові **завдання:**

- вивчити стан наукової розробки теми та джерельну базу дослідження;
- простежити процес формування загонів народного ополчення у місті Києві, їх організаційну структуру;
- висвітлити ступінь матеріально-технічного забезпечення ополченців, показати рівень їхньої військової підготовки, проаналізувати соціальний склад ополченських загонів; прослідкувати порядок формування винищувальних батальйонів у місті Києві, а також висвітлити форми і методи їх діяльності;
- розкрити бойову діяльність народного ополчення і з'ясувати його роль в оборонних боях за місто у липні-вересні 1941 р.;
- висвітлити бойову діяльність винищувальних батальйонів під час оборони міста Києва;

Методологічною базою дисертації є принцип історизму, на основі якого факти та події розглядаються з урахуванням тогочасного суспільно-політичного становища, що мав вплив і на перебіг військових дій, принцип об'єктивності, що передбачає неупередженість при висвітленні питань, пов'язаних з історією добровольчих збройних формувань. Ці принципи були реалізовані за допомогою як загальнонаукових, так і спеціально-історичних методів: проблемно-хронологічний (для виділення і аналізу окремих проблем, пов'язаних з історією добровольчих збройних формувань), аналітичний (для виявлення причин виникнення добровольчих збройних формувань і їх ролі в оборонних боях), статистичний метод (для дослідження питання про чисельність народного ополчення і винищувальних батальйонів), метод логічного аналізу (для виявлення загальних рис створення добровольчих збройних формувань та особливостей їх формування у місті Києві).

Наукова новизна дисертації полягає у постановці та розробці актуальної проблеми, яка, незважаючи на удавану вивченість у вітчизняній історіографії, так і не отримала всебічного та об'єктивного висвітлення в історичній науці. На основі широкого масиву джерел, насамперед актуалізованих архівних матеріалів було досліджено питання, пов'язані з процесом формування у місті Києві загонів народного ополчення та винищувальних батальйонів, внесено уточнення до положень вітчизняної історіографії про бойове застосування добровольчих збройних формувань. Вперше здійснено широкий аналіз соціального складу батальйонів народного ополчення, методів формування винищувальних батальйонів. Дістало подальший розвиток дослідження ролі добровольчих збройних формувань в оборонних боях за місто Київ. Було виявлено низку неточностей, які мали місце у працях науковців, що зверталися до вивчення окремих аспектів обраної нами теми.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що її основні положення та фактичний матеріал можуть бути використані при підготовці узагальнюючих праць з історії України, при написанні спеціальних праць з історії Великої Вітчизняної війни в Україні, розробці нормативних і спеціальних курсів для студентів-істориків.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Основні положення дисертації були представлені на II Всеукраїнській науковій конференції “Україна напередодні та в роки Другої світової війни (1939-1945 рр.)” (м. Кривий Ріг, 3-4 жовтня 2002 р.), на науковій конференції, присвяченій 215-й річниці від дня народження Д. Бантиш-Каменського “Історія України: історія вивчення, сучасний стан і перспективи досліджень” (м. Київ, 20-21 травня 2003 р.), на II міжнародному науковому конгресі українських істориків “Українська історична наука на сучасному етапі розвитку” (м. Кам'янець-Подільський, 17-18 вересня 2003 р.), на міжвузівському семінарі “Велика Вітчизняна війна: бачення через роки” (м. Бердянськ, 30 березня 2004 р.), на міжнародній науково-практичній конференції „Шевченківська весна” (10-11 березня 2005 р.)

Публікації. Результати дослідження знайшли відображення у 7 авторських публікаціях, з них 4 – у фахових наукових виданнях, що входять до переліку ВАК України.

РОЗДІЛ І

Стан наукової розробки та джерельної бази проблеми

Початковий період війни для СРСР виявився найтяжчим. Червона Армія зазнала значних поразок, вона зазнала великих втрат і змушена була відступати. В силу цих обставин армія потребувала поповнення. Одним із джерел бойових резервів для Червоної Армії стає народне ополчення. Народне ополчення, яке виникає у найскладніший – початковий період війни, стає найбільш масовою формою участі населення у боротьбі з ворогом. Ополченський рух набуває найбільшого розмаху серед добровольчих збройних формувань, таких як, наприклад: винищувальні батальйони, робітничі і комуністичні батальйони, загони самооборони, групи самозахисту.

Одну з яскравих сторінок в історію Великої Вітчизняної війни вписали і бійці винищувальних батальйонів. Вони відіграли особливо велику роль в охороні радянського тилу від ворожих диверсантів, шпигунів, провокаторів, в організації та розгортанні партизанського руху.

Історія народного ополчення, як і винищувальних батальйонів, досить складна, вона охоплює цілу низку питань, пов'язаних з процесами формування, озброєння, навчання і бойового застосування ополченських загонів і винищувальних батальйонів.

Дослідити історію народного ополчення чи винищувальних батальйонів в минулій війні в масштабі всієї країни (мається на увазі Україна) – задача дуже складна. Однак, можна глибше дослідити ці проблеми в більш низьких ланках – на прикладі того чи іншого міста (в даному випадку мова йде про місто Київ). Тому дослідником було здійснено спробу розкрити питання, пов'язані з історією народного ополчення та винищувальних батальйонів міста Києва, а також показати їхню роль і місце в обороні міста. Така постановка питання обґрунтовується тим, що по-перше, Київська стратегічна оборонна операція і оборона міста була однією з найважливіших у початковий період війни, а по-друге, що найголовніше, в обороні міста проявились найбільш характерні риси діяльності народного ополчення і винищувальних батальйонів, які і визначали

стан цих добровольчих збройних формувань на початковому етапі війни. Звичайно, основну і вирішальну роль в захисті міста відіграли, регулярні війська. Але значний внесок в оборону Києва внесли і його мешканці – бійці народного ополчення і винищувальних батальйонів.

Проблеми історії народного ополчення, звичайно, являються однією із важливих тем у вітчизняній історіографії. Між тим саме ця тема до сих пір являється ще малодослідженою і досить скупо висвітленою в радянській історичній літературі. Ще недостатньо висвітлено роль винищувальних загонів у забезпеченні безпеки фронтового тилу, а також їхню боротьбу з ворожими диверсантами і лазутчиками. Тому не випадковим є інтерес дослідників до діяльності винищувальних батальйонів в роки війни. Питання участі народного ополчення і винищувальних батальйонів у війні Радянського Союзу проти фашистської Німеччини залишаються недостатньо вивченими і висвітленими. Тому ця проблема набуває значної актуальності в сучасній літературі. Однак було б помилкою сказати, що в цій області зовсім нічого не зроблено. Питанням історіографії цієї теми присвячені статті Комала Ф.Б. і Колісника О.Д. [407, 401]. Автори цих статей прослідковують підвищення уваги до проблеми народного ополчення у істориків, зокрема, маються на увазі і праці по історії Великої Вітчизняної війни, і спеціальні роботи по народному ополченню, однак вони ж і констатують той факт, що узагальнених, комплексних праць про створення і застосування народного ополчення ще нема. Зокрема, Комал Ф.Б., аналізуючи літературу по історії Великої Вітчизняної війни, зазначає, що в ній дається висока оцінка такої форми збройної боротьби, як народне ополчення, однак такі питання, як соціальний склад народного ополчення, його матеріально-технічне забезпечення, практично не розглядаються.

Перші праці, в яких говориться про народне ополчення України і винищувальні батальйони, з'явилися ще в роки війни. Це невеликі брошури, збірники статей, журнальні статті [469, 471, 560, 446, 549, 344, 454.]. В працях підкреслювалась роль партійних організацій в процесі створення ополчення, основні принципи організації ополченських формувань і їх навчання. Для нас

являє інтерес праця Чеканюка А., адже в ній вперше зазначається про діяльність батальйонів народного ополчення районів міста Києва саме в обороні міста. Тут показуються приклади сміливої поведінки ополченців Києва під час оборонних боїв. Згадуються також і бронепоезди київського ополчення і їхнє значення в обороні міста. В цілому, в цій брошурі дається висока оцінка діяльності київських ополченців. А взагалі, ці і подібні їм праці носили агітаційний характер, і це не дивно, адже така література мала за мету мобілізувати населення на боротьбу з ворогом. Яскравим прикладом, зокрема, являється брошура “Народне ополчення – могутній резерв Червоної Армії” (1941 р.), в якій міститься заклик до молоді за прикладом Москви і Ленінграда створювати загони народного ополчення на допомогу діючій армії, а також підкреслюється великий патріотизм людей, які вже стали ополченцями.

Досить бідно розкривається, можна сказати, лише зачіпається ця тема в літературі 50-х років [520, 518, 485, 196, 524, 387]. Лише в окремих працях цього періоду даються невеликі повідомлення про створення народного ополчення, однак, посилаючись на обмежену джерельну базу. Тим не менше, завдяки тому, що в перше повоєнне десятиріччя все ж таки розширився доступ до архівних джерел, публікація книг, статей і брошур про Велику Вітчизняну війну значно збільшилась.

В цих працях згадується і народне ополчення. Із зазначених праць можна виділити працю “Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни” колективу авторів (Клоков В., Кулик І., Слинко І.). В ній, зокрема, зачіпається процес створення ополченських загонів у Києві і їхня участь в обороні міста. Однак ці питання розглядаються поверхово, роблячи посилання на вже систематизовану джерельну базу.

У загальних працях про Велику Вітчизняну війну (Победы Советских Вооруженных сил в Великой Отечественной войне 1941-1945. Краткий очерк.; Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941-1945.; Важнейшие операции Великой Отечественной войны 1941-1945; Очерки истории Великой Отечественной войны 1941-1945.) народне ополчення коротко згадується лише в контексті Київської оборонної операції. Дається спільна цифра кількості

київського ополчення і зазначається їхня суттєва допомога в обороні Києва, однак при цьому не наводиться жодного прикладу. Слід сказати, що і про оборону Києва говориться досить мало, адже втрата Києва була серйозним прорахунком радянських військових стратегів. Стаття П. М. Овчаренка (Героїчна оборона Києва в 1941р.) ширше висвітлює роль ополченців-киян в обороні міста, зокрема, зазначається їхня суттєва допомога під час генерального штурму міста в першій половині серпня 1941 року. Наводяться приклади мужності ополченців різних підприємств Києва.

Про винищувальні батальйони, їхнє створення зазначає М.Б. Погребінський. Він підкреслює їхню роль в боротьбі з повітряними десантами на території Київської області, а також розглядає їхню участь в охороні підприємств, доріг, вулиць, будинків тощо, тобто розглядає їхню діяльність по охороні тилу. Також дослідник зазначає, що винищувальні батальйони стали основою формування партизанських загонів. Крім того, автор розглядає діяльність і народного ополчення і, зокрема, підкреслює їхню роль в обороні Києва. Також він досліджує і діяльність винищувальних батальйонів в обороні Києва, однак він наводить дані здебільшого про діяльність винищувальних батальйонів населених пунктів Київської області (Обухівського, Ржищівського, Фастівського, Макарівського, Димерського тощо), а діяльність винищувальних батальйонів самого міста Києва автором не розглядається. Причому, автор зазначає велику мужність і героїзм бійців винищувальних батальйонів, які разом з Червоною Армією обороняли місто, однак це дослідником нічим не підтверджується. Однак, в цілому, дані Погребінського являють значний інтерес для дослідників діяльності як народного ополчення, так і винищувальних батальйонів.

Праці Тронька П.Т. [268, 354, 470] розкривають питання участі молоді країни у збройній боротьбі з ворогом. У його працях подається загальна цифра винищувальних батальйонів, створених на Україні – близько 700, однак жодним словом не згадується кількість винищувальних батальйонів, організованих у місті Києві. Значна увага в його працях приділяється ролі комсомольських організацій

в справі створення народного ополчення та винищувальних батальйонів. Так, автор зазначає про створення у Києві комсомольського винищувального полку, який відзначився в обороні міста. Однак праці носять загальний характер, а роль комсомолу України в справі мобілізації молоді в боротьбі з ворогом трохи перебільшена.

Про цей же комсомольський полк винищувачів згадується і в такій праці, як “Залізничний район Києва”(1959 р.). Зокрема, в ній зазначається про велику групу молоді Залізничного району Києва, яка увійшла до складу цього молодіжного полку, однак в праці не наводиться жодної цифри щодо чисельного складу полку.

Радянськими істориками, в тому числі і військовими, було написано чимало колективних праць, монографій, історичних нарисів, які присвячені історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. в цілому [364, 499, 429, 520, 298, 364, 514, 515, 291]. Ці праці мають лише непряме відношення до процесу створення і діяльності народного ополчення. В більшості з них про народне ополчення лише згадується, зокрема, в більшості з них зазначається, що за прикладом Москви і Ленінграда по всій країні почався рух по створенню загонів народного ополчення на допомогу діючій армії. Лише в деяких з цих праць даються загальні цифри по кількості народного ополчення і винищувальних батальйонів. В них наголошується, що підготовка бойових резервів для фронту була складовою частиною воєнно-організаторської діяльності партії. Слід критично ставитись до цих праць, зокрема, коли в них йдеться про початковий період війни, який, як відомо, був для Радянського Союзу вкрай тяжким і невдалим. В багатьох з цих праць матеріал про оборону Києва викладається дуже скупо, і це не дивно, адже Київська оборонна операція не була в числі перемог для радянських стратегів. Згадка про участь народного ополчення в обороні міста робиться поверхово і узагальнено. В основному, зміст цих видань носить загальноісторичний характер.

Для того, щоб краще уявити найскладніший - початковий період війни, а також зрозуміти причини невдач Червоної Армії і прорахунки командування, необхідне вивчення праць, присвячених саме цьому періодові [473, 251, 252, 258,

505, 517, 353, 480]. Більшість цих видань не відповідають на запитання про причини, що призвели до трагічних подій 1941 року, зокрема, не розкривається і катастрофа військ Південно-Західного фронту після втрати Києва, однак праці дають можливість уявити ті умови і ті обставини, за яких бійцям Червоної Армії і добровольцям (мова йде про народних ополченців) довелось зустріти сильного противника і ті зусилля, яких вони доклали для того, щоб стримати ворога.

Багато фактичного матеріалу для дослідників теми народного ополчення містить література про діяльність Комуністичної Партії в роки війни [518, 351, 367, 306, 294, 282, 486, 497, 321, 438, 357]. В багатьох працях подібного характеру розкривається роль партійних організацій в організації народного ополчення [283, 467, 279, 467, 381, 319, 281, 389].

Характерною рисою цих видань являється те, що в них розглядається процес формування частин народного ополчення у Києві, їх навчання, озброєння, підбір командно-політичного складу на основі архівних матеріалів. Звичайно, в цих працях і статтях підкреслюється роль партійних організацій Києва у формуванні ополчення, однак при цьому подається досить широкий фактичний матеріал. В деяких з них говориться і про труднощі, з якими довелось зіткнутись партійним організаціям у справі матеріально-технічного забезпечення ополченських формувань, в тому числі і ополченців Києва. В більшості цих видань прослідковується процес створення ополченських загонів і їх бойове зміцнення, зокрема, у Києві, від добровільного запису киян до моменту реорганізації ополченських формувань (3 серпня 1941 р.), тобто, того моменту, коли ополченці, маючи в своєму командному складі офіцерів Червоної Армії, набули більш військового вигляду. Майже в усіх цих виданнях зазначається, що спочатку добровільні народні формування у більшості випадків не мали стрункої організації, до того ж їх навчання розгорталось повільно, а військові заняття проводились з ними формально. Однак після липневої постанови ЦК КП(б)У від 24 липня 1941 р. (обкомом були дані конкретні вказівки щодо організації навчання ополченців), справа навчання ополченців поліпшилась. Слід сказати, що в більшості праць підкреслюється роль місцевих партійних комітетів по

поліпшенню бойового навчання в ополченських частинах. Також важливим є і те, що автори в цих працях розглядають не тільки процес створення ополчення у Києві, але і їхню бойову діяльність в обороні міста. В працях визначається героїчна поведінка ополченців, однак жодним словом не згадується про недоліки бойового застосування такого виду резерву для Червоної Армії. В цілому ж, видання спираються на досить широку джерельну базу, що є дуже цінним для дослідників історії народного ополчення.

В деяких монографіях, присвячених, скажімо ролі робітничого класу у війні, або участі жінок у війні, також можна знайти матеріал по ополченню, хоча автори конкретно і не розглядають це питання, а лише зачіпають [456, 430, 310, 434, 439, 465]. В першій з них наголошується на значній частці робітників в ополченні, коли мова йде про його соціальний склад. Однак на цьому вичерпується будь-яка подальша інформація про ополчення. Вартою уваги для дослідників ополчення являється праця Галаган В.Я. В цій праці наголошується на вагомій частці жінок в ополченні, зокрема, подається цікавий матеріал про жінок – учасниць київського ополчення, які, вступивши в ополчення, стали медсестрами, кулеметницями і просто рядовими бійцями. В дослідженні зазначається, що багато жінок під керівництвом партійних організацій вели роз'яснювальну роботу по формуванню винищувальних батальйонів і самі брали активну участь в цій роботі. Як зазначає дослідниця, в обороні Києва "жінки покрили себе немеркнучою славою". Мабуть, цей вислів трохи перебільшений, однак вагома допомога жінок-ополченців (медсестер, кулеметниць, санітарок, просто бійців) залишається доведеним фактом. Свідченням тому може служити те, що багатьом жінкам. – учасницям київського ополчення, були присвоєні урядові нагороди.

Окремою групою можна виділити праці про участь населення у війні загалом, і про одну із її форм – добровільні збройні формування – зокрема [495, 517, 479, 288, 317, 394, 508, 507, 494, 383, 498, 397, 340, 329, 395, 339, 331, 503]. Праці такого характеру висвітлюють участь українського народу проти німецьких загарбників у всіх її формах, в тому числі і в такій її формі, як добровольчі збройні формування. В цих виданнях показується допомога населення України регулярній

армії, а вступ населення у добровільні формування розглядається як прояв великого патріотизму людей, які будь-що хотіли допомогти країні у її боротьбі з ворогом. В багатьох з цих праць подається майже однакова цифра кількості винищувальних батальйонів і загонів народного ополчення, створених у місті Києві, тому жодна з них не може претендувати на якусь новизну в дослідженні цього питання. Крім того, багато з цих досліджень лише констатують факт створення у Києві народного ополчення і винищувальних батальйонів, однак не висвітлюють їхню діяльність в обороні міста.

Серед цього блоку вирізняються праці Сініцина А.М. (Всенародная помощь фронту. О патриотических движениях советского народа в годы Великой Отечественной войны 1941-1945гг. –М., 1985). В ній розглядаються усі види добровільних збройних формувань, які виникли в початковий період війни, в тому числі значна частина відведена винищувальним батальйонам та народному ополченню. Зокрема, досить детально розглядається чисельність і структура винищувальних батальйонів, однак автор подає загальну картину процесу створення винищувальних батальйонів, характерну для всіх союзних республік, не враховуючи місцеві особливості тієї чи іншої республіки, крупних міст, республіканських столиць, обласних і крайових центрів. В праці дається загальна цифра ополченців по всій Україні (бл. 1,3 млн. чол.) і наголошується на тому, що частини народного ополчення явилися гарним джерелом поповнення регулярних частин і з'єднань регулярної армії, а також відзначається їхня суттєва допомога в обороні міст, зокрема, і в обороні Києва. Для прикладу автор зазначає про героїчні дії винищувального батальйону Залізничного району Києва, створеного із добровольців київської міліції, однак огляд участі винищувальних батальйонів міста в обороні на цьому і завершується. Те саме можна сказати, розглядаючи дослідження автором участі в обороні міста і народного ополчення. Автор зазначає активні дії ополченців у липні і серпні місяці, при цьому не вдаючись до більш конкретного опису їхньої участі в обороні міста. Однак для загального уявлення про процес створення винищувальних батальйонів і його особливості, які були

характерні для більшості республік Радянського Союзу, праця являється досить вагомою.

Про створення, організацію і бойове застосування ополченських з'єднань досить детально описується і в праці Горова В.Я. (И поднялся народ. – М., 1977). В ній досить детально розглядається процес створення ополчення, організаційна структура ополченських формувань, їхній соціальний склад. Наголошується і на тих труднощах, з якими довелось зіткнутись при організації ополчення. Однак праця не позбавлена ідеологічних штампів, зокрема, наголошується, що цементуючою силою ополченських частин були комуністи і комсомольці. Щодо київського ополчення, то автор зазначає, що три чверті бійців і командирів добровільних формувань складали комуністи і комсомольці, хоча, насправді склад добровільних формувань був дуже різноманітним. В праці називається цифра винищувальних батальйонів (13), створених в Києві і визначається їх кількість – 3,5 тис. чоловік, а також зазначається і кількість загонів народного ополчення – 19 із загальною чисельністю 29,5 тис. осіб. Крім того, в праці викладено матеріал по діяльності київських ополченців під час героїчної оборони міста, зокрема, розглядається діяльність ополченців кількох районів Києва.

Однак, все ж таки, важливим в цих виданнях є те, що підкреслюється поряд з регулярною армією, і роль простих людей - колгоспників, робітників, інтелігенції, учнівської та студентської молоді в боротьбі проти ворога.

Слід сказати, що в багатьох працях розглядається не лише процес створення, але і проблема безпосередньої участі ополченських формувань у бойових діях Великої Вітчизняної війни. Зазначимо, що бойова діяльність частин народного ополчення аналізується в тісному зв'язку з висвітленням бойової діяльності частин і з'єднань регулярної армії. Зокрема, мова йде про оборону Києва і участь в ній ополчення. Цілі і задачі військ, які діяли на київському напрямі, визначались потребою розкриття оперативно-стратегічної чи оперативно-тактичної обстановки. Цією потребою і визначався ступінь описання бойових дій регулярних військ, в даному випадку, на київському напрямі. У зв'язку з цим досить важливим є праці і статті, присвячені обороні м. Києва в 1941 р., а також праці по історії Києва. [481,

521, 342, 488, 518, 314, 372, 416, 415, 483, 322, 320, 462, 492]. В більшості з цих праць питанням народного ополчення відводиться багато місця. Видання цікаві тим, що вони написані на основі великої кількості архівних джерел, крім того, вони містять свідчення багатьох учасників оборони Києва (Київ-герой; У битві за Київ; Становитися город героєм). Для нас ці видання є досить важливими, адже в них розкриваються проблеми формування і бойового застосування ополченських частин і з'єднань на Київщині. В багатьох роботах, що описують бойові дії регулярної армії в обороні Києва, досить детально висвітлюється і діяльність ополченців Києва під час оборонних боїв. Більшість праць такого характеру показує великий героїзм ополченців, які своїми діями надали суттєву допомогу регулярним частинам і з'єднанням. Це правда, ополченці допомагали регулярним військам у самі критичні моменти, подекуди деякі ділянки оборони, зокрема, в Південному секторі, утримувались тільки ополченцями. Однак їхній героїзм аж занадто перебільшений, в працях жодним словом не згадується про втрати ополченців, хоча вони були досить значними, адже це були погано озброєні люди, ненавчені, а багато хто з них взагалі ще не бачили справжнього бою. Однак, в цілому ці видання відіграють значну роль у висвітленні питань історії народного ополчення і його бойової діяльності під час оборони Києва, хоча вони однобічно і тенденційно розкривають історію створення і використання ополчення в боях.

Окремо слід виділити праці і статті, спеціально присвячені темі народного ополчення [404, 402, 335, 336, 280, 427, 509, 261]. Серед цієї літератури особливе місце займають праці О.Д. Колесника. В його праці “Народное ополчение городов-героев” окремі розділ присвячено дослідженню ополчення Києва і діяльності київських ополченців під час оборони міста. Його дослідження ґрунтується на великому фактичному матеріалі, що дало можливість автору створити ґрунтовну працю, в якій розкриваються проблеми створення і бойового застосування частин і з'єднань народного ополчення. В праці показується роль і місце народного ополчення в захисті міст, зокрема, Києва. Монографія “Ополченские формирования Российской Федерации в годы Великой Отечественной войны” розкриває складні процеси створення і бойового

застосування частин народного ополчення і дають можливість прослідкувати історію добровольчих збройних формувань.

Серед новітньої літератури ля дослідників історії народного ополчення досить важливою є двотомна праця Доброва П.В., в якій автор застосовує значну кількість джерел, матеріали періодичної преси, хоча більшість цих джерел вже опубліковані і використані багатьма дослідниками. Дослідник розкриває загальну картину процесу створення народного ополчення на Україні і, зокрема, його організацію у Києві. Описуючи цей процес, дослідник підкреслює роль районних партійних комітетів Києва в справі формування і бойової підготовки народного ополчення. Досить детально показується також створення винищувальних батальйонів, їх організаційні особливості. В праці розглядається процес створення народного ополчення в Україні, його організаційне зміцнення, озброєння і матеріально-технічне забезпечення, бойова підготовка ополченців, хоча саме ці питання автором розглядаються поверхово. Значна увага приділяється і організації київського ополчення. Окремий розділ свого дослідження автор присвятив участі народного ополчення і винищувальних батальйонів в обороні міст, в тому числі значне місце в його роботі відводиться і обороні Києва. Дається характеристика бойовим діям бронепоездів київського ополчення на дальніх і ближніх підступах до міста, однак авторові не вдалось внести щось нове у висвітлення цього питання. Досить детально автор відтворює картину серпневих боїв за місто і участь в них ополченців, хоча, знову ж таки, автор спирається на загальновідомі факти. Слід сказати, що авторові не вдалось вийти за межі традиційного уявлення про роль народного ополчення в обороні Києва, тому він наголошує на значному героїзмові, проявленому ополченцями під час оборонних боїв за місто, хоча відомо, що були різні випадки поведінки ополченців, в тому числі і протилежні описаному героїзмові. Однак, в цілому, праця Доброва П.В. є важливим джерелом для дослідження теми народного ополчення на Україні, адже вона систематично відтворює процес створення, організаційного зміцнення і бойового застосування загонів народного ополчення і винищувальних батальйонів.

Значний інтерес являє монографія колективу авторів (Добров П.В., Колесник О.Д., Куманьов Г.А., Пашко Я.Ю.) “Народное ополчение защищает Родину”. (М., 1990) В цій праці прослідковується історія народного ополчення від моменту його створення до того часу, коли ополченці вливались в регулярні частини Червоної Армії. Розглядається процес створення ополчення в СРСР, його соціальний склад, чисельність, озброєння і матеріально-технічне забезпечення. Прослідковуються загальні риси організації народного ополчення і винищувальних батальйонів, які були характерні для більшості союзних республік. Досить детально в монографії розглядається Київська оборонна операція і в контексті з нею описується участь ополченців в обороні міста. Автори розкривають питання взаємодії ополченців з частинами регулярної армії, детально описуються серпневі бої ополченців. В цілому, дослідники наголошують на суттєвій допомозі ополченців в оборонних боях за Київ, а також показують картину героїзму воїнів-ополченців.

Також дуже важливим дослідженням по історії київського народного ополчення являється праця “Історія міст і сіл УРСР” [370]. Праця подає величезний фактичний матеріал по організації ополчення, в тому числі і ополчення Києва, і їх участі в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками. Наведені в праці матеріали по народному ополченню дозволяють більш чітко уявити картину створення і організаційного зміцнення загонів народного ополчення.

Питанням участі партійних, радянських, профспілкових і комсомольських організацій в справі організації народного ополчення також присвячено кілька праць [467, 358, 326]. В працях наголошується на ролі партійних і радянських організацій в справі формування загонів народного ополчення, а також в справі комплектування їх командними кадрами. В праці Зінченка Ю. зачіпається і питання створення винищувальних батальйонів. Знову ж таки, наголошується, що батальйони формувались, головним чином, із партійно-радянського активу, комсомольців. Підкреслюється також роль місцевих рад у процесі забезпечення

винищувальних батальйонів необхідними засобами і матеріалами. В цілому, ці видання носять узагальнений характер.

Свій внесок в розробку проблеми народного ополчення внесли праці по історії військових округів. Зокрема, для нас цікавою є праця "Краснознаменный Киевский. Очерки истории Краснознаменного Киевского Военного округа (1919-1988). Изд. 3-е, дополн. и исправленное. – К., 1989." В цьому дослідженні на основі значної джерельної бази детально прослідковуються всі етапи Київської оборонної операції, дається огляд участі народного ополчення в обороні міста, хоча цей огляд скоріше поверховий і то, описання їхніх дій дається лише в контексті бойових операцій регулярних військових частин. В праці обминається суттєва роль 37-ї армії у серпневих боях за місто, адже на той час ім'я генерала Власова ототожнювалось зі зрадником. Тому і не дивно, що значення бойових дій 37-ї армії значно применшувалось, а отже, і про народне ополчення можна почерпнути мало інформації, так як із серпня місяця всі загони народного ополчення були підпорядковані командуванню 37-ї армії. В дослідженні обминаються і ті причини, які призвели до трагедії військ Південно-Західного фронту. Але в цілому, дослідження має значний фактичний матеріал і служить цінним джерелом при дослідженні питань, пов'язаних з Київською оборонною операцією.

Вагомий внесок в розробку питань, пов'язаних з обороною Києва і участі в ній добровільний збройних формувань зробили праці професора В.Ю. Короля. [412, 415, 416, 417]. На сторінках своїх праць науковець описує ті події, які не знайшли належного правдивого висвітлення, зокрема мова йде про реальні втрати військ Південно-Західного фронту, а також втрати киян, які свідомо занижувались. В працях Короля В.Ю. не обминається і питання участі народних ополченців в обороні міста. Говорячи про добровільні збройні формування, автор вказує на те, що ці люди боролися до кінця, розплачуючись за помилки і прорахунки політичного керівництва найвищих військових командирів.

Питанням створення і бойового застосування народного ополчення Києва присвячена кандидатська дисертація Чеканюка А.Т. [248]. Однак

дослідження характеризується вузькістю архівних матеріалів, до того ж, вона написана в період, коли історична наука була заідеологізована, тому і саме дослідження не позбавлене цих негативних впливів. Треба сказати, що ця перша спроба показати бойову діяльність ополченців і бійців-вимищувачів в обороні Києва містить цінний фактичний матеріал, хоча роль ополченців і дещо перебільшена. Однак, дисертація не втрачає своєї значимості навіть після багатьох років, так як написана, так би мовити, "по гарячим слідам", що є дуже важливим для відтворення реальної картини воєнних подій. В той же час, заідеологізованість дисертації не дозволяє їй претендувати на значиме місце в історіографії народного ополчення.

Окремою групою можна виділити праці, присвячені проблемам створення і бойового застосування такого виду збройних формувань, як винищувальні батальйони [271, 270, 272, 273, 263, 484, 514, 503, 517, 516]. В працях розглядається процес формування винищувальних батальйонів на Україні, а також в місті Києві, їх бойова підготовка, показано головні функції винищувальних батальйонів і головну з них – боротьбу з ворожими парашутними десантами і диверсантами, також описується їхня діяльність в ході стратегічної оборони. Однак перелічені монографії недостатньо розкривають діяльність винищувальних батальйонів в обороні Києва. В монографії Біленка С.В. (На охране тыла страны. Истребительные батальоны и полки в Великой Отечественной войне 1941-1945) в розділі "В обороне городов" чимало місця відведено і діяльності винищувальних батальйонів Київщини під час оборони міста. В працях підкреслюється значна роль винищувальних батальйонів в охороні тилу, а також наголошується на їх основній функції – боротьбі з ворожими диверсантами, парашутистами, шпигунами. На сторінках цих досліджень також розкриваються питання, пов'язані зі створенням груп сприяння винищувальним батальйонам, штабів самооборони. Також в цих роботах підкреслюється і роль органів НКВС у справі створення винищувальних батальйонів. Створенню і діяльності винищувальних батальйонів присвячена і кандидатська дисертація Балкового П.М. [4.234] В ній містяться дані

про процес створення винищувальних батальйонів, їх використання як збройної сили безпосередньо на фронті.

В окрему групу літератури по вивченню історії народного ополчення можна виділити праці, пов'язані з історією розвитку промислових підприємств у місті Києві. [257, 260, 275, 315, 348, 349, 350, 360, 362, 460, 500, 522, 525]. В роботах такого характеру можна знайти дані про формування загонів народного ополчення, так як з самого початку загоны ополченців формувались саме на підприємствах і в установах, коли люди записувались в ополчення відразу ж після мітингу на тому чи іншому підприємстві. Звичайно, інформації про ополчення в цих працях не багато, однак подекуди вона досить цікава і багато в чому доповнює загальну картину процесу формування загонів народного ополчення.

Таким чином, аналіз виданої літератури і дисертацій дозволяє говорити про те, що їх автори зробили помітний внесок в розкриття проблеми організації народного ополчення і винищувальних батальйонів на Україні загалом і в Києві, зокрема. В той же час, можна зробити висновок, що на даний момент все ще мало досліджені і недостатньо висвітлені питання участі в минулій війні народного ополчення і винищувальних батальйонів. Тим більше не доводиться говорити про зведені, узагальнені праці, адже їх ще нема. Залишається ще багато нерозкритих питань, пов'язаних з історією створення і бойового застосування як народного ополчення, так і винищувальних батальйонів.

Джерела. Джерелом вивчення історії добровольчих збройних формувань являються збірники документів і матеріалів. Останнім часом вийшло чимало таких документальних праць [201, 514, 371, 199, 208, 209, 210, 212, 195, 213, 429, 203, 206, 205, 207].

Серед добре підібраних партійних, державних і воєнно-оперативних документів і матеріалів є такі, що висвітлюють як питання формування, так і окремі епізоди бойової діяльності народного ополчення Києва. Мова йде, насамперед, про збірник документів “Київщина в роки Великої Вітчизняної війни”. В збірнику дуже цінними є звіти київських міських районних комітетів партії не лише про створення у цих районах ополченських загонів, але і їхню

бойову діяльність в ході оборони міста. Багато архівних документів було опубліковано вперше, крім того, тут підібрані і документи командування Південно-Західного фронту, в яких також зазначається діяльність ополченців. Звичайно, багато документальних збірників лише зачіпають питання історії народного ополчення. Однак, в будь-якому випадку, це дуже гарна джерельна база.

Окрему сторінку в розробку проблеми історії народного ополчення і винищувальних батальйонів вписали мемуари, що є ще одним цінним джерелом. Досить цінними являються свідчення очевидців про бої радянських військ в перші тижні Великої Вітчизняної війни [226, 228, 217, 219, 221, 220, 229, 230, 232, 216, 501, 233, 221.]. Звичайно, в цих мемуарах народне ополчення лише згадується, однак навіть такі короткі згадки для нас є досить важливими, адже вони були зроблені свідками тих подій. Найбільший інтерес для нас являють спогади Баграмяна І.Х. та Родімцева О.І. Обидва вони відзначають суттєву допомогу ополченців під час оборони Києва. Ряд видань, присвячених командуючому Південно-Західним фронтом генерал-полковнику Кирпоносу і обороні Києва загалом, звичайно, не зачіпають питання народного ополчення, однак вони дозволяють чітко уявити картину останніх днів київської оборонної операції, що дає змогу уявити роль ополченців на заключному етапі оборони міста [318, 516, 274.]. Спогади полководців, командирів, рядових солдатів дозволяють більш чітко уявити собі картину подій війни і участі у ній населення країни, в тому числі і в лавах народного ополчення. І хоча в багатьох мемуарах згадки про ополчення є фрагментарними, в них міститься багатий фактичний матеріал про події Великої Вітчизняної війни, приводяться ті чи інші рішення, пояснюються причини і роздуми, які спонукали командуючих фронтами чи командирів з'єднань, частин і підрозділів прийняти саме таке, а не інше рішення, викладається бойова чи оперативна обстановка. Кожен новий факт, описаний у воєнних мемуарах, дозволяє воєнним історикам краще зрозуміти окремі події і, головне, більш повно узагальнити досвід всенародної боротьби з ворогом. Однак, треба критично

підходити до цих праць при дослідженні історії добровольчих збройних формувань, так як вони носять суб'єктивний характер [277, 345, 526, 431, 506].

Ще одним з видів джерел являється періодична преса, що стала своєрідним літописом формування загонів народного ополчення і винищувальних батальйонів, насамперед, газети 1941 року [347, 410, 409, 423, 498, 512]. Газети друкували відгуки й повідомлення про мітинги на підприємствах Києва у зв'язку із зверненням ЦК КП(б)У і уряду УРСР до українського народу. В кожному номері вони повідомляли, що на всіх підприємствах, в установах, науково-дослідних і навчальних закладах формуються загони ополченців. Крім того, газети писали і про участь ополченців у боях. Хоча, слід відмітити, що бойові успіхи ополченців в газетах висвітлювались аж занадто загероїзовано. Загалом, на сторінках цих газет можна простежити процес створення народного ополчення і його бойове зміцнення, однак, слід враховувати, що газети носили агітаційний характер і мали на меті мобілізувати людські ресурси, тому роль народного ополчення в зміцненні обороноздатності країни в них перебільшена.

Але основною базою, звичайно, являються архівні документи і матеріали. При написанні дисертаційного дослідження були використані документи і матеріали Центрального Державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО), Центрального Державного архіву вищих органів влади і управління (ЦДАВО України), Державного архіву Київської області (ДАКО), Державного архіву МВС України, матеріали архіву СБУ. Зокрема, було використано такі фонди ЦДАГО: Фонд 1.(Оп. 16, 22, 23) – документи Центрального Комітету Комуністичної партії (більшовиків) України. З фонду використано справи: про мобілізацію людських і матеріальних ресурсів (Оп. 16; Оп. 23.; Оп. 46; Оп. 83.); про організацію народного ополчення та винищувальних батальйонів (Оп. 22; Оп. 23; Оп. 83.); про мобілізацію трудящих на будівництво оборонних укріплень (Оп. 16; Оп. 23.); щоденники, спогади, бесіди, листи (Оп. 22; Оп. 23.).

Фонд 57 (Оп. 4.) – колекція документів по історії Комуністичної партії України. В цьому фонді містяться матеріали про початок створення на Україні народного ополчення , а також дані про діяльність винищувальних батальйонів по

областям України, в тому числі, і в Київській області. Також кілька справ цього фонду зачіпають питання мобілізації людських резервів і діяльність місцевих партійних організацій по їх забезпеченню на початку війни в Києві і Київській області.

Фонд № 7 (Оп. 10.) – доповідні, інформації, газети, статті, замітки про комсомольців і молодь м. Києва і Київської області в дні Великої Вітчизняної війни.

Фонд № 59 (Оп. 1.) – колекція спогадів про Жовтневу революцію, громадянську війну, соціалістичне будівництво та Велику Вітчизняну війну.

Фонд № 62 - Український штаб партизанського руху (ф. –УШПР, відділ – 4-е управління НКВС УРСР) містить значну кількість документів про створення, організацію і діяльність винищувальних батальйонів на Україні. Було використано описи: Оп. 1, Оп. 2; Оп. 4, Оп. 8. У цьому фонді можна знайти численні доповідні записки, спецповідомлення УНКВС, районних відділів УНКВС по Київській області про організацію і бойову діяльність винищувальних батальйонів. Крім того, тут є відомості про озброєння і матеріально-технічне забезпечення винищувальних батальйонів Київщини, довідки і свідчення оперативного штабу НКВС УРСР про хід формування, кількість, чисельний склад винищувальних батальйонів.

Фонд 166 – матеріали комісії по історії Великої Вітчизняної війни. дає можливість ознайомитись з великою кількістю спогадів учасників народного ополчення Києва. (Ф. 166. –Оп. 2; Оп. 3.). Тут можна знайти спогади колишніх секретарів районних комітетів міста Києва, спогади учасників оборони Києва – колишніх командирів і бійців народного ополчення, списки бійців того чи іншого батальйону народного ополчення, довідку колишнього начальника інженерної служби Штабу оборони Києва.

Досить багато матеріалів про народне ополчення і винищувальні батальйони зберігається і в ЦДАВО України. Це, насамперед, фонд 4620 і 4620-сч. Тут міститься великий матеріал про формування винищувальних батальйонів на Україні, їх озброєння, діяльність, про стан їхньої перевірки, комплектування командними кадрами. Крім того, у фонді є матеріали про київське народне ополчення і його діяльність під час оборони міста (Ф. 4620. –Оп.2; Оп. 3; Ф. 4620-

сч. –Оп.3. Фонд 4217 містить численні фотокопії газетних статей про вступ добровольців в народне ополчення на Україні і в Києві, зокрема (Ф. 4217. –Оп.1.)

Матеріали ДАКО – це, в основному, спогади бійців-учасників народного ополчення, їхніх командирів, командирів бронепоездів Літер “А”, “Б”, “В”, списки членів їхніх екіпажів, списки учасників комсомольського полку, комуністичного батальйону, партизанської групи, довідки про формування загонів народного ополчення у районах міста Києва. Досить детально описується діяльність ополченців під час оборони Києва (Ф. – п-4, Оп. 2). Також використаний невеликий фонд 880 (Оп. 12) – списки осіб, представлених до медалей “За оборону Києва” (багато хто з них – учасники народного ополчення)).

Зовсім мало матеріалу зберігається в Державному архіві МВС України. Дослідником було використано справу лише одного фонду (Ф. 45. – Спр. 53), де міститься наказ начальникам обласних управлінь НКВС УРСР про перевірку винищувальних батальйонів. Також використано матеріали архіву СБУ, зокрема справи № 68020, 73402, в яких зазначається про диверсійну роботу противника.

Таким чином, джерелознавчий аспект дисертації значний за обсягом. Було використано критичний підхід до характеристики архівних матеріалів та періодичних видань. Досить важливими серед архівних матеріалів є інформаційні повідомлення, доповідні записки, постанови і накази наркома внутрішніх справ, звіти міських, районних комітетів та оперативних груп КП(б)У до ЦК щодо формування винищувальних батальйонів та загонів внародного ополчення і їх бойової діяльності. (ЦДАГО України, Ф. 1, опис 23, Ф. 57, опис 4).

Особливо цінний матеріал було отримано при проаналізі довідок, списків особового складу, дані і вдомості оперативних груп НКВС щодо формування винищувальних батальйонів, їх чисельності і структури, матеріально-технічного забезпечення тощо (Ф. 62, опис 8), листування з обласними відділами НКВС УРСР, військовою радою Південно-Західного фронту і ЦК КП(б)У щодо стану і діяльності винищувальних батальйонів. Важливим також є опрацювання матеріалів про діяльність бронепоездів київського ополчення (ДАКО, Ф. 4, опис 2), вивчення

численних спогадів учасників ополчення і учасників оборони Києва (ЦДАГО України, Ф. 166, Ф. 59), періодичні видання того часу (ЦДАВО України, Ф. 4217).

Важливим джерелом для розкриття теми дослідження стали опубліковані мемуари, в яких є чимало матеріалів з даної проблеми. Незважаючи на певну суб'єктивність, ці джерела дозволили доповнити наукову роботу низкою характерних деталей, конкретизувати деякі події, об'єктивно проаналізувати бойову діяльність ополченців і бійців-вимищувачів.

Отже, джерельна база дисертації є цілком достатньою, переважна частина документів і матеріалів вводиться до наукового обігу вперше. Все вищеназване й послужило необхідними передумовами для вирішення дослідницьких завдань.

РОЗДІЛ II

Організація народного ополчення та винищувальних батальйонів у місті Києві.

2.1. Формування загонів народного ополчення у м. Києві

З перших днів війни широко розгорнулось формування підрозділів народного ополчення, створення якого було самою масовою формою участі робітників, колгоспників та інтелігенції Радянського Союзу у збройній боротьбі з Німеччиною. Народні формування створювались виключно в районах, які знаходились в зоні бойових дій і з метою надання допомоги діючій армії [382, с. 6].

Ідея створення добровольчих формувань зародилась в самій гущі народу [458, с. 26]. Сам термін “народне ополчення” виник в самому кінці червня чи на початку липня 1941 року. На даний момент встановити, кому першому в ті дні прийшла думка про створення народного ополчення, дуже важко. Скоріше за все, в умовах, коли німецькі війська наступали і коли вся країна піднялась на боротьбу, охоплені патріотичним поривом тисячі добровольців заповнювали військкомати [277, с. 4]. Наступ ворога змушував негайно приймати заходів щодо завчасної організації оборони порівняно далеких від західного кордону районів. Звичайно, для цього вимагалось поповнення і в людях.

Загалом, добровольчі збройні формування мали різні "різновиди": комуністичні і робітничі загони, загони самооборони, групи самозахисту та ін. Саме ж ополчення складала два основних різновиди збройних формувань – винищувальні батальйони і власне ополченські частини і з'єднання.

Ополченські частини і з'єднання мали свої ознаки, що відрізняли їх від регулярних армійських формувань. Зокрема, ополчення відрізняється від регулярної армії і по принципам комплектування, і по контингентам, і по цільовому призначенню. Одна з основних ознак ополчення – добровільність комплектування. Зазвичай в частини ополчення набирались люди, які на той момент по різних причинах не підлягали мобілізації в армію. Цільове ж

призначення народного ополчення визначалось особо, в залежності від політичної і стратегічної обстановки, що склалась в країні і на фронті збройної боротьби на момент створення ополченських формувань. Виходячи із конкретної обстановки, воно може або виконувати основну роль бойових формувань, або займати положення особливого стратегічного ешелону, або складати резерв регулярної армії. Частини і з'єднання народного ополчення можуть залучатись як для виконання бойових задач в складі діючої армії, так і для несення охоронної, точніше караульної служби в тилу країни [296, с. 9].

Крім того, народне ополчення мало ще ряд характерних ознак. Це, зокрема, така ознака, як іррегулярність ополченських формувань. Мається на увазі тимчасовість функціонування ополченських формувань, створення їх силами місцевих органів, постачання за рахунок місцевих ресурсів, поєднання особовим складом служби в ополченні з працею на виробництві та інше [295, с.21].

Свої особливості мали і задачі ополчення. Якщо, наприклад, винищувальні батальйони оперували в прифронтівій смузі і повинні були у всьому сприяти військам по охороні тилу, складаючи їх своєрідний резерв, то пряме призначення інших ополченських формувань – служити бойовим резервом, джерелом поповнення Червоної Армії, хоча і вони іноді використовувались для несення охоронних функцій чи виконання бойових задач, коли цього вимагала обстановка [Там само.]

Це щодо загальних ознак ополчення. Однак кожне місто, в якому формувалось ополчення, мало свої особливості в організації ополченських загонів. Розглянувши процес формування ополчення у Києві, ми зможемо уявити загальну картину формування ополченських загонів по всій країні і в той же час наголосити на особливостях їх створення у Києві.

Одним із важливих моментів на шляху створення народного ополчення країни стала нарада в ЦК ВКП(б) 26 червня 1941 року. На цій нараді при розгляді загальних питань організації боротьби проти фашистів вперше було звернуто увагу на необхідність залучення широких народних мас на допомогу Червоній Армії [360, с.9].

Спочатку планувалось добровольчі з'єднання створити тільки в двох найкрупніших центрах країни, де концентрувалась могутня промисловість і великі загони робітничого класу – в Москві і Ленінграді. Так, в директиві ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР від 29 червня 1941 року, що визначала задачі партійних радянських організацій прифронтових областей в умовах воєнного часу, не згадується про необхідність створення добровольчих формувань [96, арк. 5]. Однак ситуація на фронтах диктувала свої умови. Ополченський рух охопив усю країну. Спочатку він був стихійним, розгортався за ініціативою народних мас, але вже на початку липня він набув в масштабі всієї країни організованого характеру.

Початок організованому і цілеспрямованому процесу ополченського руху був покладений промовою Голови Державного Комітету Оборони Сталіна І.В. від 3 липня 1941 року, в якій він закликав до створення народного ополчення. Зокрема, у своєму виступі Сталін казав: "...Разом з Червоною Армією піднімаються багато тисяч робітників, колгоспників, інтелігенції на війну з ворогом. Піднімуться мільйонні маси нашого народу. Трудящі Москви і Ленінграда вже приступили до створення багатотисячного народного ополчення на підтримку Червоної Армії. В кожному місті, якому загрожує небезпека нашестя ворога, ми повинні створити таке народне ополчення, підняти на боротьбу всіх трудящих, щоб своїми грудьми захищати свою свободу, свою честь, свою Батьківщину – в нашій Вітчизняній війні з німецьким фашизмом" [467, с. 16-17].

Наступного дня, 4 липня 1941 року ЦК партії і Державний Комітет Оборони прийняли спеціальну постанову "Про добровільну мобілізацію трудящих Москви і московської області в дивізії народного ополчення." [458, с.39]. Ця постанова стала керівництвом для партійних і радянських організацій про створення народного ополчення не тільки в Москві. Постанови, прийняті ЦК ВКП(б) і РНК СРСР, а також виступ Голови ДКО, склали політичну і юридичну основу, на якій в подальшому розгорнувся масовий радянський ополченський рух.

В перших числах липня 1941 року формування полків, батальйонів і дивізій народного ополчення почалось в різних містах, областях, краях і республіках. Створення народного ополчення стало об'єктом уваги і турботи всіх республіканських, крайових, районних і міських партійних органів.

Рішення про формування ополчення виносилось, як правило, республіканськими, обласними чи крайовими комітетами партії. В Україні таке рішення було прийнято 6 липня 1941 року. Йдеться про опубліковану 7 липня відозву ЦК КП(б)У, Президії Верховної Ради та Раднаркому УРСР із закликом мобілізувати всі сили на відсіч ворогові і, зокрема, організувати загони народного ополчення [343, с. 16].

Ополчення формувалось по всій Україні, крім західних областей, які були вже зайняті ворогом. Величезну роботу по створенню народного ополчення України провели ЦК, обласні, міські і районні комітети КП(б)У. Являючись політичними центрами, які очолювали ополченський рух по всій країні, партійні організації утворювали спеціальні робочі органи, які безпосередньо займались питаннями створення ополчення. В цілому, по країні найбільш широкого розповсюдження отримали такі робочі органи по керівництву створенням народного ополчення, як спеціальні штаби і комісії, до складу яких, як правило, входили секретарі партійних органів, голови Рад депутатів трудящих, представники комсомольських організацій, військкоматів, місцевих органів НКВС.

Творцем народного ополчення у Києві була Київська міська партійна організація, а також партійні організації районів, первинні партійні організації підприємств і установ, науково-дослідних інститутів і учбових закладів, які розгорнули величезну роботу по створенню у Києві загонів народного ополчення.

Вже в перший день війни відбулась екстренна нарада членів Київського обкому і міськкому, секретарів міських райкомів партії, відповідальних працівників партійного апарату. На ній були визначені першочергові завдання організаторської і політичної роботи в масах у зв'язку з початком війни. Необхідно було вирішувати нові питання, а саме: про проведення мобілізації,

формування винищувальних батальйонів і народного ополчення, переведення підприємств на випуск військової продукції, створення партійного підпілля і партизанських загонів на випадок вимушеного відступу та інше.

25 червня 1941 року Київський міськком отримав директивні вказівки ЦК ВКП(б) про формування народного ополчення, створення винищувальних батальйонів і партизанських загонів [233, с. 30]. Міський комітет, райкоми і первинні партійні організації негайно розгорнули великі організаційні заходи по створенню народного ополчення і підготовці людей до воєнних дій.

В райони, на підприємства, у вищі учбові заклади були направлені члени бюро міськкому і райкому партії, керівний партійний актив міста. У більшості первинних партійних організацій питання про створення народного ополчення комітети обговорювали на партійних зборах. Райкоми КП(б)У і первинні партійні організації стали справжніми штабами формування народного ополчення.

Слід сказати, що в планах на випадок можливої агресії не було якихось інструкцій щодо формування ополченських загонів, не надходило конкретних оперативних вказівок і з центру. Але при всій різноманітності умов досить легко помітити певну одноманітність у вирішенні головних проблем формування ополчення. Йдеться про максимально оперативну мобілізацію місцевих ресурсів, яка являлась однією з найсерйозніших переваг при створенні народного ополчення.

Практична робота по створенню ополчення в Києві проводилась районними комісіями на чолі з секретарями райкомів партії, до яких також входили районні військові комітети і начальники райвідділів НКВС. Безпосередній відбір добровольців здійснювали партійні організації підприємств, установ і учбових закладів. Практичне ж керівництво створенням народних формувань у Києві здійснювалось Штабом оборони міста, який був утворений 6 липня. До його складу увійшли представники КОВО полковник А.П. Чернишов (начальник інженерної служби) та майор Чукарев М.Д. (начальник інженерної служби), секретарі міськкому партії Шамрило Т.В. і Москалець К.Ф., голова

міськвиконкому Шевцов І.С., секретар Київського обкому партії Мишин М.П., голова облвиконкому Костюк Т.Я. [447, с. 25].

Загони народного ополчення формувалися у всіх адміністративних районах міста. Безпосереднє керівництво по їх укомплектуванню, озброєнню і матеріально–технічному забезпеченню здійснювалось спеціальними комісіями, що складались із представників райкомів партії, райвиконкомів, райкомів комсомолу. Звідси на заводи, фабрики і установи йшли директиви, постанови про те, як повинні створюватись загони народного ополчення.

Велику роботу по формуванню підрозділів народного ополчення провели секретарі міських райкомів партії Давидов А.І., Миронов І.І., Гульчак В.Д., Ченчевий М.П., Остапенко Ф.П., Овчаренко П.М., Толлок Е.Л., Чапков П.Ф. [447, с. 31].

Спеціальні штаби і комісії, які займались створенням народного ополчення, керувались певними організаційними принципами. Звичайно, ці принципи розроблялись партійними органами стосовно умов конкретних регіонів. Однак, незважаючи на це, абсолютна більшість цих принципів, в тому числі і основні з них, стали типовими для всієї країни. Одним з таких принципів був принцип добровільності. Штаби і комісії створювали ополченські формування за рахунок добровольців, які не підлягають призову згідно мобілізаційного плану розгортання регулярної армії.

Отже, запис добровольців в народне ополчення явився першим кроком в діяльності місцевих органів влади по його створенню. Запис добровольців у народне ополчення в Україні почався на десятий – одинадцятий день війни. Тисячі людей подавали заяви прямо на мітингах і зборах, що широкою хвилею прокотилися по всій країні у зв'язку із закликом до всенародної боротьби з ворогом. Робітники і службовці, наукові працівники і студенти, чоловіки та жінки, люди похилого віку і молодь подавали заяви з проханням зарахувати їх до загонів народного ополчення. Особливо велика кількість людей виявили бажання стати ополченцями після промови Сталіна по радіо 3 липня. Зокрема, про це свідчать численні статті, надруковані на сторінках багатьох газет того часу.

Наприклад, у газеті „Комуніст” повідомлялось: "3 липня о 6-ій годині 30 хв. трудящі радянської країни слухали по радіо промову Й. Сталіна. А вже о 7-й годині до будинку Кагановичського (тепер Голосіївський район Києва) райпарткому міста Києва зійшлися десятки людей: робітників, інженерів, лікарів, батьків червоноармійців, що пішли на фронт, домогосподарки. Робітник холодильного комбінату Пружницький одним з перших записався в народне ополчення. Подібну ж заяву зробили інженер заводу ім. Дзержинського Блажанов, робітниця Гайдук зі своїми подругами з заводу № 23 та інші [165]. Райпартком провів мітинги по всіх підприємствах і установах Голосіївського району, на яких було зачитано промову Сталіна. Після цього почався запис бажаючих вступити в загони ополченців [Там само].

Подібний мітинг відбувся і на заводі Ленінська кузня. В механічному цеху з промовами виступили старі кадрові робітники Гардаш, слюсар Воскобойніков, механік Лінник та інші, які закликали вступати в загони народного ополчення [166].

На мітингу на авторемонтному заводі з промовою виступив слюсар Рапопорт, який оголосив себе мобілізованим і закликав всіх інших стати в ряди народного ополчення. На заводі "Червоний екскаватор" інженер Фрідман заявив: "Ми організуємо народне ополчення, яке буде дійсною грозою доля озвірілих фашистів." [Там само]. На заводі "Більшовик" на мітингу в механічному і слюсарно-збірному цехах виступили Михайлов, Куцін, Томачек, Красний, П'ятковський, Кирпач, Веселий та інші, які заявляли про готовність негайно вступити в ряди народного ополчення. Подібні мітинги відбувались і на інших підприємствах міста.

Мітинг в театрі російської драми ім. Лесі Українки відкрив секретар партійного бюро артист Гранатов, який казав: "...Ми повинні оголосити себе мобілізованими як резерв Червоної Армії і бути готовими включитися в народне ополчення." [166].

Слід сказати, що газети того періоду стали своєрідним літописом формування народного ополчення в Києві. В кожному номері вони повідомляли,

що на всіх підприємствах, в установах, науково-дослідних і навчальних закладах формуються загони ополченців, в які вступають десятки тисяч робітників, службовців і студентів [397, с. 110].

На сторінках газет друкувалися заяви чоловіків, жінок, вчених і учнів старших класів про зарахування їх у народне ополчення, в санітарні дружини. Газета "Комсомолец України" від 5 липня 1941 року повідомляла, що на Кіровському заводі в перші ряди добровольців народного ополчення "йдуть старі робітники, ветерани громадянської війни." Колектив фабрики "Жовтень" також заявив про готовність вступити в ряди народного ополчення [164, 5 липня 1941]. Після мітингу на Київському трамвайному заводі ім. Дзержинського робітники, інженерно-технічні працівники та службовці заводу почали подавати заяви в комітет комсомолу про бажання вступити в загони народного ополчення [Там само]. Подібні заяви надходять і в комітет комсомолу Київської 8-ї взуттєвої фабрики [Там само]. На мітингу колективу заводу "Укркабель" слово взяла робітниця Гречова: "...Чіткою роботою в тилу, підпорядкувавши кожний гвинтик машини, кожний свій мускул потребам фронту, створюючи полки і батальйони народного ополчення, ми допоможемо героїчній Червоній Армії виконати свою священну місію" [166, 8 липня 1941].

Першими в народне ополчення на фабриці "Металоіграшка" записались представники молодшого покоління Репік В., Біланович Є. і Котляренко М. [Там само, 11 липня 1941].

Прізвище Чернявського О. П. відкрило список першого загону народного ополчення на Київському судоремонтному заводі. Сюди ж записались механік заводу Стариков І., коваль Савицький Г., котельник Бірюков І. та сотні інших [163].

Понад 50 % колективу робітників, службовців та інженерно-технічних працівників Київського потяговагоноремонтного заводу записались до загону народного ополчення. Одними з перших до цього загону записались старі кадрові робітники Артем'єв, Лукашевич, Струницький [439, с. 62].

Крім промислових робітників в ополчення записувалась і інтелігенція: вчені, лікарі, інженери, службовці. Наприклад, в Ленінському райкомі партії дієву участь в організації народного ополчення, винищувальних і санітарних загонів приймав співробітник науково-технічного товариства будівельників Матвеев-Буслоч М. [164]. В народне ополчення записався професор інституту ботаніки при АН УРСР Кузьменко А. [11, арк. 12]. В ополчення також записались: завідуючий військовою кафедрою Київського Державного університету Солодкий І.А. старший викладач університету Іванов-Потьомкін І.М., інструктор Ленінського райкому партії Біленький П.А., член колегії Наркомату рибної промисловості УРСР Калиновський Г.Л., Бойко М.Ф., вчителька Гординська Р.Г., бухгалтер Ігнат'єва Н.М., Юрко Л.І., лікар Берлянд Г.І., медсестри Чешуткіна К.С., Завалуєва А.Ф., Булкіна В.П. та інші [358, с. 208]. Сотнями записувались в народне ополчення викладачі і студенти університету, педагогічного, гідромеліоративного, будівельного, медичного, сільськогосподарського та інших інститутів [494, с. 76]. Протягом однієї години 3 липня 1941р. подали заяву з проханням зачислити їх в загін народного ополчення 54 учні Київського суднобудівельного технікуму [299, с. 28-29].

Загалом, газети майже в кожному номері виходили із закликами: „Всі хто може носити зброю – в полки народного ополчення!”, або: "На підтримку Червоної Армії–створимо могутнє народне ополчення” та інші. І це не дивно, адже всі газети, брошури, листівки, плакати носили агітаційний характер. Однак, в жодній з цих газет не дається жодної цифри щодо кількості вступивших в ополчення, а лише поодинокі прізвища робітників. Тому, можна припустити, що запис в ополчення був не таким вже й масовим. А отже, можна поставити під сумнів і твердження радянської історіографії про добровільний принцип вступу в народне ополчення, тому що, якщо потрібно було зробити ополчення більш чисельним, логічно припустити, що це було не завжди добровільно, тому було б перебільшенням говорити про масовий добровільний вступ.

Отже, такі дрібні підрозділи, як відділення, взводи, роти, батальйони створювались безпосередньо на фабриках, заводах, в установах і учбових

зкладах. В залежності від розміру підприємства і установи, а також наявності в них людей, роти і взводи зводились в районні батальйони. Великі промислові підприємства нерідко самостійно комплектували полки, а їх цехи – батальйони, виробничі ділянки – роти.

Таким чином, підрозділи, частини і з'єднання народного ополчення формувались за виробничо-територіальним принципом. Це спрощувало мобілізаційні заходи, прискорювало формування підрозділів.

Основою ополчення, можна сказати, його кістяком, були робітники. Там, де знаходилось багато підприємств, тим більше великих, більшість ополченців складали робітники, а в тих районах, де переважали установи, учбові заклади – інтелігенція. Із сільських місць в ополчення приходили колгоспники, але в загальній масі ополченців їх було порівняно небагато.

В деяких організаційно-планових документах, як це мало місце в Москві і Ленінграді, для зарахування в ополчення встановлювались вікові межі. Зокрема, нижня межа становила 17-18 років, а верхня – 50-60 [381, с. 46]. Відсів відбувався і за іншими ознаками – медичними, виробничими. Хоча в багатьох місцях і дозволялось приймати в ополчення з сімнадцяти років, однак юнаків брали спочатку неохоче: хотіли, щоб вони залишились вчитися. Були в ополченні і не молоді, а іноді і просто люди похилого віку. Однак при всьому цьому помилково думати, що типовою фігурою ополчення була людина похилого віку, адже основу ополчення складали люди цілком боєздатні. Зокрема, в київському ополченні були люди в основному молодого і середнього віку. В цілому ж, народне ополчення укомплектовувалось людьми різного віку, і не лише чоловіками, а й жінками.

В ополчення не залучались робітники і службовці, інженери і техніки підприємств авіаційної і станкобудівельної промисловості, примисловості озброєння і боєприпасів, а також підприємств, які виконували особливо важливі замовлення фронту [338, с. 95].

Але практично в ополчення приймалися всі, хто міг за станом здоров'я виконувати обов'язки воїна-ополченця, а враховуючи той факт, що ворог дуже

швидко наступав і загроза захоплення Києва стала очевидною, говорити про якісь обмеження при вступі в ополчення не доводиться, тому що ситуація вимагала колосальної мобілізації людських ресурсів, без обмежень, наприклад, у віці, тому то в ополченні і були як люди похилого віку, так і зовсім молоді юнаки та дівчата.

По районах Києва справа організації і мобілізації населення належала районним партійним комітетам [95, арк. 1]. Підрозділи народного ополчення створювались у всіх районах міста. В Подільському районі до складу народного ополчення увійшло 10 тисяч чоловік [179, с. 48]. Жовтневий район КП(б)У організував народне ополчення у складі двох винищувальних батальйонів (700 чоловік) і однієї сандружини (100 жінок і дівчат) [Там само, с. 49]. По Ленінському району (тепер Центральний район) формування народного ополчення було покладено на секретаря РК КП(б)У Чапкова П.Ф., члена бюро голови Ленінського Райвиконкому Аніщенко В.Є. і секретаря РК ЛКСМУ – Павлова Ф.Г. [96, арк. 11]. В цьому батальйоні нараховувалось 620 чоловік [358, с. 211]. Батальйон народного ополчення Радянського району (тепер Святошино) нараховував близько 400 чоловік [95, арк. 22]. В Радянському районі були також сформовані комуністичний батальйон під командуванням Іванова-Потьомкіна І.М. і комсомольський студентський батальйон під командуванням Солодкого Й.А. Комсомольський батальйон формувався із студентів вищих учбових закладів, розташованих на території Радянського району. В період своєї організації цей батальйон дислокувався в Київському університеті ім. Т. Шевченка [95, арк.18].

До 4 липня 1941 року в Радянському районі вже був організований невеликий загін добровольців (приблизно 160-180 чоловік), який носив назву винищувального батальйону, командиром якого був призначений начальник районного відділення міліції Горбунов [100, арк. 18]. До складу цього батальйону входили переважно працівники міліції і комсомольці-добровольці району. Формування комуністичного батальйону Радянського району м. Києва почалось 5 липня 1941р. Записували представників всіх верств населення: робітників і

службовців, студентів і наукових співробітників, учнів старших класів, які не підлягали призову в армію.

Батальйон народного ополчення Московського району нараховував близько 900 чоловік [73, арк. 1].

В Залізничному районі основними пунктами відбору в народне ополчення стали Київський вагоноремонтний завод (КПВРЗ), залізничне депо ім. Андрєєва, Управління Південно-Західної залізниці. В районі після мітингів на заводах "Транссигнал", КПВРЗ, депо ім. Андрєєва в ополчення записались сотні робітників, в основному залізничників, з яких пізніше був сформований батальйон народного ополчення у складі 950 чоловік [98, арк. 19]. Особливо посилювався потік заяв, коли стало відомо про будівництво в Залізничному районі бронепоездів, але про це йтиметься далі.

Загалом, як згадував Іванов-Потьомкін "...за два дні по всіх районах Києва були створені загони народного ополчення чисельністю від 300 до 700 чоловік кожний"[123, арк. 13]. Формування підрозділів народного ополчення у Києві в основному було завершено на 8 липня 1941 року (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Кількісний склад ополченських загонів у м. Києві
станом на 8 липня 1941р.

Район	Кількість загонів	Чоловік у загоні	Всього
Подільський	2	2300	4600
Дарницький	2	1600	3200
Радянський	2	1700	3400
Печерський	2	1700	3400
Жовтневий	3	1100	3300
Ленінський	2	1200	2400
Московський	2	1600	3200

Продовж. табл.. 2.1.

Залізничний	2	1450	2900
Шевченківський	2	1500	3000

[358, с. 210]

Добровольчі загони районів склали основну частину ополчення. Майже одночасно з формуванням стрілецьких підрозділів народного ополчення кияни приступили до будівництва бронепоїздів, які стали складовою частиною Київського ополчення, тому варто більш детально зупинитися на їхньому створенні.

Рішення про будівництво бронепоїзда для Радянської Армії було прийнято 23 червня 1941 року на мітингу робітників КПВРЗ ім. Січневого повстання 1918 року [97, арк. 2]. Політвідділ Південно-Західної залізниці звернувся з листом до Наркома сполучення Кагановича Л.М. з тим, щоб він дозволив взяти потяг, необхідні вагони і матеріали для будівництва бронепоїзду, а також дозволив укомплектувати його залізничниками і відправити цей поїзд на фронт. Вже 4 липня була відповідь із Москви, яка дозволяла взяти матеріальну частину – потяг, вагони. Четвертого ж липня колективу КПВРЗ було доручено будівництво бронепоїзду [62, арк. 43].

Вдень і вночі йшла кропітка робота по виконанню завдання. Колектив заводу зіткнувся з тим, що не знав як будувати бронепоїзд, адже це був перший досвід не тільки на залізниці. Силами своїх інженерів, планового відділу, інтелігенції заводу, які сиділи на заводі вдень і вночі і проектували окремі частини поїзду; як встановити гармату, як встановити вежу, амбразуру, як бронювати ходові частини, як бронювати котел – все це треба було продумати, тому що типових проектів не було. Котельники різали потрібних розмірів листи для обшивки потягу, електрозварники зварювали ці листи, малярний цех покривав захисною фарбою частини бронепоїзда. На роботі по будівництву бронепоїзду особливо відзначились майстри Борщенко і Кудрящев, котельник Федотов, автогенник Семенов, а також ряд інших [62, арк. 44]. Київський Військовий Округ дав для бронепоїзда все необхідне озброєння.

Одночасно з будівництвом йшла робота по укомплектуванню команди. Ця робота була доручена заміснику начальника політвідділу залізниці і одночасно завідуючому кафедрою основ марксизму-ленінізму в Художньому інституті Анатолію Софроновичу Тихоходу. Протягом перших двох днів у Політвідділ надійшло понад 800 заяв з проханням зачислити в команду бронепоезда [Там само, арк. 46]. Але команду треба було підбирати із людей, які мали вже певні навички – артилеристів, зв'язківців, кулеметників, щоб їх не навчати з самого початку, адже на це пішло б багато часу і з цих 800 бажаючих можна було підібрати людей, які раніше служили в армії у відповідних частинах. Команда бронепоезда комплектувалась на добровільних принципах. Тих, хто виявив бажання стати членом екіпажу бронепоезда, викликали в Політвідділ, дізнавались про ступінь військової підготовки і в залежності від цього, зачисляли чи не зачисляли. Команда бронепоезда була укомплектована протягом перших двох днів. Спочатку команда складалась із 60-ти чоловік, а потім вона розросталась.

Таким чином, бронепоезд народного ополчення залізничників під назвою літер "А" був побудований за 9 днів. Це був перший бронепоезд народного ополчення не тільки в Україні, але і в Радянському Союзі. Наказом по третьому управлінню Наркомату Шляхів Сполучення по Південно-Західному Фронту, командиром бронепоезда літер "А" був призначений Тихоход А.С., замісником – колишній начальник відділення Київ-І пасажирський Василевський Л.В., комісаром – Голованьов С.П., начальником штабу – колишній начальник Київського вокзалу Ареф'єв К.А. Водити бронепоезд літер "А" було доручено машиністам першого класу депо ім. Андрєєва Крамару І.Д. та Кияниці І.Г. Бронепоезд мав 4 артилерійських і 24 кулеметних розрахунків, взвод саперів, відділення зв'язку на чолі з Котлярчуком І.І., взвод шляховиків, яким командував досвідчений інженер Кривицький Я.Л., санітарне відділення на чолі з Ячменєвою О.С., групу розвідки, приданої начальнику штабу Ареф'єву К.А. Командирами бронемайданчиків були призначені Богданов П.П., Лункевич В.А., Пономаренко С.М., старшиною – Верник М.І., політруками бронемайданчиків –

Мнищенко В.К., Шаповалов В.А. і Галицький В.Я. [97, арк. 14 / 329, с. 196]. Бронепоїзд мав також пересувний склад боєприпасів і продовольства.

Коли вступив до ладу бронепоїзд літер "А", почалось будівництво другого бронепоїзду літер "Б", який будували робітники КПВРЗ в співдружності з робітниками заводу "Більшовик". Не дивлячись на дуже складні умови, бронепоїзд був побудований без будь-яких проектів в короткий строк і вступив до ладу 20 липня 1941 року [98, арк. 20]. Багато зусиль і праці в це будівництво вклав колишній інженер депо ім. Андрєєва Сорокін Г.Ф. при активній допомозі Єресько К.А. – машиніста-інструктора, Вайштейна А.Н. – колишнього секретаря парторганізації, Ісакова М.З. – майстра, Борщенко С.А. – котельника, Кобзар Н., Маяковського П.А., Мирошина Н.А., Бовголюк А.Х. – зварників, Грекова – майстра, Кобзистова – машиніста, Скоренко – електромонтера, і Печенова – арматурника [97, арк. 20]. Наказом уповноваженого шляхів сполучення Південно-Західного фронту командиром бронепоїзду літер "Б" був призначений колишній начальник пасажирського відділення Василевський Л.В., комісаром – колишній секретар парткому Київського залізничного вузла Голованьов С.П., замісником командира – Підопригора А.В., начальником штабу і групи розвідки – Попівський Д.М., командирами бронемайданчиків Рябоконт Н.А. і Харитонов В. Водіння поїзду було доручено Павлію В.Ф. і Груздеву [97, арк. 20 / 468, с. 46]. На бронепоїзді, окрім двох артилерійських розрахунків і 28-ми кулеметів, була група розвідки, зв'язку, група господарчо-технічного забезпечення, санітарна і десантна групи.

Ініціативу робітників КПВРЗ підхопили і працівники Дарницького паровозного депо, які разом з колективом дарницького вагонно-ремонтного заводу і за допомогою робітників заводу "Більшовик" збудували бронепоїзд, якому присвоєно літеру "В", а потім вже сам колектив назвав його "Дарничанином".

До партійної організації Дарницького залізничного вузла почали надходити заяви, і не лише від залізничників, з проханням зачислити до екіпажу бронепоїзда. Дарницький РК КП(б)У створив спеціальну комісію, яка відібрала

57 чоловік. Командиром було призначено майстра електроцеху вагонного Дарницького депо Богданова М.П. Комісаром бронепοїзда "Дарничанин" призначено колишнього працівника політвідділу Київського відділу Південно-Західної залізниці Житкова М.І., начальником штабу – офіцера Радянської Армії Романова М.

Четвертий бронепοїзд побудувати не вдалось.

Ще однією складовою київського ополчення був комсомольський полк, який також почав формуватись на початку липня. За завданням Київського міськкому ЛКСМУ всі 9 райкомів комсомолу протягом часу з 5 по 10 липня 1941 року формували кожний роту бійців із молоді, не призованої в ряди армії [101, арк.2]. 15 липня сформований комсомольський полк міста Києва був затверджений як бойова одиниця рішенням бюро Київського обкому ЛКСМУ. Загальна чисельність полку складала 1450 чоловік, з них 60 % дівчат. У складі бійців полку були молоді робітниці і робітники київських підприємств і установ, студенти технікумів і ВУЗів, учні старших класів середніх шкіл. [Там само, арк. 4]. Крім того, пізніше, в серпні у Києві було створено 23 загони винищувачів танків, в яких нараховувалось 553 осіб [45, арк. 140].

Велике сприяння у формуванні народного ополчення надали штаб і командування третьої дивізії ПВО. Дислокуючись в південній частині міста її частини практично були зв'язані майже з усіма підрозділами народного ополчення.

Таким чином, на початок липня до київського народного ополчення входили такі складові частини: добровольчі загони районів, які складали основну частину ополчення; комсомольський полк і загони винищувачів танків; бронепοїзди ополченців. Всього по місту Києву на 8 липня 1941р. було сформовано 19 загонів народного ополчення у складі 29400 осіб [12, арк. 197].

2.2. Організаційна структура загонів народного ополчення, їх озброєння та навчання

Організаційна структура ополченських формувань і їх чисельний склад передбачались в основному такі ж, які були прийняті в Червоній Армії. Ополченські частини були організовані за зразком військових. При укомплектуванні ополченських підрозділів зазвичай дотримувались принципу, за яким у взвод, роту, батальйон входили ополченці одного цеху, заводу, установи, факультету, курсу і т. п. [352, с. 69].

Загалом розрізнялись 2 види частин народного ополчення: підрозділи без відриву особового складу від основної роботи і підрозділи, що переводились на казармений режим. Зазвичай через кілька днів людей, які записались в ополчення, збирали в школі, клубі чи якомусь конторському приміщенні. Тут обладнувались тимчасові казарми. Ополченець отримував, як правило, військову форму та інше військове спорядження, знайомився зі своїми командирами, дізнавався ким йому належало стати – стрільком, артилеристом, мінометником, зв'язківцем. Це називалось перевести ополчення на казармене становище [277, с. 22].

Потім приступали до навчання військовій справі. В перші дні заняття проходили в прилеглих до казарм парках, скверах. Іноді навчання починалось і до видачі військового обмундирування. Ополченці вчилися кидати гранати, окопуватись, володіти зброєю. Бували випадки, коли вони прямо із міських казарм йшли на фронт. Але нерідко їх вдавалось вивозити в заміські табори і там навчати більш ґрунтовно. Однак була і інша форма організації ополчення, яка, до речі, мала місце і у Києві. Йдеться про те, що зараховані в ополчення не лише рядові, але і командири рот, батальйонів, полків продовжували працювати на підприємствах, навчатися в інститутах, а ввечері вони розходились по домівках. Але кілька раз в неділю вони йшли після роботи на військові заняття. Їх розбивали на взводи, батальйони.

Отже, за своєю організаційною структурою загони народного ополчення були створені за принципом окремого військового батальйону в кожному районі міста, а на підприємствах і установах комплектувались роти і взводи. В цілому, організаційна структура народного ополчення залежала від кількості ополченців на тому чи іншому підприємстві чи в населеному пункті.

Досить часто батальйони формувались за цеховим принципом. Вже пізніше майже повсюдно в основу організаційної будови народного ополчення була покладена структура військових частин і підрозділів. В ряді випадків при наявності відповідної зброї і техніки в частинах народного ополчення крім стрілецьких, створювались артилерійські, кулеметні, мінометні, саперні, танкові та інші спеціальні підрозділи [244, с. 75]. Так, наприклад, у батальйоні народного ополчення Радянського району були створені такі спеціальні взводи : кулеметний, гранатометний, взвод розвідників, підривників [95, арк. 36].

Оформлення підрозділів народного ополчення відповідно до структури частин Червоної Армії сприяло кращій організації бойової підготовки і пізніше також позитивно позначилось на їх бойовому застосуванні. Однак вимога будувати організаційно-штатну структуру ополчення за армійським принципом де-не-де на місцях виконувалась формально і дотримувалась лише в назвах елементів цієї структури.

Однак, слід сказати, що в Києві стрункої організації управління ополченням не було. Ополченці знаходились на своїх підприємствах і установах, жили в своїх квартирах. Крім того, одні батальйони були багаточисельні, інші ж не мали повного комплекту. Були окремі роти і взводи, які не входили під командування батальйону. Евакуація на схід підприємств міста створювала плинність складу ополченців, а це відбивалось на мобільності і боєздатності загонів. Такий стан викликав потребу докорінно реорганізувати ополчення, створити батальйони, які б були повноцінними бойовими одиницями за всіма правилами військового статуту. 3 серпня 1941р. Штаб оборони міста видав наказ про об'єднання всіх існуючих добровольчих загонів народного ополчення в порайонні батальйони, які

підкорюються наказам і розпорядженням Центрального сектору оборони міста під загальним командуванням штабу військ, які обороняли Київ [129, арк. 13].

Кожен батальйон отримав свій номер. Заводські загони ополченців перетворювались в роти і взводи загальнорайонних батальйонів. На чолі зведених порайонних батальйонів стояли, в основному, партійні і радянські працівники районів з досвідом організаторської діяльності.

Одним із досить важливих завдань виявився підбір командних кадрів для народного ополчення. Поспішність, з якою створювалось ополчення, відсутність у його організаторів досвіду в комплектуванні великих військових частин, а також ряду об'єктивних причин не могли не відобразитись на якості добровольчих формувань. Їх командний склад був слабо підготовлений для керівництва бойовими діями. Кадрових командирів в ополченні було мало. Переважна більшість командирів ополченських частин була із запасу. Багато хто з них давно втратили зв'язок з армією чи зовсім не мали бойового досвіду. Частина молодших командирів не пройшла навіть елементарного військового навчання [295, с. 57].

Склад командних і політичних кадрів народного ополчення затверджувався партійними органами. В перший період командний склад ополчення складався із добровольців, по різних причинах не закликаних до армії, колишніх командирів і політпрацівників Червоної Армії. Майже повсюдно формування народного ополчення укомплектовувались молодшим і середнім командним складом, медперсоналом і політскладом за рахунок командирів запасу. Старі кадрові командири призначались, головним чином, на посади у ланці полк – дивізія – корпус [296, с. 32].

У міру збільшення обсягу обов'язків, в міру прибуття нової техніки виникала потреба кращої виучки і навиків з боку командного складу. Тому в серпні штаб Південно-Західного фронту надіслав частину середніх і молодших командирів, які очолили взводи і роти [96, арк. 34]. Це в значній мірі поліпшило виучку бійців-ополченців і надало більш військового вигляду самим ополченцям.

Наприклад, після наказу 3-го серпня Штаб оборони Києва зміцнив батальйон народного ополчення Радянського району командирами Червоної Армії. Зокрема, командиром першої роти був призначений командир Червоної Армії Миролубов, командиром партизанської роти був присланий командир Червоної Армії Мазур. З 15-го серпня командира другої роти Іванова-Потьомкіна замінив кадровий командир ЧА Паршин, а Іванов-Потьомкін І.М. був відкликаний на посаду комісара п'ятого батальйону Жовтневого району м. Києва [100, арк. 34].

Крім того, в серпні разом з кадровим військовим складом в батальйони були прислані політруки. Наприклад, в батальйоні народного ополчення Радянського району кожна рота, кожен взвод мали свого кадрового командира, політрука, батальйонного і ротного комісара [100, арк. 35].

Це щодо загальної структури ополченських формувань. Але загальні ознаки організаційної структури ополчення були властиві не всім добровольчим формуванням, тому варто більш детально зупинитися на структурі київського ополчення по районах міста.

Наприклад, розглянемо структуру батальйону народного ополчення Радянського району. Спочатку в Радянському районі був сформований комуністичний батальйон під командуванням Іванова-Потьомкіна І.М., який і провів основну роботу по формуванню батальйону, його озброєнню і обмундируванню. Штаб комуністичного батальйону і його казарми розміщувались на вулиці Тарасівській № 5, в гуртожитку студентів університету. Командиром першого взводу був призначений Микал М., другого взводу – Корженко К. П., третій взвод очолив Осмолівський М.А. На 20 липня комуністичний батальйон нараховував близько 150 чоловік [63, арк.2]. Крім комуністичного, батальйон народного ополчення Радянського району об'єднував і інші загони, як, наприклад, винищувальний батальйон, який складався з молоді. У винищувальному батальйоні було 4 взводи. До першого взводу входила молодь університету (студенти), до другого – студенти Педінституту, третій взвод складався із студентів меліоративного інституту, і, нарешті, четвертий взвод – із молоді фабрики ім. Свердлова [65, арк. 2]. Очолював батальйон Горбунов, який

до того часу працював начальником міліції Радянського району. На 20 липня у складі цього винищувального батальйону нараховувалось до 70 чоловік [Там само]. Крім того, в батальйоні почалось формування партизанської групи, запис до якої почався 2-го серпня. Записалось 86 чоловік [Там само: Арк. 5]. Зокрема, в партизанську групу записались Корженко К., Осмолівський М., Глушко, Хоменко, Юрко, Гуминюк, Гординська, Астахова, Ігнат'єва, Футер, Крисько, Чернецька, Лобенська, Войцеховський, Стеценко, Победаш, Москаленко, Губернатор, Яценко, Окопний та інші. Із винищувального батальйону записались: Михайловський, Кузьменко, Патинко, Буткевич, Шекера, Сергієнко, Рябий, Копил, Танцюра, Кравченко, Олехнович, Дубинський та інші [65, арк.4]. Партизанська група була розбита на 2 взводи. Спочатку командиром групи був призначений Петро Мазур, а пізніше – Корженко К.П. Після реорганізації бойових загонів в м. Києві, партизанську групу виділили в окрему групу і вона була перетворена в другу роту партизанської групи. 2-го серпня в батальйон прибуло поповнення командно-політичного складу Київської оборони із Краснодарської школи. Серед них були лейтенант Колюжний, лейтенант Солодун, старший політрук Гугро і батальйонний комісар Паршин, які були призначені командирами рот в комуністичному батальйоні [65, арк. 9]. Таким чином, комуністичний батальйон отримав командний кадровий склад.

У зв'язку з реорганізацією, всі групи і загони, які були в районі, були об'єднані в єдиний батальйон, який отримав нумерацію другого батальйону Радянського району Центрального Сектору Оборони, який підкорювався безпосередньо Штабу оборони, а по лінії командування – командуванню 37-ї армії. Отже, до складу 2-го батальйону Радянського району увійшли:

- комуністичний батальйон (реорганізований в другу роту під командуванням Іванова-Потьомкіна)
- комсомольський винищувальний батальйон (реорганізований в першу роту, куди влились роти студентів університету. Командиром першої роти був призначений старший лейтенант Миролубов.)

- група міліції та інші загони, які склали четверту роту під командуванням Горбунова. До цієї роти увійшли бійці військових об'єктів: "Ленкузня", "Транссигнал", Ремісниче училище № 2.

- партизанська група під командуванням Корженка, яка безпосередньо підкорювалась по лінії штабу партизанського руху і мала зв'язок з розвідувальними органами 37-ї армії [65, арк. 9].

Крім того, у другий батальйон Радянського району були включені загони, організовані при заводах – це так звані загони охорони об'єктів, які на місцях і навчались військовій справі. В цей час батальйон нараховував понад 300 чоловік [Там само, арк. 11]. Командиром батальйону був призначений капітан Солодкий, колишній викладач військової кафедри Київського університету, начальником штабу батальйону – Микал М.К. Комісаром батальйону було призначено колишнього директора меліоративного інституту Горецького.

В Ленінському районі батальйон народного ополчення отримав назву третього батальйону Центрального Сектору Оборони м. Києва. Склад цього батальйону нараховував 4 роти. Батальйон розміщувався в наступних точках: 1-а рота – готель "Україна" по вул. Леніна; 2-а рота – Хрещатик 32; 3-я і 4-а роти були розквартировані в Театрі Юного Глядача. Наказом Центрального сектору командиром третього батальйону був призначений капітан Червоної Армії Агабегян Гурген Тотосович (прибув із шпиталю після поранення), обов'язки комісара батальйону виконував Біленький Пантелеймон Опанасович (інструктор військового відділу РК КП(б)У), начальником штабу був Калиновський Г. Л. (член колегії міністерства рибної промисловості УРСР) [96, арк. 12 / 284, с. 35]. В батальйоні нараховувалось 620 чоловік. Крім того, до складу батальйону входила медико-санітарна служба на чолі з лікарем Берляндом Г.І., а обов'язки медсестер виконували Чечушкіна К.С., Завалуєва А.Ф., Булкіна В. та Авдієнко Г. [96, арк. 13]. Кожна рота розбивалась на відділення, підрозділи, взводи, на чолі яких були поставлені люди, більш-менш знайомі з військовою справою.

На кінець липня народне ополчення Печерського району нараховувало 360 осіб. Тут була організована комсомольська рота, яка потім влилась в батальйон

народного ополчення і вже на початок серпня батальйон нараховував понад 500 осіб [80, арк. 90]. Командиром батальйону було призначено капітана військ НКВС Федченка, а комісаром – Трофанчука. Політруком роти був Мартинов М. Батальйон знаходився на казарменому положенні і розміщувався в приміщенні авіашколи. Загалом, всією організаційною роботою в батальйоні керував полковник Волькінштейн, який був начальником артшколи ім. Лебедєва. Як згадував колишній другий секретар Печерського РК КП(б)У Квятковський К.А. "...вся организация была признана Волкенштейном на "хорошую" оценку и впоследствии городской штаб обороны г. Киева считал батальон народного ополчения Кировского (Печерского) района в хорошем состоянии." [Там само, арк. 91].

Крім батальйону народного ополчення, в Печерському районі було створено ряд груп самозахисту і винищувальні батальйони на "Арсеналі", в основному із воєнізованої охорони і частини робітників в кількості понад 50 осіб (про винищувальні батальйони йтиметься дещо пізніше). На першій взуттєвій фабриці була організована група самозахисту у кількості 40 осіб, така ж група існувала на третій взуттєвій фабриці і при Водоканалтресті та інших підприємствах району. Всього в цих групах самозахисту приймало участь близько 250 осіб-бійців [Там само]. Таким чином, у своєму розпорядженні Печерський район мав сили народного ополчення кількістю близько 800 осіб [80, арк. 91].

Про структуру батальйону народного ополчення Московського району згадував колишній працівник райкому партії Московського району, а пізніше політрук 1-го загону Найдич А.С.: "После выступления т. Сталина 3 июля 1941г. мы в райкоме приступили к формированию отрядов народного ополчения и истребительных батальонов. Отряды были созданы при предприятиях. В районе такие отряды были при пивзаводе, при фабрике им. К. Маркса, при институтах в Голосеево. В Голосеево был сводный истребительный батальон всех трех институтов. У нас в Кагановичском (Московский) районе был второй батальон левого сектора обороны г. Киева. Командовал этим батальоном кадровый офицер капитан Аркадий Кучухидзе, комиссаром батальона был заведующий

оргинструкторским отделом райкома Рабинович А., начальником штаба – Синельников. Если во всех остальных отрядах предприятий люди были еще заняты на демонтаже оборудования, не находились, в основном, на казарменном положении, то районный отряд находился на казарменном положении и размещался в бывшей военно-морской школе на Кузнечной улице" [79, арк. 69-70].

Кожне підприємство району виділяло певну кількість людей в цей зведений загін. Командиром першого загону, який потім був перейменований в першу роту другого батальйону, був лейтенант Кузнецов М. До загону входили робітники фабрики ім. К. Маркса, Термосного заводу, гвоздильного заводу, ряду артилей, інституту та інших організацій. В загоні нараховувалось 110-115 осіб [82, арк. 41]. Отже, 1-а рота, тобто загін, який складався із представників інститутів і підприємств району, була кістяком другого батальйону.

До складу народного ополчення Подільського району Києва увійшло до 10 тисяч чоловік [79, с. 49]. Пізніше із числа цих ополченців був створений зведений полк, який нараховував 1500 осіб і виконував спеціальні завдання райкому партії. Командиром цього полку був призначений Рувинський, який до цього працював на 4-ій взуттєвій фабриці, а комісаром – Радовель.

Подібну до вищеназваних районів структуру мали і ополченські батальйони інших районів м. Києва.

Організаційна структура комсомольського полку мала певні особливості порівняно із районними батальйонами народного ополчення. Зокрема, командний склад полку і комсомольських рот комплектувався зі складу офіцерів НКВС УРСР, а замісники командирів рот по політчастині призначались райкомами комсомолу із числа комсомольського активу району, членів бюро РК ЛКСМУ і затверджувались бюро відповідного райкому комсомолу. В кожній сформованій райкомом комсомолу роті було 3 взводи: винищувальний, протипожежний і санітарний. Всі вони дислокувались на території свого району, розміщуючись повзводно [101, арк. 4]. В задачі створених в кожній роті підрозділів полку входило: винищувального – створення вогневих точок і загороджень, цілодобове

вартування біля протитанкових загороджень і на танконебезпечних напрямках. Особлива увага на цю службу була звернена в Залізничному районі – в районі аеропорту Жуляни, на вулиці Земській, Повітрофлотському шосе і площі Урицького. Такого ж роду пости були і в районі Пуща Водиці Подольського району і Голосіївської площі Московського району [Там само, арк. 5].

В задачі протипожежного підрозділу входили підготовка і проведення заходів по боротьбі з наслідками повітряних нальотів ворожої авіації і артобстрілів, а також підготовка населення міста до боротьби із запалювальними бомбами ворога і викликаними ними пожежами.

В обов'язки санітарного підрозділу входило: підготовка населення міста до надання першої медичної допомоги, створення і підготовка санітарних дружин [Там само, арк. 7]. Крім цих основних обов'язків, особовий склад полку повинен був виконувати також окремі завдання і доручення командування оборони Києва.

До складу київського комсомольського полку входили комсомольці ВУЗів, шкіл, підприємств і установ загальною чисельністю 1450 осіб [101, арк. 29]. Командиром полку був затверджений секретар комсомольської організації НКВС УРСР Старушенко І.Е. Комсомольський полк знаходився на казарменому положенні при обласному комітеті комсомолу.

Отже, підсумовуючи вищезазначене, можна сказати, що в перший період народне ополчення здебільшого ще не мало чіткої структури, називаючись де загонами, де батальйонами, студентськими ротами тощо. З часом майже всюди в основу організаційної побудови народного ополчення було покладено структуру військових частин і підрозділів. Зокрема, і загони народного ополчення м. Києва за своєю організаційною структурою були створені по принципу окремого військового батальйону в кожному районі міста, а на підприємствах і установах комплектувались роти і взводи. З метою створення батальйонів, які були б повноцінними бойовими одиницями за статутом Червоної Армії Штаб оборони міста видав 3 липня 1941р. наказ про об'єднання всіх існуючих добровольчих загонів народного ополчення в порайонні батальйони. Батальйон розбивався на

роти, а кожна рота на відділення, підрозділи, взводи. Реорганізація народного ополчення пройшла досить швидко.

По добору командно-політичного складу велику роботу провели партійні організації. Командно-політичний склад народного ополчення комплектувався з підготовлених у військовому відношенні працівників, в основному керівників партійних і радянських організацій, працівників міліції і Тсоавіахіму, офіцерів запасу і учасників громадянської війни. У Києві, наприклад, Штаб оборони, який керував народним ополченням, очолював секретар міськкому партії Шамрило Т.В., а керівництво ополченцями в секторах оборони здійснювали секретарі райкомів партії Остапенко Ф.П., Давидов О., Миронов І.Г., Толок Є.Р. та інші [246, с. 45]. Комплектування командного складу народного ополчення з місцевих спеціалістів, які добре знали особовий склад ополченських підрозділів, сприяло згуртованості і правильній розстановці людей. При безпосередній підготовці частин народного ополчення до боїв їх командно-політичний склад іноді зміцнювався кадровими офіцерами Червоної Армії.

Слід відмітити, що укомплектування особовим складом любої частини чи з'єднання, в тому числі і ополченської частини чи з'єднання – завдання першочергової важливості. Однак воно складає лише частину загального процесу створення бойового військового організму. Дуже важливим завданням в загальній системі цього процесу було озброєння і матеріально-технічне забезпечення щойно створених частин і з'єднань. Особливо складно було вирішувати це питання через відсутність часу.

Озброєння і постачання ополченських формувань відбувалось по двох каналах: за рахунок місцевих ресурсів і за рахунок централізованого постачання з баз і з арсеналів відповідних військових округів, тобто за рахунок Наркомату Оборони СРСР. Так як масове створення ополченських формувань співпало з мобілізаційним розгортанням регулярної армії, основна маса озброєння, боєприпасів, спорядження і матеріально-технічних засобів з військових арсеналів і з баз направлялась в кадрові частини Червоної Армії. Звичайно, ополчення отримувало певну долю за рахунок централізованого постачання, але цього було

недостатньо. Тому мобілізували все, що було можна на місцях, там, де формувалось ополчення.

Отже, як вже зазначалось, головним джерелом постачання озброєнням ополченських формувань являлись склади і арсенали Наркомату Оборони. Частково використовувалась трофейна зброя – гвинтівки, кулемети, гармати, що збереглись з часів громадянської війни. Певна кількість зброї вишукувалась на місцях; частину її подавали організації Тсоавіахіму, ремонтувалось і відновлювалось навчальне стрілецьке озброєння, що було в навчальних закладах. Автомати, міни, ручні гранати та інше озброєння, а також різні предмети військового спорядження виготовлялись на місцевих підприємствах [381, с. 48].

Частини і підрозділи київського ополчення постачались озброєнням і спорядженням переважно із місцевих ресурсів. Велику роботу в цьому напрямі провели Київський міськком і райкоми партії. Безпосередньо ця справа була доручена завідувачому організаційно-інструкторським відділом міськкому Алідіну В.І. і завідувачому відділом пропаганди міськкому – Пашку Я.Ю. [497, с. 95]. Вишукувались і виготовлялись транспортні засоби, засоби зв'язку, озброєння і спорядження. Так, київський міськком відшукав і передав в підрозділи народного ополчення 600 гвинтівок, 90 ручних кулеметів, 1500 гранат [243, с. 75]. Партійні комітети організували збір зброї серед воєнізованих організацій, установ.

Велику роботу по озброєнню ополченців проводили також партійні організації окремих промислових підприємств Києва. Йдеться про те, що значна частина озброєння і бойової техніки, боєприпасів і спорядження, а також матеріально-технічних засобів надходила в народне ополчення за рахунок надпланового виробництва промислових підприємств. На підприємствах Києва була організована негайна переробка навчальної зброї в бойову і виготовлення нової. У виготовленні гранат і пляшок із запалювальною рідиною активну участь брали самі ополченці. Тільки на підприємствах Подільського району Києва кожну добу заряджались запалювальною рідиною 20000 пляшок, значна частина яких поступала на озброєння ополченців і бійців винищувачів танків [295, с. 68].

Використовувались також навчальні гвинтівки, кулемети і навіть мисливські рушниці.

Допомогу в озброєнні київських ополченців надало командування Південно-Західного фронту. Так, 7 липня міський штаб оборони звернувся в штаб Південно-Західного фронту з проханням надати допомогу зброєю. Представники штабу, зокрема Алідін В. і Пашко Я. були прийняті головнокомандуючим Південно-Західним напрямком Будьонним С.М. і членом Військової Ради Хрущовим М.С., які дали вказівку видати з артилерійського складу народним ополченням і партизанам Києва 15000 гвинтівок і необхідну кількість боєприпасів [223, с. 26]. Частинами 280-ої і 147-ої стрілецьких, 28-ої гірськострілецької дивізій була надана допомога ополченням Києва стрілецько-кулеметним озброєнням, а також вони передали їм 9 гармат і 4 танки [Там само].

Комбінований спосіб матеріально-технічного забезпечення і озброєння застосовувався при великій кількості ополченських формувань. Випадків, коли частини і з'єднання повністю забезпечувались озброєнням і всіма необхідними матеріально-технічними засобами, було небагато. А дрібні підрозділи народного ополчення, як вже зазначалось, забезпечувались за рахунок місцевих ресурсів, що мало місце і у Києві.

В якій же мірі були забезпечені зброєю київські ополченці? Наприклад, на озброєнні батальйону народного ополчення Ленінського району було 620 гвинтівок (трофейно-німецького і польського зразків); 50 кулеметів різних систем; 2 автомати ППД і 12 ротних мінометів; 16 танкових саперних кулеметів; 2 кулемети системи Дегтярьова; 1500 гранат; протитанкові пляшки з запалювальною рідиною, повне забезпечення гвинтівоочними патронами і багато пістолетів [62, арк. 13]. Пізніше батальйон був поповнений двома протитанковими гарматами і двома танкетками. Крім того, для маневреності батальйон був озброєний вантажними автомашинами в кількості 26 штук, на яких були обладнані кулеметні гнізда [Там само]. Все озброєння батальйон отримав від Київського міськкому КП(б)У через Алідіна, а також від Центрального Сектору Оборони міста.

Постачання батальйону народного ополчення Радянського району йшло від головного сектору оборони м. Києва за рахунок трофейної зброї ворога [62, арк. 20]. Взагалі батальйон отримував зброю із наступних джерел: військова кафедра будівельного інституту, сільськогосподарський технікум, педінститут, Київський університет. Крім того, на початку серпня бойову зброю і боєприпаси було отримано із арсеналу під особистим керівництвом Пашка Я. [80, арк. 63]. У розпорядженні батальйону було 8 станкових кулеметів, 11 ручних кулеметів, 250 ручних гранат, 300000 патронів, 18000 пляшок із запалювальною рідиною, 500 гвинтівок різних калібрів, 250 штук лопат великих і 250 лопат малих, мотоцикл, 3 вантажні автомашины [95, арк.5]. Крім того, в батальйоні був речовий склад, в якому було обмундирування по 3 комплекти на кожного бійця. Але кожна рушниця і патрон були на суворому обліку і видавались під розписку бійцям, які йшли на опорні точки або в бій [Там само].

Арсеналом ополченського батальйону Подільського району також був міськком партії в особі Алідіна В.І. Батальйон також отримував трофейні гвинтівки різних зразків. Пізніше бійці батальйону отримали 2 станкових кулемета, 4 гармати фертового зразку, гранати РГД і Ф-1 [80, арк. 90]. Про озброєння загону народного ополчення паровозного депо Дарниці згадував машиніст бронепоезду "Дарницький партизан" Біленко М. М.: "...оружия мы имели больше чем достаточно, сначала, правда, имели бельгийские, французские винтовки, а потом – отечественное оружие и патроны в достаточном количестве, 1 станковый пулемет и 2 – Дегтярева" [62, арк. 55].

Отже, оглядаючи загальну картину озброєння ополченців, можна сказати, що в основному, народні ополченці Києва були озброєні гвинтівками і гранатами, але деякі мали міномети, артилерію, бронемашини, танки. Але в цілому зброї не вистачало, адже в короткий час довелось озброїти майже 30-тисячну армію ополченців, причому, слід враховувати, що одночасно зі створенням масового ополчення розгорталась велика кількість регулярних з'єднань Червоної Армії.

Процес формування і оснащення ополченських частин і підрозділів супроводжувався розгортанням в них бойової і політичної підготовки. Вона була

вкрай необхідна, оскільки від 50 до 60 % бійців, зарахованих в ополчення, раніше зовсім не проходили військового навчання. Організація бойової підготовки всякий раз визначалась обстановкою і наявністю часу і регламентувалась спеціальними програмами. За сюжетно-тематичним змістом ці програми складались з урахуванням приналежності ополченських формувань до певного роду військ. Програмами визначались основні напрямки бойової і політичної підготовки. Одним з них являлась загальновійськова підготовка, другим – вогнева, третім – тактична [360, с. 51].

Основу організації бойової підготовки і навчання добровольців військовій справі складали устави Червоної Армії, інструкції і настанови по бойовому застосуванню різних родів військ. Значну роль відігравали невеликі за об'ємом і конкретні за тематичним змістом навчальні посібники, які розроблялись відповідними спеціалістами і видавались місцевими видавництвами чи іншими органами друку.

В кінці червня 1941 року навчання велось за програмами, розробленими Центральним штабом винищувальних батальйонів НКВС СРСР. Переважна більшість ополченців навчалася без відриву від виробництва по 2 години на день у вільний від роботи час під керівництвом воєнних комісарів і командирів, виділених округом. Вечорами після роботи, робітники і службовці йшли на заняття по військовій справі. Кожен прагнув навчитися влучно стріляти і кидати влучно гранату [335, с. 225]. ЦК КП(б)У у своїй телеграмі від 24 липня 1941 року дав конкретні вказівки партійним комітетам про організацію військової підготовки народного ополчення відповідно до навчальної програми, затвердженої Головнокомандуючим Південно-Західним напрямком. Секретарям райкомів пропонувалося разом з начальниками гарнізонів вирішити питання про виділення кадрових командирів Червоної Армії для навчання ополченців. Зокрема, у вказівці Хрущова М. всім секретарям обкомів КП(б)У вказувалось:

"Немедленно приступите к организации военного обучения народного ополчения, положив в основу :

- изучение правил заряжения и разряжения винтовки, пулемета.

- изучение гранат, ее заряжения и метания. Использование бутылок с горючей жидкостью для борьбы с танкам противника.

- заряджение противотанковых мин и установка их. Извлечение мин и их разряжение.

- изучение правил перебежек, переползаний, бросков в атаку и атаки во взаимодействии с огнем станковых пулеметов, артиллерии, танков.

- отрывка индивидуальных щелей, ходов сообщения, противотанковых рвов, постройка ежей.

- проведение военного обучения проводить без отрыва от производства. Совместно с начальниками гарнизонов разрешите вопрос о выделении командного состава для обучения народного ополчения" [8: арк. 85].

Командуючий Південно-Західним напрямком маршал Будьоний С.М. 1 серпня 1941 р. видав наказ: "Командующому Киевским Военным Округом об организации военного обучения отрядов народного ополчения: Приказываю организовать обучение народного ополчения без отрыва от производства. Для обучения выделить начальствующий состав, необходимое учебное оружие и приборы. Программу обучения разобрать применительно к требованиям ЦК КП(б)У, разосланным Райкомам КП(б)У в июле месяце. Конкретные вопросы организации военного обучения ополчения согласуйте с секретарями обкомов и райкомов" [96, арк. 17].

Виконуючи ці вказівки, в усіх районах м. Києва, де було сформовано ополчення, почалось військове навчання. Наприклад, про навчання ополченців Радянського району згадував колишній боєць 2-ї роти 2-го взводу батальйону О. Захарченко: "Маючи досвідчених, кваліфікованих керівників, почалась посиленна, систематична і політична підготовка. День роти починався в 6 годин ранку. В половині соьмого відбувалась перевірка. Перевіряв особовий склад командир роти, якому командири взводів і підрозділів віддавали рапорти, після чого проводилась загальна перевірка, давались бойові та інші призначення. Іноді, відразу ж після перевірки, цілі взводи йшли по різним бойовим завданням. Як правило, після перевірки проводилась загальна, а іноді повзводна

політінформація, доповідь чи коротка бесіда про становище в країні, після чого всі знову шинкувались і йшли снідати. Після сніданку починалась бойове і політичне навчання. Воно проходило повзводно і по відділенням. Ми вивчали устав РКК, топографію, тактику бою, гвинтівку, гранату, кулемет. Командири вимагали точних знань кожної частини, швидкого вміння розібрати і скласти їх на місце, практичних занять по стрілянині із гвинтівки, кулемета, метання ручних і протитанкових гранат, а також пляшок з пальним. Практичне навчання проходило за містом на полігонах. Були затверджені залікові и приймальні іспити по всім видам бойового і політичного навчання. Політнавчання проходило також повзводно по спеціальній програмі, затвердженій РК КП(б)У і політвідділом батальйону. Політнавчання проходило під керівництвом політруків взводів [96, арк. 36-37].

Зі спогадів колишнього командира комуністичного батальйону радянського району Іванова-Потьомкіна про Київське народне ополчення: "З перших днів почались заняття по оволодінню військовими знаннями. Військова підготовка полягала в наступному: вивчення матеріальної частини того озброєння, що було видано ополченцям, зокрема, приділялась велика увага вивченню трофейної зброї. Досвід війни викликав необхідність вживання пляшок з горючою рідиною і тренування кидання таких по макетах танків та вивченню різних типів танків ворога. Вивчивши матчастину, приступили до практичної стрільби у підрозділів" [123, арк. 14]. Бійці 1-ї роти батальйону народного ополчення Голосіївського району, починаючи від старого кадрового робітника термосного заводу Гондляха і кінчаючи молодшими студентом сільськогосподарського інституту комсомольцем Давидовим – наполегливо оволодівали військовою справою, вивчаючи матеріальну частину [82, арк.41].

Весь липень проходило посилене навчання і в батальйоні народного ополчення Печерського району, в якому процес навчання ополченців контролював начальник артшколи ім. Лебедева полковник Волкінштейн [80, арк. 91]. Подібне навчання проходило і в інших районах Києва.

На початку серпня Політуправління Південно-Західного фронту, перевіривши готовність захисників Києва до оборони, доповідало Головному Політичному Управлінню: "Загони народного ополчення проводять напружене навчання. Вивчається стрілецька зброя, способи її застосування в бою, тактика ближнього бою, засоби нападу від хімнападу" [246, с. 50].

Таким чином, основна увага зверталась на одиночну підготовку бійця, вміння діяти у складі невеликих груп, відділення, взводу. Боець повинен був навчитися влучно стріляти, кидати в ціль гранати, вести рукопашний бій, знищувати танки ворога.

Значну роль в забезпеченні бойової і політичної підготовки воїнів-ополченців відіграла місцева і армійська преса. Перед нею стояло завдання допомогти командирам і політпрацівникам ополченських формувань у військовому навчанні добровольців. Виконуючи це завдання, місцева і армійська преса відгукувались на самі злободенні теми життя частин і з'єднань народного ополчення. Наприклад, в батальйоні народного ополчення Радянського району випускались ротна і батальйонна стінні газети "Ополченец" і "За Родину". За період з 8 липня по 19 вересня було випущено 10 газет [94, арк. 21]. Крім газет було також випущено 20 бойових листків. Членами редколегії газети "Ополченец" були: О. Захарченко (відповідальний редактор), замісниками редактора були: Бойко М.Ф., Кайданова Ю.Д. Статті газети відображали життя батальйону, становище на фронті по обороні Києва та інше [100, арк. 28-29].

Однак, організовуючи військове навчання, партійні організації і штаби частин і з'єднань народного ополчення долали чимало труднощів. Не вистачало навчальної зброї і наглядних навчальних посібників, в тому числі уставів, настанов та інструкцій. Було мало кадрових командирів, які могли б кваліфіковано вести заняття. Нерідко самі заняття мали абстрактний характер без практичних вправ, а іноді і зовсім зривалися. В багатьох випадках навчання ополченців розгорталось повільно. Але головна проблема полягала в тому, що на навчання ополченців, зокрема, київських, було дуже мало часу.

Бойова і політична підготовка добровольців являлась завершальним етапом комплектування і бойового зміцнення ополченських формувань.

Таким чином, в результаті діяльності місцевих партійних органів у Києві за досить короткий час було створено народне ополчення. В процесі створення ополченських загонів, окрім Київської міської партійної організації, значну роль відіграли також первинні партійні організації підприємств і установ, науково-дослідних інститутів і навчальних закладів. В результаті проведеної роботи вдалось укомплектувати ополчення чисельністю близько 30 000 осіб. В кожному районі міста було створено по 2 загони народного ополчення (крім Жовтневого району, де було створено 3 загони) з кількісним складом від 1100 до 2300 осіб.

Але створені ополченські загони ще не мали чіткої організації. З метою створення більш повноцінних бойових одиниць була проведена реорганізація народного ополчення, в результаті якої всі добровольчі загони були об'єднані в порайонні батальйони. Батальйони народного ополчення будувалися за армійським принципом, але цей принцип дотримувався не завжди. Взагалі, у комплектуванні ополченських підрозділів був цілий ряд недоліків. По-перше, поспішність, з якою створювались ополченські частини і з'єднання, а також потреба негайного використання, не дали можливості ополченським формуванням структуруватися й розвинутися. По-друге, на якості добровольчих формувань відобразилась відсутність у його організаторів досвіду в комплектуванні подібних частин. До того ж командний склад ополчення залишав бажати кращого.

2.3. Призначення та порядок формування винищувальних батальйонів

Поряд з іншими добровольчими формуваннями свій внесок у справу захисту країни зробили винищувальні батальйони.

Винищувальні батальйони несли охорону промислових об'єктів та об'єктів оборонного значення, підтримували порядок в місті, населеному пункті, допомагали органам внутрішніх справ, ліквідувати групи бандитів, дезертирів,

розповсюджувачів хибних чуток та інше [37, арк. 5]. Але головним завданням винищувальних батальйонів була боротьба проти шпигунів, диверсантів і агентури противника, які закидалися в наш тил.

Ще з квітня 1941 року противник почав засилати через кордон великі групи військових розвідників. Ці групи були оснащені шпигунсько–диверсійним спорядженням і мали інструкції про дії в умовах війни. З початком війни шпигунські і диверсійні групи широко розгорнули свою діяльність [146: арк. 12].

Формування винищувальних батальйонів Зокрема, з метою активізації своєї розвідки, німецьке командування розгорнуло на радянсько-німецькому фронті діяльність більше 130 розвідувальних і контррозвідувальних органів, крім того, діяло близько 60 спеціальних шкіл і курсів німецької розвідки. Зокрема, в одній із шкіл німецької розвідки були такі програмні положення: "...пояснення лінії поведінки агента при виконанні завдань німецької розвідки в тилу, навчання методам збору і передачі шпигунських даних про противника на німецьку сторону, ознайомлення зі структурною побудовою органів НКВС, складання лаконічних донесень і чіткої доповіді про виконання поставленого завдання а також поведінки агента німецької розвідки у випадку провалу тощо." [162, арк. 27] Тому вже на 24 червня 1941р. рішенням РНК СРСР було прийнято постанову "Про заходи по боротьбі з парашутними десантами і диверсантами противника у прифронтовій смузі" [419, с. 379]. На виконання зазначеної постанови уряду і було видано наказ НКВС СРСР від 25 червня, за яким на місцях розгорнулася робота по формуванню винищувальних батальйонів [296, с. 141]. Формування винищувальних батальйонів було покладено на Наркомат Внутрішніх Справ СРСР. У союзному наркоматі створювався спеціальний штаб, а в республіканських і обласних управліннях внутрішніх справ – оперативні групи. Саме ці установи зайнялися організацією при міських та районних відділах внутрішніх справ винищувальних батальйонів [419, с. 37]. В обласних УНКВС і НКВС УРСР були організовані штаби оперативних груп, а потім спеціальні відділення, які під безпосереднім керівництвом ЦК КП(б)У, обласних і районних комітетів партії приступили до організації винищувальних батальйонів.

На протязі восьми днів після початку військових дій, винищувальні батальйони і групи сприяння їм були створені по всій УРСР [122, арк. 2]. Також велику участь у формуванні винищувальних батальйонів взяли партійні органи, громадські організації. Значну роботу по формуванню винищувальних батальйонів провів Київський обком партії. Зокрема, про це згадував Остапенко Ф.П.: "Після того, коли було одержано директиву ЦК КП і Радянського уряду від 29 червня 1941 р. до прифронтових партійних і радянських органів, партійні організації розпочали певну роботу по створенню винищувальних батальйонів по боротьбі з диверсантами, шпигунами і парашутистами.

Винищувальні батальйони створювались за рішенням ЦК партії і уряду, в якому було визначено їх завдання, структуру і порядок формування. Партійні організації керували формуванням і бойовою діяльністю винищувальних батальйонів. Як тільки стало відомо, що створюються винищувальні батальйони, в райкоми партії, в райкоми комсомолу, в первинні партійні організації сотні людей почали звертатися з проханням зарахувати їх до складу винищувальних батальйонів. Заяви подавали не поодинокі, а цілими групами" [111, арк. 80-83]. Про формування винищувальних батальйонів і груп у Києві зазначав і колишній другий секретар Кіровського (Печерського) районного комітету КП(б)У Квятковський К.А.: "Військовий відділ приступив до організації винищувальних груп по боротьбі з диверсантами після вказівки міськкому. Це було в кінці червня. Військовий відділ очолив я і разом зі Свиридовим і Височанським почав формувати винищувальний батальйон. 4-го липня був створений загін із 36 осіб. Також був створений ряд груп самозахисту, винищувальні батальйони на "Арсеналі" – в основному, із воєнізованої охорони і частини робітників в кількості понад 50 осіб, на першій взуттєвій фабриці була група самозахисту кількістю 40 осіб, а також кілька груп самозахисту на третій взуттєвій фабриці. Всього в групах самозахисту було близько 250 осіб" [80, арк. 89-90].

За даними на 27 червня 1941 р. по м. Києву було організовано 9 винищувальних батальйонів (по всім районам міста) чисельністю від 150 до 260 осіб [41, арк. 107]. Кожен винищувальний батальйон мав свій певний район

дислокації у Києві. Так, наприклад, в документі вказувалось, що винищувальний батальйон Кіровського (Печерського) району охоплював центр Києва. Винищувальний загін Жовтневого району охоплював район Брест-Литовського шосе, Шулявки. Винищувальний батальйон Московського району охоплював Сталінку, Голосієво, Мишоловку, Байкову гору, Корчувате. Поділ охоплював батальйон Петровського району (Подільського) [41, арк. 114-117].

Винищувальні батальйони створювались в залежності від воєнної обстановки. Спочатку всі винищувальні батальйони створювались із людей без відриву від виробництва, однак з наближенням фронту виникла потреба у переведенні батальйонів на казармене положення з повним відривом від виробництва [225, с. 13]. У зв'язку з переведенням на казармене становище виник ряд труднощів, пов'язаних з утриманням винищувальних загонів. Як повідомлялось в багатьох доповідних записках, місцеві партійні і радянські організації не відпускали засобів на їх утримання [39, арк. 27]. У роз'яснювальній записці начальника оперативної групи НКВС СРСР генерал-майора Петрова Г.А. вказувалось, що робітники і службовці, які являються бійцями винищувальних батальйонів, повинні переводитись на казармене положення лише в тих випадках, коли цього вимагає обстановка (прифронтна смуга). Часто передчасне переведення на казармене положення призводило до зриву роботи виробництва на підприємствах і в установах [Там само, арк. 25-26]. Однак, було майже неможливо зібрати бійців винищувальних загонів по тривозі, так як зайняті на виробництві, бійці винищувальних батальйонів за місцем роботи були розкидані по всьому тому чи іншому району Києва [41, арк. 131]. Звичайно, переведення на казармене становище покращувало якість навчання бійців, несення ними служби, підвищувало боєздатність винищувальних батальйонів. У Києві на 30 червня 1941 р. на казармене становище було переведено 3405 бійців [492, с. 104].

Винищувальні батальйони формувались в дуже стислі строки. Така організаційна робота мала багато недоліків. Траплялося, що батальйони не були укомплектовані особовим складом, часто їх формування проводилось за принципом партійної чи комсомольської приналежності. В центр же

направлялись повідомлення про нібито готові до дій винищувальні батальйони [295, с. 18]. Зокрема, перевіркою стану бойової готовності винищувальних батальйонів Петровського і Шевченківського району начальником оперативної групи УНКВС по Київській області Яценком було встановлено їх повну небоєздатність [41, арк. 133]. В той же час майор Корчаков про перевірку кількох районів міста Києва говорив про їх повну укомплектованість і боєздатність [Там само, арк. 155].

Поряд з формуванням батальйонів велась значна масово-роз'яснювальна робота по організації в містах, населених пунктах, в колгоспах, радгоспах спеціальних бригад для спостереження за повітрям і повідомлення про появу парашутистів противника [232, с. 12]. Мова йде про створення груп сприяння винищувальним батальйонам. Групи сприяння повинні були подавати всебічну допомогу винищувачам у виявленні і знищенні ворожих десантів, диверсантів і шпигунів. 7 липня 1941р. замісник Народного Комісара Внутрішніх Справ комісар Державної Безпеки третього рангу Серов І. у наказі начальника штабів винищувальних батальйонів вказував, що одним з основних завдань штабів винищувальних батальйонів найближчий час являється “вжиття всіх заходів для посилення спостереження за повітрям і за місцями можливої і ймовірної висадки десантів і одинаків-парашутистів противника і, в зв'язку з цим, розширення мережі груп сприяння з місцевого населення” [124, арк. 33].

До складу груп входили місцеві жителі – робітники та службовці, учнівська молодь, домогосподарки. Вони створювались на заводах, фабриках, в установах. Крім того, при винищувальних батальйонах створювались групи зв'язку. Як повідомляв начальник оперативної групи УНКВС по Київській області Яценко, групи зв'язку по місту Києву були створені на 28 червня 1941 року [61, арк. 33].

Однією з функцій винищувальних батальйонів була боротьба з бронетанковими підрозділами противника. У зв'язку з цим під керівництвом обласних управлінь НКВС при винищувальних загонах почали створюватись групи винищувачів танків. 29 липня 1941р. було прийнято рішення про створення комсомольських загонів винищувачів танків ворога. Як зазначалось в наказі

замісника Наркома Внутрішніх Справ УРСР полковника Строкача, чисельність загонів повинна складати 20-25 чоловік. На час навчання загони було наказано звести в батальйони, розбивши їх на взводи і відділення без відриву від виробництва [39, арк. 18]. Ці загони направлялись, як правило, у винищувальні батальйони. У Києві на 5 вересня 1941 р. було організовано 23 таких загони кількістю 553 осіб [492, с. 108].

Створені загони в Радянському, Петровському, Шевченківському, Залізничному, Печерському районах міста Києва були переведені не казармене становище, для загонів були визначені пости караульної служби. В Печерському районі було організовано 2 загони чисельністю 46 осіб. В загони підбирались не лише комсомольці, як вказувалось в радянській літературі. Були випадки, коли молоді люди відмовлялись вступати в загони. Зокрема, в Дарницькому районі Кравець Павло залишив в Райкомі свій комсомольський квиток, відмовившись вступити в загін [41, арк. 140].

З бійцями загонів винищувачів танків проводились практичні заняття – вивчення складу пального, кидання пляшок, вивчення підходу до танку, що рухається, вивчення слабких місць ворожого танка і способу укриття.

Ще однією функцією винищувальних батальйонів була охорона тилу. У цю справу бійці-винищувачі зробили значний внесок. Вони несли охорону найбільш важливих промислових об'єктів, залізничних споруд, мостів, об'єктів оборонного значення, які могли бути піддані нападу німецьких диверсантів. Зокрема, в Петровському районі міста Києва була створена винищувальна рота чисельністю 130 осіб, яка несла постову службу на об'єктах і вела охорону штабів озброєння [Там само, арк. 152].

Винищувальні батальйони підтримували порядок в місті, допомагали органам внутрішніх справ у затриманні посібників ворога, виявленні провокаторів, сигнальників, що було ще однією функцією винищувальних батальйонів. Про це йшлося у розпорядженні НКВС УРСР начальника обласних управлінь внутрішніх справ від 16 липня 1941 р.: “Перед усім особовим складом винищувальних батальйонів поряд з головним завданням боротьби з

авіадесантами і диверсантами ворога, поставте також завдання всебічної допомоги органам НКВС на місцях в справі виявлення провокаторів, панікерів, сигнальників та інших посібників ворога, а також ворожих льотчиків з підбитих літаків” [491, с. 107]. Так, у Києві при міському відділі НКВС в кінці червня було організовано комсомольсько-молодіжні загони по 60-70 осіб в кожному, завданням яких було вдень і вночі слідкувати за порядком в місті [41, арк. 144].

За своєю структурою винищувальні батальйони наближались до армійських підрозділів. Винищувальні загони міста Києва склались із 3-6 взводів, в окремих батальйонах – 11 взводів (винищувальний батальйон Московського району). Взвод складався з 3-4 відділень (у середньому по 8 осіб). Командирами загонів призначалися оперативні працівники НКВС, внутрішніх і прикордонних військ. По місту Києву начальники батальйонів були підібрані із оперативних робітників міліції [61, арк. 3]. За батальйоном закріплювався транспорт (автомашини, мотоцикли, велосипеди, підводи) та засоби зв'язку. Взводи розташовувались на територіях фабрик, заводів, установ, навчальних закладів тощо. Зокрема, структура винищувальних батальйонів і місце їх розташування були такими:

I. Винищувальний батальйон Ленінського району – 107 осіб.

Розбитий на взводи:

1 взвод – 8-а взуттєва фабрика	48 осіб
2 взвод – Наркомфін	40 осіб
3 взвод – Наркомів'язку	23 осіб

II. Винищувальний батальйон Кіровського району – 227 осіб.

Розбитий на взводи :

1 і 2 взводи – табір інтуристів	80 осіб
3 взвод – Деревообробний комбінат	40 осіб
4 взвод – 1-а Державна взуттєва фабрика	27 осіб
5 і 6 взводи – завод 393	80 осіб

III. Винищувальний батальйон Жовтневого району – 260 осіб.

Розбитий на взводи:

1 взвод – гуртожиток	80 осіб
2 взвод – Станкоавтомат	60 осіб
3 взвод – завод “Більшовик”	50 осіб

4 взвод – завод № 43 30 осіб

IV. Винищувальний батальйон Московського району – 408 осіб.

Розбитий на взводи:

1 взвод – Автомотоклуб	39 осіб
2 взвод – Палац Фізкультури	36 осіб
3 взвод – завод “Красный Резинщик”	28 осіб
4 взвод – фабрика ім. Боженка	19 осіб
5 взвод – Музкомбінат	46 осіб
6 взвод – завод № 454	50 осіб
7 взвод – Ветеринарний інститут	50 осіб
8, 9, 10, 11 взводи – цегляні заводи	137 осіб

V. Винищувальний батальйон Петровського району – 239 осіб.

Розбитий на взводи:

1 взвод – завод ім. Сталіна	51 осіб
2 взвод – Авторемзавод	50 осіб
3 взвод – “Главпищемаш”	50 осіб
4 взвод – 6-ий шкірзавод	48 осіб
5 взвод – Річковий порт	40 осіб

VI. Винищувальний батальйон Залізничного району – 152 осіб.

Розбитий на взводи:

1 взвод – Київський Технологічний інститут	50 осіб
2 взвод – КПВРЗ	33 осіб
3 взвод – управління Південно-західної залізниці	38 осіб
4 взвод – ст. Київ товарна	25 осіб

VII. Винищувальний батальйон Дарницького району – 290 осіб.

Нема даних

VIII. Винищувальний батальйон Молотовського (Шевченківського) району – 150 осіб.

Розбитий на взводи:

1 взвод – завод Артема	60 осіб
2 взвод – Укркабель	35 осіб
3 взвод – Художній інститут	33 осіб
4 взвод – Медінститут	22 осіб

IX. Винищувальний батальйон Радянського району – 150 осіб.

Розбитий на взводи:

1 взвод – завод Ленкузня	40 осіб
2 взвод – Транссигнал	30 осіб
3 взвод – Київський Університет	30 осіб
4 взвод – Педінститут	25 осіб
5 взвод – Меліоінститут	25 осіб [124, арк. 7].

Склад винищувальних батальйонів був різноманітним. До них входили робітники, службовці, студенти, працівники НКВС і міліції тощо. Наприклад, винищувальний батальйон Петровського району в більшості складався із робітників пожежно-сторожової служби, а переважна більшість винищувального батальйону Московського району складали студенти [61, арк. 158]. У радянській літературі зазвичай наголошувалось на тому, що більшість винищувальних батальйонів складали добровольці із числа комуністів і комсомольців. Однак, деякі документи свідчать, що окремі підрозділи формувались примусово навіть із людей з кримінальним минулим. Так, наприклад, одна із рот винищувального батальйону Шевченківського району була укомплектована із підлітків 16-17 років, з яких значна кількість судились за різні злочини. Дисципліна в таких підрозділах була слабка. Бійці не виконували розпоряджень, відмовлялись нести службу [Там само, арк. 132].

Після створення винищувальних батальйонів постало питання їх матеріально-технічного забезпечення та озброєння. Ці питання були покладені на місцеві партійні і радянські органи, НКВС і начальників штабів фронтів. Значну матеріально-технічну допомогу батальйонам надавали підприємства районів, де вони формувались. Важко сказати, наскільки добре були забезпечені винищувальні батальйони. Однак, в ряді документів вказується, що матеріальне забезпечення було поставлено погано. Наприклад, начальник караульної служби винищувального батальйону Шевченківського району заявив, що не може ставити в караул “голих, роззутих людей” [Там само, арк. 133]. На відсутність обмундирування скаржились і студенти-бійці винищувального батальйону Московського району [Там само, арк. 158]. Хоча, наприклад, бійці винищувального батальйону Залізничного району були обмундировані, зокрема, чоловіки носили кітель і фуражки з матерчастим козирьком, а жінки – гімнастерку і берет чи пілотку.[102, арк. 7] Тому, скоріше за все, там, де була можливість, бійці винищувальних батальйонів обмундировувались, але в більшості випадків це питання не вирішувалось відповідним чином.

В технічному плані батальйони забезпечувались автомашинами, подекуди мотоциклами, засобами зв'язку. Але не всі батальйони Києва були цим забезпечені. Так, винищувальні батальйони Ленінського, Залізничного, Дарницького і Радянського районів взагалі не мали будь-якого транспортного забезпечення. Хоча і того, що мали винищувальні батальйони інших районів, було недостатньо. Наприклад, тільки одну автомашину і лише два велосипеди мав винищувальний батальйон Шевченківського району. Дві автомашини були закріплені за винищувальним батальйоном Кіровського (Печерського) району. За винищувальним батальйоном Жовтневого району було закріплено три автомашини. Одну легкову, три вантажних машини і один мотоцикл мав у своєму розпорядженні винищувальний батальйон Московського району. Три автомашини і один мотоцикл мав і винищувальний батальйон Петровського району [41, арк. 114-119].

Зброєю та боєприпасами винищувальні батальйони забезпечувались зі складів Управління військового постачання НКВС СРСР чи складів і баз Головного артилерійського управління Червоної Армії [225, с. 15]. Для винищувальних батальйонів було визначено норму забезпечення зброєю. НКВС УРСР у своїх інформаційних листах, надісланих на ім'я начальників обласних УНКВС, повідомляв про норму озброєння винищувальних батальйонів: "...Гвинтівок – 200, пістолетів-револьверів – 20, станкових (ручних) кулеметів – 2, гранат – 400, патронів на кожний кулемет – 5000, на гвинтівку – 200, на пістолет-револьвер – 40" [492, с. 105]. Боєприпаси бійці одержували від армійських частин.

У радянській літературі наголошується, що винищувальні батальйони – це добре озброєна допоміжна сила Червоної Армії. Однак ряд документів спростовують це твердження. Зокрема, в деяких джерелах вказується, що зброї батальйонам не вистачало. Так, наприклад, за даними на кінець червня 1941 р., при кількості бійців-винищувачів Дарницького району у 290 чоловік гвинтівок було видано лише 50 штук, пістолетів – 6 штук. Це стосується і винищувальних батальйонів інших районів.

Кількість бійців у винищувальних батальйонах м. Києва на кінець червня 1941 р. складала від 107 до 408 осіб, тоді як кількість гвинтівок складала від 40 до 86 штук; пістолетів ТТ – від 3 до 8 штук. Хоча в цей же час в багатьох звітах, доповідних записках вказувалося, що винищувальні батальйони укомплектовані, оснащені і цілком боєздатні [41, арк. 114-119].

Зброя для винищувачів надходила з різних джерел, і з часом становище зі зброєю покращилось, хоч це питання і залишалось актуальним, бо зброї не вистачало. За даними на 10 липня 1941 р. винищувальні батальйони м. Києва вже мали на озброєнні від 100 до 285 гвинтівок, патронів від 8800 до 38500 шт.; пістолетів було дуже мало – від 3 до 7 шт., патронів до них теж не вистачало; кулеметів (різних) – від 2 до 5 [40, арк. 36]. Але цього було недостатньо. Дуже часто бійцям-винищувачам доводилось самим здобувати зброю у бою, тому дуже часто бійці винищувальних батальйонів використовували трофейну зброю.

Таким чином, до складу добровольчих народних формувань міста Києва входили: винищувальні батальйони, добровольчі загони районів, комсомольський полк і загони винищувачів танків, бронепоезди ополченців. Всі ці формування були складовими Київського ополчення.

На 30 червня 1941 року у Києві було організовано 13 винищувальних батальйонів чисельністю 3405 осіб, а за даними на 8 липня у місті було сформовано 19 загонів народного ополчення у складі 29400 осіб.

Таким чином, спочатку народне ополчення ще не мало чіткої структури, але згодом в основу організаційної структури народного ополчення м. Києва було покладено створення загонів ополченців за принципом окремого військового батальйону. Реорганізація народного ополчення пройшла досить швидко, в результаті чого батальйони ополченців набули більш військового вигляду і стали повноцінними бойовими одиницями за всіма правилами військового статуту.

Звичайно, у комплектуванні ополченських підрозділів виявився цілий ряд недоліків. Це поспішність, з якою створювались ополченські частини і з'єднання, і відсутність у його організаторів досвіду в комплектуванні подібних частин, проблеми озброєння і матеріально-технічного забезпечення, нестача

кваліфікованих командних кадрів тощо. А пояснюється це і тими процесами в суспільно-політичному житті країни, які мали місце в 30-ті роки. Партія керувала всіма ланками життя, більшість більш-менш здібних її керівників було знищено, а на діяльності нових керівників не могли не позначитись наслідки репресій. Все це сковувало їх ініціативу, негативно впливало на стиль і методи роботи. Не дивно, що аналогічна ситуація склалася і в армії. Кадрових офіцерів було винищено, а нові командири не мали досвіду своїх репресованих попередників, до того ж, низьким був і рівень освіти [365, с. 158-160]. Як можна було говорити про якусь ініціативу, коли повсюди в армії панувала атмосфера недовір'я. А всі заходи щодо зміцнення армії і обороноздатності країни були запізненими. Тому не дивно, що ніякими мобілізаційними планами не передбачалось створення жодних добровільних збройних формувань, адже тоді панувала доктрина війни на "ворожій території і малою кров'ю" [Там само, с. 158] Тому і доводилось організовувати ці формування нашвидкоруч, без попереднього досвіду такої роботи. Тому не дивно, що в їх організації було багато помилок і недоліків.

Однак, не дивлячись на всі складнощі, пов'язані з організацією, як винищувальні батальйони, так і ополченські підрозділи були боєздатними бойовими одиницями. Це була додаткова допоміжна сила регулярній армії, яка була вкрай необхідною у найбільш складний – початковий період війни.

РОЗДІЛ III

Внесок народного ополчення в оборону Києва

3.1. Діяльність ополченців під час першої спроби німців прорватись у Київ (липень 1941 р.)

В стратегічних планах німецького командування Київ займав одне з центральних місць, а київський напрям воно вважало вирішальним на всій південно-західній ділянці радянсько-німецького фронту. Швидке оволодіння Києвом повинно було відкрити шлях фашистам до важливих у промисловому відношенні районів півдня України. Тут вони сподівались отримати необхідні їм для продовження війни хліб, вугілля, метал та інші стратегічні матеріали.

Саме тому головні сили групи армій "Південь" наступали на київському напрямі. Вони повинні були завдати головного удару з району Любліна в загальному напрямі на Київ, знищити радянські війська на Правобережній Україні, захопити переправи в районі Києва та на південь від нього [371, с.11]. Головного удару німці мали завдати силами 6-ї польової армії фельдмаршала фон Рейхенау, 1-ї танкової групи генерала фон Клейста, 17-ї польової армії генерала фон Штюльпнагеля в загальному напрямі на Київ. [439, с. 20].

На житомирсько-київському напрямі німецьким військам протистояли війська Київського Особливого Військового Округу (КОВО), командуючим якого з січня 1941 року став генерал-полковник Кирпонос М.П. КОВО прикривав один з найважливіших стратегічних напрямів країни – Київський. З 22 червня КОВО був перетворений у Південно-Західний фронт, до складу якого входили 5, 6, 12 і 26-а армії [371, с. 11].

Таким чином, німецьким військам протистояли: у центрі – 6-а армія генерала Музиченка І.М. та 26-а армія генерала Костенка Ф.Я.; фланги прикривали: правий – 5-а армія генерала Потапова М.І., лівий – 12-а армія генерала Понеделіна П.Г. [447, с. 23].

26 червня було видано наказ про розконсервування укріпрайонів уздовж старого кордону – так звана "лінія Сталіна" (укріпрайони перекривали стратегічні напрямки й підходи до важливих економічних і військових об'єктів з завданням стримувати протягом кількох днів ворога і забезпечити вихід та розгортання загальновійськових частин і з'єднань. Укріпрайони склалися із міцних залізобетонних та сталевих споруд з кулеметним та артилерійським озброєнням. Але у зв'язку з перенесенням у 1939 р. державного кордону на захід Київський та інші укріпрайони було законсервовано).

Для військ Південно-Західного фронту обстановка складалася невдало. Вони зазнали великих втрат на початку липня в ході прикордонної битви у районі Луцьк – Броди – Рівне – Дубно. Війська майже цілком залишилися без танків, втративши в боях і на марші понад 80% бойових машин [366, с. 163]. На 30 червня противник захопив Ковель, Луцьк, Рівне, Дубно, Львів. 5-а армія оборонялась на рубежі річки Стоход, Стир, Горинь на фронті до 180 кілометрів. Війська 6-ї армії стійко утримували рубіж по річці Горинь. 26-а армія вела тяжкі оборонні бої в районі Золочева. 12-а армія продовжувала утримувати позиції вздовж державного кордону. Використовуючи перевагу в живій силі, артилерії, мінометах і танках, противник намагався прорватися в глибокий тил головних сил фронту. Щоб не допустити цього, Ставка Верховного Головнокомандування 30 червня прийняла рішення відвести війська Південно-Західного фронту на лінію укріплених районів: 5-у – в Коростенський, 6-у – в Новоград-Волинський, 26-у – в Остропольський, 12-у – в Летичівський.

Військова рада Південно-Західного фронту згідно з директивою Ставки наказала військам до 9 липня відійти на рубіж Коростень – Новоград-Волинський – Шепетівка – Старокостянтинів – Проскурів і, спираючись на укріпрайони, організувати стійку оборону.

Під час відходу радянських військ склалося тяжке становище на правому крилі 6-ї армії, куди німецьке командування кинуло в бій 9-у танкову дивізію, мотодивізію "Вікінг" і три піхотні дивізії [226, с. 60]. Командуючий 6-ю армією не зміг організувати чіткого керівництва військами, тому ворог завдав удару з

району Бродів по Тернополю і 4 липня оволодів цим важливим опорним пунктом. Цими діями противник розсік бойові порядки 6-ї армії і створив загрозу оточення 26-ї і 12-ї армій. Було очевидно, що німці рвуться до Житомира з метою поновлення наступу на київському стратегічному напрямі.

5-го липня частини 48-го моторизованого корпусу генерала фон Кемпфа прорвали оборону 6-ї армії в районі Шепетівки. 7-го липня 11-а танкова дивізія цього корпусу генерала фон Макензена оволоділа Новоград-Волинським. Фронт між 5-ю і 6-ю арміями був розірваний на 60 кілометрів. З цього дня розпочинається Київська стратегічна оборонна операція.

9-го липня 3-й моторизований корпус оволодів Житомиром, шлях на Київ виявився відкритим. 10-го липня частини 3-го моторизованого корпусу противника по Житомирському шосе вийшли на близькі підступи до Києва біля р. Ірпінь. Розпочалися жорстокі бої на київських оборонних рубежах.

Створилася реальна загроза не тільки захоплення столиці України, але й оточення головних сил військ київського напрямку.

Згідно з наказом Ставки ВГК з метою ліквідації загрози, що нависла над Києвом, командування Південно-Західного фронту розробило план контрудару по противнику. Війська 5-ї армії, спираючись на Коростенський укріплений район, повинні були завдати контрудару в південному напрямі на Новоград-Волинський і на південь від нього, а війська 6-ї армії – з району Любар у північному напрямі. Зіткнувшись, війська 5-ї і 6-ї армій повинні були відрізати з'єднання противника, які прорвалися до Києва, роз'єднати їх і знищити по частинам.

Активні дії військ 5-ї армії скували 9 німецьких дивізій, внаслідок чого вони не змогли взяти участі в наступі на Київ. 8-го липня почався контрудар 6-ї армії. Зранку 11-го липня війська 6-ї армії завдали сильного удару по військах 16-ї танкової і 16-ї моторизованої дивізій противника в районі Краснополя. Запеклі бої в районі Краснополя і в Бердичеві тривали 12-го і 13-го липня. В цей час війська 9-ї німецької танкової дивізії 14-го моторизованого корпусу, які наступали у південно-східному напрямі з району Житомира, зуміли потіснити

частини радянських військ і на кінець дня 14-го липня захопити Сквиру. Це поставило бердичівську групу радянських військ під загрозу оточення зі сходу і вони змушені були відійти на південний схід через Козятин і Ружин [476, с. 108]. Контрудари 5-ї і 6-ї армій, скувавши головні сили німецьких військ, відіграли вирішальну роль у відбитті першої спроби німців оволодіти Києвом.

Істотну допомогу військам Червоної Армії почали надавати кияни-ополченці. Нагадаємо, що до 8-го липня у Києві було сформовано 19 загонів народного ополчення (29 400 чоловік) і обладнано 3 бронепоезди [299, с. 29].

Першими отримали бойове хрещення саме київські ополченці-залізничники, які входили до команди першого бронепоезду літер "А" під командуванням Тихохода А.С. Це було в ніч на 8 липня, коли бронепоезд отримав наказ вийти в район бойових дій на ділянку Коростень – Новоград-Волинський і кулеметним вогнем підтримати стрілецькі і механізовані частини 5-ї армії, які обороняли Коростенський і Новоград-Волинський укріплені райони [97, арк. 16 / 228, с. 198].

Армійський бронепоезд 56-го залізничного полку військ НКВС під командуванням майора Панькова І. на роз'їзді Ушиця вже вів бої з німцями. Розділивши між собою район оборони залізниці на 2 ділянки, (зокрема, першу – Коростень – Яблонець взяв Паньков, другу – Яблонець – Новоград-Волинський взяв Тихоход), бронепоезди пішли на виконання бойових завдань. Прибувши на станцію Яблонець, бронепоезд літер "А" встановив зв'язок з частинами радянської армії, які тримали оборону вздовж залізничної лінії Яблонець – Рихальська – Новоград-Волинський. На світанку 9-го липня німецькі війська почали артилерійську підготовку, після чого пішли в наступ, підтримані з повітря групою "мессершмідтів", які обстрілювали вогневі позиції радянських військ [97, арк. 17]. В цей день спільно з частинами 5-ї армії бронепоезд відбив 8 атак німців, які прагнули захопити наші оборонні рубежі. На полі бою німці залишили близько 750 чоловік вбитими і пораненими [Там само].

Війська 5-ї армії силами стрілецького і трьох механізованих корпусів, при підтримці артилерійського вогню бронепоездів контратакували противника в

напрямі Червоноармійськ, Кам'яний Брід і на кінець дня 14-го липня просунулись на 15-20 кілометрів. Залізниця Коростень – Новоград-Волинський і шосе Новоград-Волинський – Житомир були повністю очищені від німців. Не дивлячись на безперервні атаки противника, залізницю і шосе в цьому районі наші війська утримували до 16-го липня.

11-12-го липня частини Київського укріпленого району при підтримці мотострілецької дивізії, бронепоезду літер "А" і ополченців-залізничників під командуванням Тихохода А. розгромили танкову групу противника, яка прорвалася в район станції Ворзель і намагалась перерізати залізничну лінію Київ – Коростень. Ця лінія забезпечувала підвіз боєприпасів, спорядження і продовольства для військ 5-ї армії в Коростенському укріпленні, який прикривав правий фланг оборони Києва. Ця лінія діяла аж до 18 серпня [326, с. 347].

Успішними контрударами військ 5-ї армії, з якою діяв бронепоезд літер "А", сили 6-ї німецької армії були затримані майже на 10 днів. Крім того, в жорстоких боях ця армія противника втратила більше половини свого складу і значну кількість бойової техніки. 6 піхотних і 2 моторизовані дивізії противника не змогли взяти участі в наступі на Київ [97, арк. 19].

Особливо велику роль відіграв бронепоезд літер "А" в ліквідації фашистського десанту південно-західніше Коростеня. Тут з 14-го на 15 липня в районі станції Стремигород висадились десантна група чисельністю до 250 осіб. Група була озброєна легкою артилерією і кулеметами. Її завдання полягало в тому, щоб раптовим ударом захопити Коростень, який був важливим вузлом комунікацій радянських військ, і вивести його з ладу. Висадкою цього десанту противник розраховував відволікти сили 5-ї армії від виконання основної задачі, ослабити її натиск в районі Новоград-Волинського [97, арк. 20].

Тихоходу А.С. було наказано вийти на ділянку Коростень-Стремигород і всіма вогневими засобами підтримати військові частини, які обороняли місто, допомогти їм знищити десантну групу противника. Жорстокий бій зав'язався 15-го липня. В атаку пішли охоронні війська і ополченці. В результаті бою десантна

група противника була знищена. На полі бою екіпаж бронепοїзда зібрав 4 легкі гармати, 32 кулемети, 210 автоматів, 8 ящиків гранат [97, арк. 21].

Тим часом війська 5-ї і 6-ї армій, обезкровлені і стомлені, з останніх сил утримували свої оборонні рубежі. На допомогу частинам 5-ї армії 19 липня за наказом штабу Південно-Західного фронту знову виїхав перший бронепοїзд київських ополченців. На ділянках Коростень – Олевськ, Житомир – Коростень, Білокорівичі – Городниця бронепοїзд допомагав радянським військам стримувати натиск противника, прикриваючи відхід наших військ на нові рубежі оборони [Там само, арк. 22].

У зв'язку із загрозливим для Києва становищем, що склалося на ділянці фронту біля р. Ірпінь по Житомирському шосе, бронепοїзд Тихохода А.С. було перекинуто до Києва. Тут вже зав'язались бої в Центральному секторі оборони міста.

Тим часом Київ готувався до рішучої відсічі ворогові. Протягом двох тижнів було проведено організаційну роботу по мобілізації внутрішніх можливостей міста для зміцнення його оборони. Як вже зазначалось у попередньому розділі, у зв'язку з ускладненням становища на житомирсько-київському напрямі, 6-го липня 1941 р. був утворений Штаб Оборони Києва, який очолив секретар обкому КП(б)У Мішин М.П.. На штаб було покладено такі завдання: 1) організація роботи оборонної промисловості для потреб фронту; 2) організація оборонних споруд навколо міста Києва на дальніх і ближніх підступах; 3) організація народного ополчення та використання його для оборони міста; 4) організація активної оборони міста від німецько-фашистських військ; 5) підготовка Києва для кругової оборони; 6) при необхідності своєчасна евакуація підприємств, цінностей і населення на Схід [123, арк. 17-18].

У зв'язку з цими завданнями Штаб Оборони розробив 2 плани по обороні міста. Обидва ці плани розроблялись у відповідності із завданням "чинити стійкий опір противнику на підступах до міста, в самому місті і на його східній околиці" [77, арк. 4].

Спочатку начальником оборони міста Києва був призначений начальник гарнізону генерал-майор технічних військ Горіккер, план оборони якого, за висловом колишнього начальника інженерної служби Штабу Оборони міста Києва майора Чукарева "...був простим і, потрібно сказати, німецьким" [85, арк. 2]. В основному, він зводився до наступного: місто було розбито на 4 сектори оборони – Північний, Західний, Південний і Східний. Кордони секторів йшли висхідними променями від центру міста на захід без урахування якихось напрямів, можливих підступів противника. Так, наприклад, найголовніші шосейні дороги, що йдуть до міста з заходу і південного заходу на своєму шляху перетинались розмежувальними лініями секторів. Ширина фронту секторів була поставлена без урахування головного напрямку противника і свого угруповання військ, все ділилось рівномірно по секторам. Східний сектор був розташований на лівому березі Дніпра, фронтом на Схід і розглядався як протидесантний, розрахований своїми силами і засобами тільки проти можливої висадки повітряного десанту противника. В плані не врахована можливість обходу міста наземними військами [85, арк. 2-3]. Перед секторами ставилось завдання: "Створити лінії опору в основному із протитанкових перешкод, для чого всі шляхи входу в Київ, а також головні магістралі міста загородити завалами, барикадами, перериттям доріг, мінними загородженнями (фугасами). Створені загородження стійко обороняти системою ружейно-кулеметного і артилерійського вогню і закиданням противника гранатами із укриттів, із будинків і з дахів" [131, арк. 2].

Планом передбачалось, що основні магістралі – Димерське, Житомирське, Васильківське шосе, а також дороги на аеродром не закривались на випадок вимушеного відходу наших військ, але були підготовлені всі засоби для закриття їх в потрібний момент. В пункті 8 плану вказувалось, які вулиці міста, дороги, перехрестя повинні бути перекриті артилерійським вогнем. Давалась вказівка 4-ій залізничній дивізії НКВС обороняти лівий берег Дніпра і переправи засобами залізничного полку, бронепоездів, а також, як зазначалось, "комуністами Дарницького району". Командиру понтонного полку давалась вказівка

скупчувати переправні засоби і мати їх готовими для переправи груп, які вестимуть бій в урочищі Наталка Полтавка, Труханів острів, Передмістна Слобідка.

Слід сказати, що в цьому плані ще не згадувалось про народних ополченці і винищувальні батальйони. Зауважимо, що в плані не все було продумано в деталях, які мали надзвичайно важливе значення. Він не передбачав потрібних засобів оборонно-інженерних споруд, в ньому не було враховано можливих напрямків наступу противника. План не враховував обходу міста військами противника. В своїх спогадах начальник інженерної служби Штабу Оборони міста Києва майор Чукарев М.Д. визначає недоліки цього плану: "Першою лінією оборони являлась передова позиція, що проходила по західному периметру міста у віддаленні 10-12 км від нього. Позиція флангами впиралась в р. Дніпро. Для її зайняття передбачалась 1/3 частина збройних сил. Наступною лінією являлась головна лінія бою, що проходила безпосередньо по околицях міста з Західної сторони. В своєму ешелонуванні бойового порядку не було достатньої глибини. В глибині оборони, на вулицях міста були створені вузли оборони з круговою обороною, розраховані на гарнізон силою до батальйону кожний, а всього 9 вузлів оборони. Вся ця система не давала жорсткої оборони, так як не використовувала повністю сильну сторону міцності позицій в умовах великого населеного пункту. Вузли оборони в місті не являлись опорними пунктами, що мали між собою вогневий і тактичний зв'язок. Вони були розрізнені, що давало можливість знищення їх по частинам. План бою в деталях не був вироблений і носив поверховий характер, не маючи в собі реальної опори. Елементи бойового порядку були слабо зміцнені в інженерному відношенні, не ешелоновані в глибину, була відсутня кругова оборона. Вогневі засоби були витягнуті в лінію" [85, арк. 3-4].

Переробка плану була доручена підполковнику Чернишову, який був призначений начальником Штабу Оборони міста після генерал-майора Горіккера. Керівництво інженерними роботами по спорудженню оборонних рубежів було покладено на майора Чукарева М.Д., якого було введено до складу Штабу. План

оборони він розробляв разом з начальником інженерного полку 37-ї армії Голдовичем. Новий план оборони Києва передбачав побудову оборонних споруджень на найближчих підступах до міста в глибину за лінією КиУРа, побудову оборонних рубежів всередині міста, а також по околицях Дарницького району, розраховуючи на запровадження кругової оборони в умовах повної облоги міста [488, с. 119-120]. Цим планом вже передбачалось використання в обороні міста загонів народного ополчення і винищувальних батальйонів.

Місто розбивалось на 3 сектори. Передній край першої лінії оборони проходив по східному берегу р. Ірпінь, від населеного пункту Борки до Білогородки, далі – північніше Боярки, Віти Поштової, Лісників, Мриг. 14–15-го липня на першому засіданні Штабу Оборони Києва були дані установки – закласти навколо Києва ще 2 лінії оборони [70, арк. 4]. Друга лінія оборони проходила по лінії Вишгород, Пуца Водиця, Святошино, Жуляни, Пирогово, Чапаївка. Третя лінія безпосередньо примикала до околиць міста.

Перша лінія ділилась на 2 сектори. Північний сектор – від Борок до Білогородки; південний сектор – від Білогородки до Мригів. Друга лінія оборони була розбита на 3 сектори.

Правий сектор займав північно-західну частину міста – від Дніпра до Житомирського шосе. В розпорядження штабу сектора поступали підрозділи Київського танко-технічного училища, 2 винищувальних батальйони і 2 загони народного ополчення (4600 чол.), сформовані на території Подільського району. Начальником був призначений підполковник Шевельов А.В. з Київського танко-технічного училища, комісаром – перший секретар Подільського райкому партії – Миронов І.І.

Центральний сектор охоплював західну частину міста – від Житомирського шосе до станції Пост-Волинський. Штабу сектора передавались 4-й полк НКВС, 5 винищувальних батальйонів і 9 загонів народного ополчення загальною чисельністю 13 тисяч чоловік. Начальником сектору був полковник Косарєв М.А., комісаром – перший секретар Жовтневого райкому партії Давидов А.І.

Південно-західна частина Києва – від станції Пост-Волинський до Дніпра в районі Осокорки – складала лівий сектор. Сектор охоплював Залізничний, Московський і Печерський райони. В розпорядженні штабу сектора були винищувальні батальйони і загони народного ополчення загальною чисельністю близько 12 тисяч чоловік, а також підрозділи 1-го Київського артилерійського училища. Сектор очолював начальник 1-го артилерійського училища полковник Волкенштейн С.С. і перший секретар Московського райкому партії Остапенко Ф.П. [415, с. 44-45]. Лівий сектор прикривав підходи з Васильківського шосе, Голосієва, Чоколовки, Сталінки (Деміївка) і тягнувся протяжністю в 13 км від станції Пост-Волинський до Дніпра включно [70, арк. 5].

Оборона будувалась з таким розрахунком, щоб можна було вести боротьбу в умовах повного оточення, тобто блокади. Тому в Дарницькому районі була споруджена лінія оборони від Дніпра до Дніпра і вона була звернена в сторону сходу і півночі.

Головною лінією оборони були районні батальйони, які оточували околицю міста півкільцем протяжністю 25 км. Таких батальйонних районів було 9, по числу батальйонів народного ополчення. Батальйонні райони були побудовані за типовою схемою з круговою обороною і протитанковою системою загороджень [85, арк. 5]. Кістяком батраїонів являлись доти типу "капонір і напівкапонір". Число споруд в батраїоні розраховано на сучасний стрілецький батальйон, посилений протитанковими гарматами і полковою артилерією стрілецького полку [Там само]. В тилу батальйонних районів були підготовлені опорні пункти (ОП) для артилерії на віддалі 1,5–2 км. На відстані 3-х км. від батраїонів були обладнані батальйонні райони за принципами польової оборони засобами польової фортифікації, які проходили безпосередньо по околицях міста. Вони являли собою проміжний оборонний рубіж і позиції розташування резервів – секторів оборони міста [85, арк.6].

Така побудова оборони була зроблена з розрахунку, що головні бої повинні відбуватись за місто на його підступах, не допускаючи прориву противника в середину міста. На випадок вимушеного відходу і бою в місті був розроблений

план бою всередині міста. Загалом, він зводився до наступного: у великих міських кварталах і командних висотах були створені опорні пункти з гарнізоном від взводу до посиленої роти, які мали між собою вогневий зв'язок засобом окремих проміжних вогневих позицій. В свою чергу, окремі опорні пункти системи протипіхотних і протитанкових перешкод, а також вогневою системою були зведені у вузли оборони, які прикривали основні підступи до центра міста. Системою загороджень і вуличних барикад була створена лінія відсічних позицій, розрахована на розчленування бойового порядку противника і підводу його під "вогневі мішки" оборони опорних пунктів. Крім цього, в кожному секторі були окремі резерви, які займали опорні пункти в місці, зручному для нанесення контрудару на кількох напрямках (сила резервів – до батальйону). В якості рухомого загального резерву в центрі міста (в районі вулиці Миколаївської), був розташований мотострілецький батальйон зі взводом танків. Батальйон мав підготовлені маршрути і обладнані висхідні позиції для відбиття ударів противника на основних його напрямках: Житомирське шосе (в районі заводу "Більшовик"), Куренівка (в районі дач Кульженко), по Васильківському шосе (в районі авторембази) [85, арк. 6-7].

Кістяком оборонних боїв, окрім опорних пунктів і будівель, пристосованих до оборони, являлись обладнані вогневі позиції, розташовані всередині міста на основних напрямках (Димерське, Житомирське, Васильківське). Для маневру і випадків можливого відходу всередині міста кожному взводові, роті планом бою передбачались певні вулиці, які пристосовувались для рухомої оборони. Вікна, балкони, горища і підвали будинків були пристосовані для відповідної зброї. Кожне відділення, боець знали своє місце по прикриттю відходу своєї роти, свого взводу і шлях переходу до наступних позицій. Таким чином, план бою був доведений до окремого бійця в межах поставлених перед ним задач.

Вся система вогневих точок в обороні міста була розрахована не лише на вогневі засоби військ оборони міста, але була розрахована також на вогневі засоби частин КиУРа, відхід яких намічався на відповідні сектори оборони міста. З цією метою з секторами КиУРа була налагоджена тісна взаємодія.

На першій лінії оборони були вириті по фронту протяжністю в 55 км. протитанкові рови та ескорти, встановлені дротяні загородження, заміновані проходи. Протитанковий рів був виритий протяжністю в 30 км.: від Білогородки до Жулян, від Жулян до Віти Поштової, від Віти Поштової до Лісників. Близько 15-ти км. було зроблено ескортів вздовж р. Ірпінь до Брест-Литовського шосе. Понад 15-ти км. по фронту були заміновані ділянки в гирлі р. Ірпінь і Дніпра, 5 км. – в районі Лісників. Цими роботами займались військові частини. В гирлах річок Дніпро та Ірпінь по фронту 5 км. і в глибину 2 км. було закладено сотні тисяч мін. По лінії фронту було споруджено 750 дзотів, а також на першій лінії оборони по всій ділянці були вириті окопи і траншеї. На першій лінії оборони розташовувались війська в кількості 6-ти дивізій 37-ї армії і 2 авіадесантні бригади [70, арк. 2-3].

Будівництво першої лінії оборони було завершено на 8-е липня 1941 року. [100, арк. 19].

Проводячи роботи на першій лінії оборони і в самому місті, з 15-го липня приступили до спорудження другої лінії оборони. Робота тривала до середини серпня. По фронту другої лінії, протяжністю близько 38 км., було вирито 25 км. протитанкового рову, заміновано 8 км танкопрохідної місцевості, напротязі 5 км. побудовані ескорти зі встановленням дротяних загороджень. На другій лінії було споруджено 700 дзотів, вириті траншеї, пристосовані цегляні будинки на околиці та інші спорудження, які входили в смугу оборони. Цю лінію створювали жителі Києва разом з будівельним батальйоном та ополченцями. В гарнізон будівельного батальйону і ополченців входило до 30-ти тисяч чоловік [100, арк. 6].

Після завершення будівництва другої лінії оборони, її в середині серпня зайняли ополченці як збройні гарнізони.

Перша лінія оборони проходила в 20-ти км. від Києва, друга лінія – в 3-х км. від Києва. Третя лінія йшла по околицях міста, а четверта лінія – це вузли опору в самому місті. Опір міста був розбитий на 10 вузлів. Кожен вузол опору був побудований з таким розрахунком, щоб чинити опір можна було в повному оточенні. (Наприклад, вузлом опору була Лиса Гора). У вузлах опору повинні

були знаходитись ополченці в тому випадку, коли втрачена третя лінія оборони [100, арк. 7].

Начальникам секторів було наказано до 20-ї години 12-го липня всіма наявними засобами і силами завершити підготовку оборони Києва [123, арк.4]. З 1-го по 6-е липня належало закінчити всі фортифікаційні роботи в районі р. Ірпінь, сіл Білогородки, Лісників, Віти Поштової та інших [481, с. 78].

Всі загони народного ополчення, а з 14-го липня 1941 р. і всі винищувальні батальйони були передані в розпорядження начальників секторів оборони Києва [230, с. 53]. Виконуючи вказівки Командуючого військами Південно-Західного напрямку Будьонного С.М. і наказ командування КВО, жителі Києва, в тому числі і ополченці, вдень і вночі будували оборонні споруди та укріплення.

Практичне здійснення плану забезпечувалось міським та районним комітетами КП(б)У під керівництвом ЦК КП(б)У.

В районах справа організації мобілізації населення належала райкомам [100, арк. 17]. Під керівництвом районних партійних комітетів кияни трудилися над тим, щоб опоясати місто протитанковими ровами, дротяними загородженнями, траншеями та іншими оборонними спорудженнями. З цього приводу Москалець К.Ф. зазначав: " з самого початку знизу до верху партійна організація відповідала за свої оборонні роботи в секторах. У першому секторі комісаром був т. Миронов, у другому – т. Давидов і у третьому секторі – Остапенко" [111, арк. 74]. Про зміцнення Сталінського (Радянського) району згадується в довідці про організацію і бойову діяльність народного ополчення Сталінського району: "Зміцнення Сталінського району проводилось з таким розрахунком., щоб на випадок танкового прориву ворога всі його танки, жива сила були б знищені на території району при його появі. На вулицях були побудовані вузли опору (барикади) по висоті більше двох метрів з бійницями для кулеметів і установками протитанкових гармат. Вікна поверхів використовувались для чергування бійців-винищувачів танків зі зв'язками гранат і пляшками з запалювальною рідиною, а також кулеметів. Все це разом взяте складало вузол опору. Такі вузли опору були побудовані на бульварі Шевченко, на вулиці Чкалова (вугол Дмитрієвської і

вулиці Воровського), на Голосіївській і Тургенівській вулицях, Чехівському провулку і на розі вулиці Воровського, на вулиці Ворошилова при виході на Львівську площу, на Житомирській і Рейтерській, на вулиці Леніна біля Оперного театру, Саксаганського та інших вулицях Сталінського району. Зенітки були розміщені на вулицях і будинках району (на п'ятих поверхах вул. Толстого 11, Леніна 61, Володимирському соборі по вул. Бульвар Шевченко і т. д.)” [100, арк. 22-23].

Про зміцнення Сталінського району згадує колишній боєць народного ополчення Сталінського району Бойко Марія Федорівна: ”весь район нашого розташування був розбитий на опорні, стратегічні, оборонні точки. Такі точки містились на 4-х і 5-ти поверхових будинках в кімнатах, що мали балкони, були устатковані кулемети і пляшки з запалювальною рідиною. Опорні бойові точки були в кожному будинку, який був розташований на розі. Біля таких будинків були споруджені барикади (мішки з піском і спеціальні чавунні рогатки, протитанкові спорудження), а на двоповерхових будинках містилися кулеметні гнізда” [95, арк. 4].

На кінець липня весь Київ був опоясаний протитанковими ровами. Пояс Ірпінь, Борщагівка, Святошино, Хотів був споруджений силами бійців народного ополчення Сталінського району під керівництвом Іванова-Потьомкіна і начальника штабу Микала М.К. [Там само].

У звіті про діяльність народного ополчення Ленінського (Старокиївського) району міста Києва зазначалось: “Першочерговим завданням партійної організації являлось завершення будівництва споруджень Київського укріпленого району силами населення міста. Виконуючи це завдання, Ленінський райком партії 29 червня направив в райони с. Білогородки, Віти Поштової, Ірпіня і Мишоловки більше 10 тисяч чоловік, головним чином для риття протитанкових ровів. В період з 3-го по 6-е липня мобілізація населення набула більш широких розмірів. Кількість громадського населення від Ленінського району майже подвоїлась” [96, арк. 6]. Ленінський район входив в центральний сектор, який займав головний напрям: бульвар Шевченко, центр міста. По фронту він тягнувся

протяжністю 11 км. від станції Пост-Волинський до Нікольської Борщагівки (включно). Всередині району були споруджені протитанкові рови, ескарпи і дзоти, барикади і зміцнені вогневі точки на балконах. В місті лінію оборони займали народні ополченці. В цих же районах були розташовані їх гарнізони по обороні столиці. Район оборони, доручений командуванням штабу Ленінського району проходив в місцях: Совки, Біличі, Грушки, Борки, Жуляни, Святошино (прилегла частина) [96, арк. 9].

По всій території Київської області, особливо в районі Черкас і Канева, на лівому березі Дніпра під керівництвом інженерних частин Чеовоної Армії населення споруджувало окопи повного профілю, бліндажи в кілька дерев'яних накатів, дзоти, майданчики для станкових кулеметів, позиції для артилерії, на найбільш небезпечних напрямках встановлювались загородження із колючого дроту, протитанкові їжаки тощо. На Дніпрі було додатково споруджено понад 30 переправ.

Перша 55-кілометрова лінія оборони була побудована вчасно. Вся перша лінія оборони була розбита на 9 ділянок, тобто по числу районів в Києві. На протязі липня жителі Києва спорудили другу і третю лінії оборони міста, в будівництві якої брали активну участь батальйони народного ополчення. Після завершення робіт, на другій лінії оборони було розміщено понад 36 тисяч бійців народного ополчення столиці [323, с. 412].

Таким чином, в удосконаленні бойової готовності КиУРа і в підготовці Києва до захисту від ворога велика роль і відповідальність покладалась на добровільні народні формування. У випадку прориву противником першої лінії, на якій оборонялись війська укріпрайону, загони народного ополчення і винищувальні батальйони повинні були зайняти позиції на другій і третій лініях в раніш намічених секторах.

Однак, при побудові оборонних споруд були і недоліки, про які зокрема, згадував майор Чукарєв: “Треба сказати, що, на наш сором, сором військових керівників цей ентузіазм (на оборонних роботах було розгорнуто змагання) наштовхувався під час на повільність і неграмотність наших командирів і

керівництва. Всюди доводилось перероблювати роботи через неправильно вибране місце вогневої позиції (чим займались загальновійськові командирі спільно з інженерними начальниками). Непідготовленість командного складу приводила до того, що розбиваючи батальйони, вони витягували вогневі точки по середньому краю оборони, не плануючи їх в глибину і не створюючи кругову оборону рот і батальйонів. Особливо різко відчувалось невміння командирів побудувати перешкоди в поєднанні з вогневою системою оборони. Все це перероблювання на очах місцевого населення, безумовно, підривали наш авторитет і знижували ентузіазм в роботі місцевого населення. Другим суттєвим недоліком явилось те, що перша загроза місту Києву в перших числах (4-6 липня) викликала гарячий підйом місцевого населення, зокрема, робітників і службовців фабрик і заводів, по захисту міста. Фабрики і заводи стали огорожувати свою територію. Все це будувалось поза всякого плану, поза всякого урахування загального бою, а барикади за своїм устроєм були слабкими (нагадували щось на зразок барикади революції 1905 року). Все це не могло протистояти натиску сучасної техніки. Витрачався час, матеріал, робоча сила. Вулиці загороджувались і загороджувався шлях транспорту тилу діючих частин Червоної Армії” [85, арк. 12-13].

У такому ж дусі висловлюється і колишній ополченець Іван Васильович Білоус: “Лінія протитанкових окопів проходила навколо міста, починаючи від самого Дніпра. Але все це справляло дуже негативне враження на наших бійців, так як лінія оборони будувалась не попереду їхніх дотів, а за ними в тилу” [71, арк. 2].

Вся відповідальність за виконання поставлених бойових завдань покладалась на коменданта, який, являючись старшим військовим начальником укріпрайону, здійснював керівництво підвладними йому військами. Комендантом КиУРу був полковник Сисоєв Ф.С. Штаб оборони Києва керував народними ополченцями і винищувальними батальйонами, тісно пов’язуючи питання оборони міста зі штабом укріпрайону, керуючись загальним планом оборони всього плацдарму [280, с. 32].

Таким чином, на 8-е липня Київський укріпрайон був приведений у бойову готовність. Передбачалось, що першу смугу оборони займатимуть війська, другу – підрозділи народного ополчення. Друга лінія оборони була зайнята батальйонами народного ополчення, резервні райони – партизанськими загонами і диверсійними групами, які готувались для перекидання через фронт в тил ворога.

На початок оборонних боїв за місто кївське ополчення мало в своєму складі 34 255 бійців і командирів [296, с. 203].

Німецьке командування віддало наказ захопити Київ з ходу. Для цього воно виділило 14 дивізій, в тому числі 2 танкові і 2 моторизовані. 11-го липня передові підрозділи 13-ї танкової дивізії 3-го моторизованого корпусу ворога досягли р. Ірпінь, маючи намір увірватися у Київ з ходу. Почалася героїчна оборона міста.

Десантна група ворожих танків 10-го липня намагалась прорватись через міст в напрямі на Київ, який був на житомирській дорозі найбільш відповідальною ділянкою КИУРа. Однак цій групі прорватись не вдалось. Народні ополченці, що працювали тут на оборонних спорудах, вчасно підірвали міст і ворожі танки були відбиті. Проти ворожих танків ополченці застосовували пляшки з горючою рідиною. Але на кінець дня 11-го липня німецьким військам вдалося вийти до лівого берега р. Ірпінь між селами Соснівка Бишівського району й Дмитрівка Києво-Святошинського району. Зустрівши сильний опір радянських військ на ділянці Житомирського шосе, ворог переніс удар дещо на південь, намагаючись захопити міст через Ірпінь коло Білогородки. Зранку 12-го липня з боку с. Гореничі німці двома батальйонами при підтримці танків почали атакувати Білогородку. 13-го липня німці перекидають усі сили на північ від Житомирської дороги під с. Романівка, роблячи спробу переправитися на правий берег Ірпіня. Але тут їм не вдалось подолати вогневий заслін дотів. Переправа під Романівкою німцям не вдалася. 14-го липня фашистські танки від Києва відводяться [400, с. 54]. Спробу увірватися в місто з ходу було відбито.

14-го липня до Києва відводяться 147-а і 206-а стрілецькі дивізії, 377-й і 344-й гаубичні артполки, які брали участь у боях на дальніх підступах до міста. 147-а

стрілецька дивізія зайняла позиції у центрі південної ділянки укріпрайону. Командира дивізії Потехіна С.К. призначено відповідальним за організацію оборони у першій смузі. 206-а стрілецька дивізія, а зліва від неї – 2-га повітрянодесантна бригада зміцнили другу смугу. Разом з тим, за рахунок резерву Верховного Командування посилюється зовнішній фас оборони, оскільки виявилось, що на північ і на південь від танкового клину гітлерівців уздовж житомирської дороги радянських військ обмаль. Виникла загроза захоплення КиУРа з флангів. 14-15-го липня на північно-західні підступи КиУРу виходить 27-й окремий стрілецький корпус. На південно-західні – 64-й стрілецький корпус, який пізніше увійде до складу 26-ї армії. Вже на другий день обидва корпуси успішно контратакують ворога зустрічними ударами у напрямку Брусилова (55 км. на захід від Києва). 27-й окремий стрілецький корпус досяг Житомирської дороги поблизу с. Ставище. У той же день Клейст, не знаючи про успіх 27-го окремого стрілецького корпусу, знову робить спробу прорватися танками до Києва все по тій же Житомирській дорозі, але несподівано для ворога їхні атаки було відбито. Клейст віддав наказ про відхід.

Діставши відсіч на житомирській дорозі, фашистське командування переносить головні зусилля на південний захід. Клейст повертає свою групу різко на південь з наміром вийти у тил 6-ї і 12-ї армій. Уздовж лівого берега Ірпіня від Гнатівки до Перевозу німці будують оборонні рубежі.

Враховуючи характер бойових дій під Києвом, керівники його оборони вирішили не зводити ополченців в великі військові одиниці, а по мірі потреб оперативно перекидати невеликі підрозділи з однієї ділянки на іншу. Коли німці викинули парашутистів в районі селища Ірпінь, міський штаб оборони негайно перекинув туди винищувальний батальйон і одну роту народного ополчення Радянського району. Вступивши в бій, ополченці цілком знищили десант [277, с. 37].

На рубежі р. Ірпінь відбивали атаки ворога воїни 4-го мотострілецького полку, кулеметники 161-го і 193-го окремих кулеметно-артилерійських батальйонів, артилеристи 2-го київського артилерійського училища, чекісти

полку НКВС, ополченці Петровського, Шевченківського і Радянського районів [358, с. 220]. Так, 20-го липня в районі с. Димер, намагаючись прорвати бойові позиції північного сектору і вийти до Києва, німці кинули проти ополченців десантників і близько двох батальйонів піхоти. Але кияни чинили стійкий опір.

25-го липня зведений батальйон 81-ї мотострілецької дивізії при підтримці бронепоезду 56 здійснив 25-ти кілометровий рейд на захід і встановив контакт з 27-им стрілецьким корпусом. Створився суцільний фронт: 5-а армія, 27-й корпус, рухомі підрозділи КиУР. В результаті північний сектор для німців був надійно перекритий майже до кінця серпня.

Тим часом бої все помітніше зміщувались на південь від Києва. Особливого напруження вони набули 16-22-го липня. 1-го серпня наші війська з боями відійшли до КиУР.

27-го липня відбувся бій з ворогом в районі с. Ірпінь. Тут шлях ворогові перегородили добровольці першої роти батальйону народного ополчення Радянського району, якою командував старший лейтенант Миролубов. Найбільш сильною була третя атака противника. Якщо в перших двох атаках брали участь лише автоматники і танки, то в третій німці використали ще більшу кількість артилерії і мінометів. Але ополченці, тісно взаємодіючи з підрозділами 2-го окремого кулеметного батальйону і 161-го окремого кулеметно-артилерійського батальйону, а також з підрозділами 2-го Київського артилерійського училища, впевнено відбивали атаки ворога. Коли артилеристи укріпрайону знищували ворожі танки, добровольці розстрілювали німецьких автоматників із кулеметів [358, с. 221]. Особливо відзначився ополченець-кулеметник, студент КДУ Рябий І., який в цьому ж бою і загинув. Про цей же бій згадував в довідці про діяльність ополченців Радянського району м. Києва один із його учасників: "німці стягували військову техніку і живу силу – готували генеральний наступ на Київ. Перша рота батальйону Сталінського району Центрального сектору оборони м. Києва була направлена на спорудження оборонних рубежів в районі хутора Мала Любимівка. В цьому районі разом із саперами Червоної Армії бійці народного ополчення споруджували оборонні рубежі. Перша рота своїми силами

ліквідувала окремі групи противника, закинуті в тил Червоної Армії в цьому районі. Коли німці підійшли до Ірпіня, першу роту Сталінського батальйону Центрального сектора оборони м. Києва перекинули на вогневу позицію до Ірпіня. Бійці зайняли висхідні позиції і приготувались до бою: 27-го липня рота на своїй ділянці відбила 3 жорстокі атаки німецьких військ і ні на крок не відступила. Особливо тяжкою була остання атака. 4 години тривав тяжкий бій. Німці почали з артпідготовки і мінометного обстрілу, але бійці роти не відповідали. Після артобстрілу і мінометного вогню на територію, яку займала перша рота народного ополчення, пішла піхота німців під прикриттям танків. Бійці першої роти мовчали. Коли відстань зменшилось до півкілометра, по ворогу був відкритий ураганний вогонь, зліва і справа бійці Червоної Армії вели сильний вогонь по танках. В цьому бою рота втратила вбитими 5 чоловік. Серед них були: студент КДУ Рябий Іосиф, студент будівельного інституту Зав'ялов Леонід та інші. Тяжко поранених 7 чоловік відправили в шпиталь. Ще дві атаки відбили бійці першої роти винищувального батальйону Центрального сектору оборони м. Києва, і були терміново перекинуті в Голосіївський ліс, в лівий сектор оборони м. Києва" [100, арк. 31].

Про перші бої ополченців на підступах до Києва згадував командир комуністичного батальйону Сталінського району Іванов-Потьомкін І.М.: "В липні німецькі війська стали безпосередньо загрожувати місту. В зв'язку з цим в кінці липня 1941 р. почались бої на дальніх підступах до Києва. На оборонних рубежах, створених киянами, зав'язались жорстокі бої. В боях ворогові вдалось потіснити наші частини. Командування оборони міста вирішило ввести в бій батальйони народного ополчення. В ніч на 20-е липня третьому батальйону народного ополчення Центрального сектору оборони було наказано негайно прибути в район Совків і зайняти лінію оборони вздовж гори 2-2,5 км. на відстані від рибних ставків. За завданням командування при розгортанні бойових дій батальйон повинен був замінити вибулі підрозділи регулярних частин, що займали попередній край оборони. На протязі перших двох днів батальйон міцно закріпився на своєму рубежі. Саме в ці дні розгорнулись великі бойові операції.

22-го липня німці відкрили інтенсивний кулеметний та мінометний вогонь. Наші частини, маючи в другому ешелоні міцний батальйон народного ополчення, що нараховував в своєму складі близько 500 бійців і мав непогане озброєння, перейшли в рішучий наступ і, підтримані третім батальйоном ополченців, що в цей час включився в бій, просунулись вперед на 8-10 км. Крім безпосереднього зайняття оборонного рубежу і бойових дій, батальйон допоміг військовим частинам в обслуговуванні поранених, підключивши для цього медичний взвод. В цьому бою бійці народного ополчення третього батальйону одержали своє перше "бойове хрещення". Третій батальйон народного ополчення виправдав в цьому бою сподівання командування і 25-го липня отримав подяку від Штабу оборони, після чого був відкликаний. Батальйон очолював Агабегян Г.Т., комісаром батальйону був Біленький П.А., начальником штабу – Калиновський Г.Л. Батальйон ополченців мав втрати переважно пораненими. В бою відзначилась перша рота під командуванням Міхеєва" [123, арк. 21-22].

Слід сказати, що для багатьох ополченців перші бої були справжнім випробуванням, адже, як зазначав той же Іванов-Потьомкін, "...багато бійців ще не бачили справжнього бою" [Там само, арк. 25]. Крім того, як зазначав Остапенко, "..не рідко доводилось носити і володіти зброєю непідготовленим людям" [130, арк. 14]. В одному з архівних документів також знаходимо свідчення про недостатню підготовленість ополченців: "В ході перших же бойових зіткнень народних ополченців з німецькими військами була сміливість, винахідливість і самопожертвування, але на їх боці була військова майстерність, вони добре володіли зброєю, чого не можна сказати про слабо, наспіх навчені батальйони народних ополченців" [96, арк. 16].

В липневих боях на дальніх підступах до міста значу роль відіграли і бронепоезди київського ополчення. Так, бронепоезди, що діяли на лінії Житомир – Коростень, Коростень – Білокоровичі –Олевськ були перекинуті на лінію Фастів-Київ, Тетерів-Ірпінь, ближче до Києва. 21-го липня в район лінії Фастів-Київ, Тетерів-Ірпінь прибули бронепоезди літер "А", літер "Б" і армійський бронепоезд капітана Іщенка. В цьому районі бронепоезди допомагали дивізіям 64-

го корпусу 26-ї армії стримувати натиск противника, вимотувати його сили. 23-го липня бронепоезди літер "А" і літер "Б" прибули на станцію Клавдієво і спільно з підрозділами 73-го прикордонного загону розробили і здійснили план операції по розгрому німецьких військ, які займали с. Козинці. В атаку пішли прикордонники і ополченці. Зав'язався бій в селі, в результаті якого німці змушені були відступити. За селом німці потрапили у вогневий мішок, підготовлений розвідниками бронепоезда і прикордонниками. Німецький батальйон був розгромлений, а штаб полку знищений. В цьому бою особливо відзначились командири бронемайданчиків Рябокінь М.А., Лункевич В.А., політруки Мнишенко В.К., Шаповалов В.А., Галицький В.Я, парторг бронепоезду літер "Б" Сорокін Г.Ф., артилеристи і кулеметники обох бронепоездів. Хоробро діяли медсестра Ячменєва О.С. і Кошавцева Л., надаючи медичну допомогу пораненим [97, арк. 23].

Бронепоезд літер "Б" поперемінно вів спільні бої з частинами Червоної Армії на ділянках Київ – Бородянка, Київ – Боярка. Коли ж наші частини за наказом командування змушені були відступати до Києва, бронепоезд своїм артилерійським і кулеметним вогнем прикривав їхній відхід, підрозділи підрильників руйнували мости, залізничні шляхи та інші споруди, не залишаючи нічого цілим ворогові [98, арк. 27-28].

В кінці липня ополченці відійшли на другу лінію оборони, передавши першу регулярним військам [243, с. 94].

Отже, всі атаки німців на першій лінії оборони міста Києва в липні 1941 р. були відбиті. Значну допомогу регулярним військам надавали і ополченці Києва, які, займаючи позиції в Центральному секторі оборони, відбили всі спроби німців прорвати київські укріплення в цьому секторі. Розрахунок німецького командування швидко захопити Київ потерпів невдачу.

На 27 липня фронт наблизився до Києва, а 28-29-го липня розгорнулись бої перед переднім краєм Київського укріпрайону, а потім і на третій лінії оборони. В результаті цих боїв майже всі з'єднання 1-ї танкової групи Рейхенау були втягнуті в затяжні бої. Радянське командування виграло час для зміцнення

оборони Києва, виводу 6, 26 і 12-ї армій з-під флангового удару противника і ліквідації загрози їх оточення, а також для перекидання додаткових сил до Київського укріпрайону.

3.2. Народне ополчення під час відбиття генерального штурму Києва (31 липня – 16 серпня)

Потерпівши невдачу при спробах прорвати Київський укріплений район в Центральному секторі оборони і при спробах обійти його з північного заходу шляхом прориву Коростенського укріпленого району і форсування Дніпра північніше Києва, німецьке командування вирішило підготувати генеральний штурм кийвських укріплень в південному секторі оборони міста. До 30-го липня німці закінчили перегрупування та концентрацію своїх сил.

30-го липня противник завдав удару по 64-му стрілецькому корпусу 26-ї армії. Не стримавши натиску, 175-а стрілецька дивізія і зведений загін генерала Матикіна Ф.Н. (танковий, мотострілецький батальйони, артилерійський полк) відійшли в південний сектор Київського укріпрайону, а 165-а дивізія – за Дніпро, зайнявши ділянку від Бортничів до Воронкова. На наступний день противник зосередив зусилля вздовж шосе Васильків – Київ. Одночасно друге угруповання наступало на Канів, намагаючись зламати опір 26-ї армії і вийти до Києва з південного сходу [335, с. 237].

31-го липня німці досягли південних рубежів КиУРу. Сюди було підтягнуто 7 піхотних дивізій, одну танкову і артилерію. Цього ж дня почався генеральний штурм Києва.

На початок серпня для оволодіння Києвом німецьке командування підготувало 2 удари: один в північному напрямі вздовж шосе Васильків – Київ, прагнучи прорвати укріпрайон на ділянці від Білогородки до Мригів, другий – в східному напрямі на Київ, щоб зламати опір військ 26-ї армії і, форсувавши Дніпро в цьому районі, обійти Київ з південного сходу.

1-го серпня радянські війська з боями відійшли до переднього краю південної ділянки укріпрайону. Фронт оборони Києва збільшився до 18 км.

31-го липня – 4-го серпня німці проводили глибоку розвідку боєм. Чітко визначились ділянки головних ударів: з правого флангу – села Юрівка, Віта Поштова; у центрі – Круглик, Кременище; на лівому фланзі – хутір Мриги [447, с. 29]. У першій лінії оборону тримали у центрі – 147-а стрілецька дивізія, праворуч, до Білогородки – 175-а стрілецька дивізія, зліва. Від хутора Мриги до Дніпра – зведений загін генерала Матикіна Ф.Н. Таким чином, на початку серпня запеклі бої розгорнулись на південних рубежах Київського укріпленого району.

На вузькій ділянці фронту (в районі Білогородки, Юрівки, Лісників, хутора Мриги) німці зосередили ударне угруповання, яке вдень 1-го серпня почало наступ із району Віти Поштової в напрямі Юрівка, Гатне, Жуляни. Метою противника було прорвати передній край нашої оборони біля Юрівки, захопити приміську залізничну станцію Пост-Волинський, оволодіти Жулянським аеродромом і околицями Києва – Чоколовкою і Солом'янкою, потім вийти до Центрального вокзалу, захопити його і через Залізничний і Радянський райони увірватись в центр міста. Одночасно німецькі війська наносили удар із району Іванковичі, Ходосіївка в напрямі Лісники, Хотів, Пирогово, Мишоловка, прагнучи прорвати тут нашу оборону і оволодіти пануючими над Києвом висотами в Голосіївському лісі. Далі вони мали намір під прикриттям артилерійського вогню увірватись з Голосіївських висот в місто через Деміївку, а також розвинути наступ в північному напрямі вздовж західного берега Дніпра, вийти до Дарницького залізничного мосту і, захопивши його, переправитись на східний берег і увірватись в центр міста через Печерський район [296, с. 218-219].

На протязі ночі 2-го серпня німці вели розвідку боєм і зосереджували піхоту і артилерію в районі Гореничі, Горбовичі, Бобриця північніше Глевахи і південніше Мриг. Частини Київського укріпрайону на кінець дня 2-го серпня все ще утримували рубежі першої лінії оборони. На світанку 3-го серпня противник знову почав стрімкі атаки першої лінії Південного сектору оборони. Йому

вдалось трохи вклинитись в першу лінію оборони наших військ в районі Віти Поштової і Мригів.

Щодо народного ополчення, то слід нагадати, що на початку серпня була проведена реорганізація ополченських формувань. Зокрема, 3-го серпня 1941 р. Штаб Оборони міста видав наказ про об'єднання всіх існуючих добровольчих загонів народного ополчення, в тому числі комуністичних і комсомольських батальйонів, в порайонні батальйони, які підкорюються наказам і розпорядженням Центрального сектору оборони міста під загальним командуванням штабу військ, які обороняли Київ [96, арк. 17]. Крім того, взводи і роти ополченців поповнювались командним складом, що надало більш військового вигляду самим ополченцям [Там само].

Після завершення реорганізації підрозділи київського ополчення зайняли позиції на другій лінії оборони. Північний сектор зайняли ополченці Петровського і Шевченківського районів, західний – Жовтневого, Ленінського і Радянського районів, східний сектор оборони зайняли ополченці Дарницького району [296, с. 219]. За свідченнями Іванова-Потьомкіна І.М. (командира третього комуністичного батальйону народного ополчення міста Києва): “...в середньому кількісний склад всіх ополченців міста Києва на серпень 1941 р. слід вважати 5-6 тисяч, але коли сюди включити і склад груп самозахисту, що являлись активною діючою силою, то ця цифра збільшиться майже вдвічі” [123, арк. 13].

4-го серпня німецькі війська завдали удару нашим військам в районі Юрівки – Мриги і потіснили наші частини, в результаті чого противнику вдалось зайняти Віту-Поштову, Чабани, Лісники, Хотів, Гатне і Юрівку. На 4 серпня бої набули особливо жорстокого характеру. Атаки німецьких військ не припинялись на протязі 5, 6, 7, 8-го серпня. 5 і 6-го серпня ворогові вдалось прорвати першу смугу оборони і вклинитися на глибину до 4-х кілометрів. 8-го серпня німецькі війська, поповнені свіжими силами, знову почали штурмувати оборонні рубежі Київського укріпрайону. Оволодівши висотами в Голосіївському лісі, німці почали артилерійський та мінометний обстріл всієї території Московського

району Києва. Під кінець дня німецьким військам, які здійснили удар в напрямі Червоний Трактир, Совки вдалось увірватись на околицю Московського району. Положення під Києвом ставало критичним.

Після чотириденних боїв німецьким військам 7-го серпня вдалось захопити села Лісники і Хотів та підійти до села Пирогів, де вони були затримані радянськими частинами майже на два дні. В той же день 8-го серпня ВГК видало наказ: “Київ не здавати!” [323, с. 418].

В бої втягувались все нові й нові сили. У район прориву з другої смуги оборони переводять 206-у стрілецьку дивізію, другий загін моряків Пінської військової флотилії. Радянські війська, які направлялись з глибинних районів, почали прибувати в район Києва тільки 9-го серпня. Крім того коменданту КиУР полковнику Чернову Г.Є., який змінив пораненого полковника Сисоєва Ф.С., додаються: 9-го серпня – 284-а стрілецька дивізія (командир – полковник Г.П. Панков); 8-10-го серпня – 3-й повітряно-десантний корпус (командир – генерал Глазунов В.О.) у складі 5-ї, 6-ї, 212-ї повітрянодесантних бригад; 14-го серпня – 295-а стрілецька дивізія (командир – полковник Андюков І.Д.). Сили гарнізону майже подвоїлись і досягли 86-ти тисяч бійців і командирів, а разом з народними формуваннями – понад 120 тисяч [447, с.29].

Майже все кийвське ополчення, в тому числі всі 13 винищувальних батальйонів, комсомольський полк, а також загони народного ополчення Московського, Печерського, Залізничного, Радянського, Жовтневого і Шевченківського районів Києва були зосереджені саме в Південному секторі оборони, адже тут розгорнулись найбільш запеклі бої.

Далі бойові дії розгортались в такій послідовності.

Правий фланг оборони (с. Білогородка – с. Юрівка)

На цій ділянці тримали оборону 175-а стрілецька дивізія у взаємодії з першою і другою ротами 28-го окремого кулеметного батальйону, підрозділами першого стрілецько-кулеметного батальйону.

Щодо ополченців, то біля с. Юрівки, на другій ділянці, займала оборону третя рота батальйону народного ополчення Радянського району на чолі з

Корженко Климом Прохоровичем, політруком роти була Юрко Любов Іванівна, парторгом – Стеценко Пилип Лук'янович. Рота прибула в південний сектор оборони міста ще 1-го серпня, тобто дещо раніше підрозділів батальйону. Ця рота була виділена зі складу комуністичного батальйону Радянського району. Без узгодження із секретарем ЦК КП(б)У Бурмистренко М.О. партизанську роту не могли використовувати на роботах іншого призначення, крім бойових операцій на підступах до міста [100, арк. 24]. За завданнями ЦК КП(б)У бійці партизанської роти ходили в тил ворога за спецзавданнями. Весь склад партизанської роти їздив на ліквідацію парашутних десантів в районі Ірпіня, Пущі Водиці. Це був рухомий партизанський загін особливого призначення.

Прибувши на передову лінію в с. Юрівку, партизанська рота отримала завдання в п'ятиденний строк створити оборонні споруди на підступах до лісу. Позиції фашистів знаходились в кількох десятках метрів від розташування партизанської роти. Працювати можна було лише вночі. Але п'ятиденне завдання військових частин було виконано за 2 ночі. На другий день партизанську роту зарахували в ряди бійців Червоної Армії [100, арк. 32].

Бійців партизанської роти зарахували на харчування та обмундирування. Також рота отримала додаткове озброєння: станкові кулемети "Максим", ручні трофейні кулемети, міномети, значну кількість гранат, боєприпаси і пляшки з горючим. Партизанська рота отримала свою ділянку оборони, яку і створювала. Зайняті позиції під прикриттям невеликого лісу дали можливість партизанській роті за ніч створити кулеметні гнізда, встановити міномети, розмістити бійців з гранатами і пляшками з запалювальною рідиною. З настанням дня німецька артилерія почала артпідготовку. Після артпідготовки із своїх укриттів виповзли німецькі танки і направились до лісу в розташування партизанської роти. Під прикриттям німецьких танків рухалась піхота. Про подальші події згадував один з учасників партизанської роти: "...коли танки наблизились до лісу, один із них підірвався на міні, другий наблизився до протитанкового рову і вздовж рову направився до лісу. Командир взводу Михайловський – студент 5-го курсу КДУ, кинувся напереріз танку зі зв'язкою гранат. Кулеметниця Гординська відкрила

кулеметний вогонь по танку, бажаючи відволікти увагу танка на себе. Не встиг німецький танк повернутися в сторону кулеметниці, як Михайловський кинув під танк з'язку гранат і скотився в протитанковий рив. З танком вели бій командир роти Корженко К.П., Стеценко Ф.Л. і кулеметник Сусленко. Скоро в лісі запалав і другий танк. З виключним героїзмом бились в цьому бою Корженко, Михайловський, Стеценко, Осмоловський, Гординська, бійці Войцехівський, Сусленко, Патинко, Танцюра, Буткевич та інші" [100, арк. 33-34].

Про події в районі села Юрівки згадував колишній боєць другої роти другого взводу Сталінського батальйону народного ополчення м. Києва О.Захарченко: "3-го серпня частина людей із нашого батальйону знову була взята в партизанську групу, а частина була призначена на укріп роботи в с. Юрівку. В цей час німці почали сильно активізуватись і зосередили в цьому районі дуже крупні сили для наступу на Київ. Частина бійців батальйону була направлена в розпорядження саперних частин 37-ї армії. На укріп роботах (рили протитанкові рови, окопи, підземні склади, будували бункери, вогневі точки) працювали тільки в нічний час, щоб уникнути втрат особового складу. В цьому районі (Юрівка) німці почали наступ 6-го серпня на Київ. Серед ночі по бойовій тривозі була піднята вся наша рота. Через 5 хвилин вона вишикувалась по бойовій готовності перед командуванням роти, очікуючи наказів. Кожен боєць знав своє місце, мав гвинтівку, гранати, пояс с патронами. Кулеметні взводи приготували свої кулемети (системи "Максим" і станкові). В цей час частини Червоної Армії, які обороняли Київ, вже вели оборонні бої в районі Сталінки. 7-го серпня в районі Юрівки почався наступ противника. Ополченці зайняли оборонну лінію. Потім з цього району всіх ополченців перекинули в район Сталінки, в Голосієво. Йшли дуже сильні бої. Ворог рвався в місто з двох сторін" [108, арк. 26].

До серпня місяця переважно були невеликі сутички з противником. Великих боїв не було. Цей час був використаний для зміцнення зайнятих позицій. Противник вів повітряну розвідку, бомбив мости через Дніпро і околиці міста, вів артилерійський і мінометний вогонь по бойовим порядкам армії. З 1-го серпня бої

носили стійкий характер. Противник прагнув прорвати нашу оборону і зайняти Київ. В основному бої йшли на ділянці Білогородка, р. Дніпро [120, арк. 38-39].

Німецьке командування на ділянці Білогородка – Віта Поштова почало концентрувати великі сили, щоб пробити щілину, через яку німецькі війська могли б порватися в середину оборони. Щоб відвернути увагу від підготовки прориву на ділянці Білогородка – Віта-Поштова, німці одночасно вели бої на інших ділянках оборони. Такі бої велись протягом 3 і 4-го серпня в районі Святошино і Пуща Водиця.

Бої за Київ на ділянках р. Дніпро – Пирогів – Червоний хутір –Тарасівка і Пост-Волинський – Білогородка велись з перемінним успіхом. Ділянка першої лінії оборони від с. Білогородки по р. Ірпінь до Дніпра утримувалась частинами Червоної Армії аж до залишення Києва [323, с.423].

Центральна ділянка оборони (с. Віта Поштова – с. Ходосівка).

Найбільш запеклі бої розгорнулись в Центральному секторі. Тут головний удар прийняла на себе 147-а стрілецька дивізія полковника Потехіна С.К. у взаємодії з третьою і четвертою ротами 28-го окремого кулеметного батальйону капітана І.Є. Кипоренко, підрозділами 1-го стрілецько-кулеметного батальйону. З правого флангу оборону тримав 600-й, з лівого – 640-й стрілецькі полки.

З 1-го серпня на ділянці Білогородка – Віта Поштова почали наступати 44, 95, 99 і 299-а піхотні німецькі дивізії. В їх складі було 3-5 артилерійських полків, посиленних мінометами і автоматичною зброєю [111, арк. 86].

Протягом ночі з 1-го на 2-е серпня німці вели розвідку боєм. 1-го серпня о 14-й годині противник з ходу атакував війська, що оборонялись на ділянці Білогородка, Ходосівка, але поніс великі втрати і успіху не досягнув. На протязі ночі і наступного дня противник вів розвідку, накопичував сили, підтягував артилерію. На світанку 3-го серпня противник знову почав шалені атаки позицій, що їх займали 147-а стрілецька дивізія і один з полків 175-ї стрілецької дивізії. В результаті запеклого бою вранці 3-го серпня противникові вдалося вклинитися в першу лінію оборони наших військ у районі Віта-Поштова – Мриги. Але 147-а стрілецька дивізія відновила становище біля Віти -Поштової.

4-го серпня командування укріпрайону і Штаб оборони міста посилили південний сектор за рахунок народного ополчення. В цю ніч обидва бронепοїзди ополченців-залізничників здійснили сміливий наліт на станцію Боярка. Німецьке командування, зайнявши станцію, пристосувало її в опорний пункт для постачання боєприпасами своїх військ. Розвідники бронепοїзда літер "Б" під командуванням Поплавського Д.М. виявили на ст. Боярка склади боєприпасів, пального і продовольства. Залізничники під прикриттям ночі відновили шлях, зруйнований німцями на підході до Боярки. На світанку два бронепοїзди літер "А" і літер "Б" увірвались на станцію. Німці відкрили стрілянину з мінометів і гармат, розраховуючи відігнати бронепοїзди, але було вже пізно. Всі вогневі засоби бронепοїздів вдарили по німцях. Особливо влучно стріляли на бронепοїзді літер "Б" артилеристи Анатолій Кржешевський, Олексій Підопригора, Микола Рябокiнь [98, арк. 31]. Підривники бронепοїздів висадили в повітря склади боєприпасів, друга група підривників підпалила склад пального. Через кілька хвилин загорівся і продовольчий склад, підпалений групою розвідників. Цей наліт тривав лише 20 хвилин. За цей час екіпажі бронепοїздів вогнем своїх гармат і кулеметів відігнали німців далеко від станції і завдали великих втрат в живій силі і техніці.

5-го серпня ворог прорвав передній край укріпрайону на ділянці Віта-Поштова, зайнявши населені пункти Віта –Поштова і Чабани. Противник потіснив радянські війська, захопив населені пункти Юрівка, Гатне, Хотів, Лісники і підійшов до Жулян. Тут зав'язались жорстокі бої. Разом з частинами Червоної Армії цю ділянку обороняли ополченці Залізничного і Сталінського районів м. Києва. Про ці події згадував колишній комісар 3-го винищувального батальйону Ленінського району м. Києва: " батальйон отримав перше бойове хрещення в районі Гатного, де проводив маневрені операції у другому ешелоні" [62, арк. 15]. Разом з радянськими військами ополченці Ленінського району контрударом відкинули противника на 12-13 км. і визволили с. Гатне, захопивши при цьому багато трофеїв, документи штабу німецького полку і полковий прапор [499, с. 63]. Москалець К.Ф. зазначав, що вже 2-го серпня німці прорвали першу

лінію оборони і почали тіснити наші війська на ділянці Лісники і Жуляни [70, арк. 8].

Під кінець п'ятої доби боїв поріділі ряди захисників міста змушені були відійти від Жулян. Наприкінці 5-го серпня частини 2-ї повітрянодесантної бригади знову перейшли в контратаку і вибили противника з населених пунктів Гатне і Хотів, а 600-й полк 147-ї стрілецької дивізії вибив противника з с. Лісники [439, с. 138-139].

На протязі 6-го серпня в південній частині укріпленого району тривали жорстокі бої. Населені пункти Гатне, Хотів, Лісники по декілька разів переходили з рук в руки. Прагнучи будь-що досягти мети і оволодіти Києвом, противник зранку 7-го серпня з рубежу Хотів, Гатне в напрямі Сталінки ввів ще одну 229-у піхотну дивізію. Він прагнув найкоротшим шляхом вийти до мостів через Дніпро. Щоб не допустити прориву противника до переправ, в цей же день в 15 годин при підтримці авіації в контратаку перейшли частини 206-ї стрілецької дивізії і 6-ї повітряно-десантної бригади. Контратакуючим частинам вдалось на деякий час не лише призупинити противника, але і потіснити його на південь.

З 5-го по 7-е серпня велись уперті і жорстокі бої, але прорвати лінію оборони німці не змогли. Всі спроби німецьких військ прорватися у північно-західному напрямі, щоб зайняти с. Микільська Борщагівка і потім передмістя Києва-Святошино, зазнали невдачі. Проте, у північно-східному напрямі на ділянці Червоний Трактир – Совки німецьким військам вдалося вийти до околиць міста. На ділянці с. Лісники німецькі війська прорвали першу лінію оборони укріпрайону, об 11-й годині 6-го серпня вдерлися на південну околицю села [439, с. 140].

Частини 206-ї стрілецької дивізії полковника Горшкова С.І., поповнені ополченцями, розгорнувшись на ділянці Крюківщина, Жуляни атакували 299-у німецьку піхотну дивізію, що прорвалася в напрямі с. Хотів [295, с. 276].

Бої у глибині оборони (Жуляни – Голосіївські висоти – Лиса Гора).

Зосередивши значні сили на вузькій ділянці південних рубежів Київського укріпрайону, німці почали новий великий наступ на Київ.

7-го серпня запеклі бої розгорнулись з новою силою. В цей день 147-у стрілецьку дивізію поповнили ополченці Московського, Залізничного, Радянського і Печерського районів. 7-го серпня захисники Києва змушені були залишити села Лісники і Хотів та відійти до с. Пирогів.

Критична обстановка під Києвом склалась 8-10-го серпня. У ці дні частинам 95-ї, 72-ї, 132 та 299-ї піхотних дивізій ворога вдалося вийти на околицю Жулян, Голосіївські висоти, підійти до Лисої Гори. Окремі групи автоматників проникли до Байкового кладовища. Про ці події згадував Іванов-Потьомкін І.М.: "7-го серпня зранку вступили в бій ополченці Московського району. На підмогу прибув батальйон під командуванням Лебедева (Жовтневий район). Атаки повторюються декілька разів. Німецьке командування з новою силою натискує в районі Лисої Гори. Але батальйони Печерського і Залізничного районів, незважаючи на шалений натиск німців, не відступили. Обидві сторони несуть великі втрати. Особливо мав великі втрати батальйон Московського району. Тому за наказом Штабу Оборони Києва на допомогу останньому терміново був викликаний батальйон народного ополчення Радянського району у складі двох рот" [123, арк. 24-25].

Зранку 8-го серпня в Південному секторі оборони Києва знову зав'язалися запеклі бої. До 12-ї години 8-го серпня німці захопили населені пункти Пирогів, Мишоловка, Китаєво, вдерлись в Голосіївський ліс і зайняли Плодоягідний інститут, а в другій половині дня - Лісовий інститут і підійшли дуже близько до околиці міста – Деміївки.

Під кінець дня 8-го серпня німецьким військам, які здійснили удар в напрямі Червоний Трактир, Совки вдалось увірватись на околицю Московського району. Положення під Києвом ставало критичним. В цей критичний момент ЦК партії, міськком партії, Штаб Оборони вжили рішучих заходів. В ніч з 7-го на 8-е серпня на цій ділянці було виставлено допомогу військовим частинам – більше 12-ти тисяч ополченців, які вступили в бій відразу ж в цю ніч – 8-го серпня [111, арк. 5].

В районі Деміївки і Голосієво особливо відзначилась рота народного ополчення Московського району під керівництвом Серого Володимира Васильовича і політрука Юрко Іріади Михайлівни. Сюди ж, в район Голосієва, були перекинуті з інших районів і інші роти полку для зміцнення позицій роти Московського району. В цих боях відзначився комсомольський полк, бійці якого бились на самих "гарячих" ділянках бою. Відважно бились командир взводу Мотриченко Г., бійці Хлистун Г., Полуботько М., Капустинська Л., Бишевський А. та багато інших [101, арк. 10-11].

Про бойові дії ополченців Московського району зазначав колишній командир третього комуністичного батальйону народного ополчення м. Києва: "8-го серпня 1941 р. за наказом Центрального сектору оборони була оголошена тривога. Особисто я отримав крім своєї другої роти університетську роту і прибув в район діяльності ополчення Кагановичського (Московський) району. Перед цим днем ополчення Кагановичського району героїчно відбивало натиски німців і після підходу регулярних частин Червоної Армії спільними зусиллями німці були відкинуті із Голосіївського лісу на південь в район Мишоловки і далі Пирогова" [80, арк. 66].

У складі другого батальйону народного ополчення була створена рота-загін, що складалась із представників інститутів і підприємств району. Вона, можна сказати, була кістяком другого батальйону. Командиром роти був Кузнєцов М., а політруком – Найдич С. Спочатку рота несла охорону мінних полів на Байковому кладовищі і в с. Совки. Потім вона була перекинута на Лису Гору. Перша рота вступила в бій в районі с. Китаєво, вздовж Корчуватського шосе. Ворожі автоматники засіли в приміщенні Плодогідного інституту і відкрили вогонь по ополченцях. Рота отримала завдання протриматись до підходу регулярних частин Червоної Армії. Як згадував Найдич А.С.: "...бої були дуже важкими і нерівними. Всю ніч на 9-е серпня ми одні ціною великих втрат протримались до підходу Червоної Армії, а потім перейшли в атаку. Ворог був відкинутий, завдання було виконано" [82, арк. 42]. В цих боях загинули Гондляр, Сидоренко, начальник штабу батальйону Синельников, Грановський та інші.

За наказом Центрального Сектору оборони (ЦСО) в район Деміївки був викликаний другий батальйон народного ополчення Сталінського району, де йому був даний наказ силами двох рот під командуванням Іванова-Потьомкіна звільнити район Мишоловки і зайняти оборону. Однак, як згадує Іванов-Потьомкін, "по причині провідника потрапили в район Червоного Трактиру. Провідник був старший лейтенант із ЦСО. Під артилерійсько-кулеметним вогнем бійці цих рот впритул підійшли до хутора Червоний Трактир, який на цей час був зайнятий німцями. Колишня друга рота втрат не мала. Із доданої університетської роти 8 чоловік було поранено. На ніч батальйон був відкликаний Центральним сектором в своє розпорядження" [80, арк. 67].

Багато ділянок Південного сектору оборонялись тільки ополченцями. Перед частинами укріпрайону і ополченцями було поставлене завдання протриматись до підходу підкріплень. Це було дуже складно, адже ополченці не мали бойового досвіду і були слабо озброєні.

8 та 9-го серпня у Київ прибули 5 і 212-та повітрянодесантні бригади, 284-а і 295-а стрілецькі дивізії, 3-й мотоциклетний, 11-й залізничний, 76-й дорожній батальйони. Кількість військ у гарнізоні подвоїлась. 17 стрілецьких дивізій, 5 повітряно-десантних бригад, допоміжні частини, штатні підрозділи КиУРу – усього близько 86 тисяч чоловік [400, с. 56]. У таких умовах приймається рішення всі частини і з'єднання об'єднати у новостворену 37-у армію. До її складу увійшли 147, 175, 206, 284, 295 стрілецькі частини і всі частини Київського укріпленого району [371, с. 14]. Командуючим армією призначено колишнього командира 4-го мехкорпусу генерал-майора Власова А.А.

Згадуючи про події в Голосіївському лісі, один із учасників народного ополчення зазначав, що завдяки значній допомозі ополченців, противник в ніч на 9 серпня був відкинутий, причому він зазнав значних втрат [100, арк. 35-36]. В цих боях відзначились бійці роти, що складалась із студентів університету при батальйоні народного ополчення Сталінського району Іванов, Фуглевич-Казачинська, лейтенант Солодун та інші [63, арк. 15].

А тим часом окремі групи німців прорвались між селами Пирогово і Чапаївка, вийшли до правого берега Дніпра і, наступаючи в північному напрямі вздовж західного берега річки, підійшли до околиць Печерського району – Телички. Створилась реальна загроза захоплення Дарницького залізничного мосту. Наступ противника на цій ділянці стримував зведений загін генерала Матикіна і ополченці Печерського району, що займали оборону в районі Лисої Гори. Перед ними було поставлене завдання: при підтримці Дніпровського загону Пінської воєнної флотилії, бронепоезду київських ополченців залізничників під командуванням Василевського Л.В. контратакувати і знищити противника, що прорвався на підступи до мосту. Підтягнувши свіжі сили, противник відновив атаки в районі Лисої Гори і Байкового кладовища. З цього приводу згадує Квятковський К.А., другий секретар Печерського районного комітету КП(б)У: "За наказом Штабу Оборони Києва в перших числах серпня батальйон народного ополчення Кіровського району зайняв бойовий рубіж на Лисій Горі, на території колишніх порохових погребів. Там були вириті окопи, побудовані бліндажи, були розставлені вогневі точки. Лівий фланг народного ополчення впирався в р. Дніпро і під час бойових дій підтримувався і прикривався Дніпровською флотилією.* Правий фланг змикався з Кагановичським районом. Прорив німців в районі Голосієво – Мишоловка 7 чи 8-го серпня загрожував підступу їх до залізничного мосту через Дніпро і обходу Києва з тилу. Німецькі міномети і автоматники почали обстрілювати Лису Гору в ніч з 7 на 8-е серпня. Батальйон до світанку зайняв висхідне положення в напрямі лівіше Мишоловки на Пирогово. Після короткого, але наполегливого бою при підтримці Дніпровської флотилії і доданої нам артилерійської батареї із 3-х гармат, ворог відступив, залишивши трофеї – 2 легких міномета, 1 ручний кулемет, гранати, патрони, особисту зброю і кілька автоматів. Це явилось додатковим спорядженням нашого батальйону. Наступ ворога був призупинений і регулярні частини Червоної

* Кораблі Дніпровського загону Пінської військової флотилії у складі монітора "Флягін" і двох канонерських човнів, були перекинуті з-під Трипілля на допомогу воїнам Червоної Армії і ополченцям, які бились в Південному секторі.

Армії, що підійшли, зайняли передову позицію. Батальйон відійшов у другий ешелон на Лису Гору" [80, арк. 91].

Колишній боєць партизанської групи, що виділилась із комуністичного батальйону Сталінського району, зазначав, що бої були дуже тяжкими [107, арк. 3]. Ополченці з останніх сил утримували рубежі. Їм на допомогу були направлені регулярні військові частини: 3-й повітрянодесантний корпус у складі 3-х бригад – 5-та під командуванням О.І. Родімцева, 6-а полковника Жолудєва В.Г., 212-а полковника Затевахіна І.І., а також бронетанковий полк Київського танко-технічного училища на чолі з підполковником Логановським К.М. [415, с. 63].

І хоч на околиці міста, в районі Деміївки, ополченці 8-го серпня і відбили кілька атак, німці не припиняли своїх атак на цій ділянці, прагнучи будь-що прорватись до центра міста. Але поріділі часини Червоної Армії і загони народного ополчення зуміли протриматись до підходу частин 212-ї і 5-ї повітрянодесантних бригад. На ранок фашисти були вибиті з Деміївки, з одного корпусу сільськогосподарського інституту. Захисники міста потіснили їх і в Голосіївському лісі. Бої велися з надзвичайною жорстокістю. Учбові корпуси сільськогосподарського інституту перетворювалися в опорні пункти і неодноразово переходили із рук в руки, супроводжувалися рукопашними сутичками, бійці кидалися з останньою гранатою під ворожі танки. Війська, що прибували для підкріплення, вступали в бій з ходу.

8-го серпня 5 і 212-а повітрянодесантні бригади почали наступ в районі сільськогосподарського інституту, маючи задачу очистити від противника Голосіївський ліс, а підрозділи батальйону перейшли до оборони в районі с. Голосієво, щоб надійно прикрити тили і фланги наступаючих.

Вранці 9-го серпня бійці авіадесанту Родімцева прослідували через позиції київських ополченців в сторону Мишоловки. У довідці про бойову діяльність батальйонів народного ополчення Радянського району зазначалось: "недовірливо дивились десантники на бійців-ополченців, вони хвилювались щоб міст, прокладений через Голосіївський ліс, не був передчасно підірваний. Але бійці-ополченці запевнили їх: "німців до мосту не допустимо, а ви повертайтеся назад

через ліс, коли фашисти будуть вибиті із сільськогосподарського інституту, тоді цей міст вам не знадобиться" [100, арк. 39].

9-го серпня німці відновили атаки з новою силою. Радянські війська і ополченці продовжували стримувати натиск противника. Вночі 10-го серпня почався контрнаступ ополченців на ділянці Чоколовка – Мишоловка. На ранок вдалось вибити німців з Мишоловки. А вночі з 10 на 11-е серпня німці почали наступ на всій ділянці аеродрому Чоколовка – Мишоловка. В цих умовах Штаб Оборони приймає ряд невідкладних заходів по зміцненню другої лінії оборони на ділянці Корчувате. На аеродром в Чоколовку були перекинуті 8 загонів ополченців. Батальйон ополченців складався із 1000-1200 осіб. 9-го серпня на лінію оборони був кинутий один батальйон Печерським районом, один – Жовтневим, один – Радянським і один – Шевченківським. Все це було зроблено в один день. Про те, як перекидали ополченців, згадував Москалець К.Ф.: "В моєму розпорядженні було 50 ЗІСів, кожен ЗІС брав 30 чоловік. В одну ходку перекидали 1500 чоловік. В цей день я разом з начальником штабу був в Мишоловці. Там розташовувалась наша третя лінія оборони. Постало питання про розташування додаткових ополченців, не очікуючи, що Мишоловка буде залишена нашими військами. Посильний від члена Військової Ради 37-ї армії просив мене і начальника оборони терміново підкинути сили в район Мишоловки, південної частини Сталінки і Чоколовського аеродрому. Німці почали тіснити наші частини. Ми почали перекидати туди війська прямо під вогнем. На вечір 10-го числа рубіж був зайнятий додатковими силами ополченців" [84, арк. 9].

Крім того, на ділянку Корчувате – Чоколовка був направлений батальйон київських залізничників і бронепоезди. Зокрема, 8-го серпня на станцію Київ-Московський прибув бронепоезд літер "Б". На момент прибуття бронепоезду обстановка на фронті склалась досить складна. Підрозділи 29-го армійського корпусу противника тримали під обстрілом артилерії Дарницький залізничний міст, захопили с. Мишоловку, Пирогово і загрожували Дарницькому залізничному мосту паралізувати роботу вузла і рухові поїздів на Москву і

Харківський напрям. В доповідній про бойову діяльність бронепοїзду літер "Б" вказується: "Бронепοїзд направляєтьсЯ по Германівській гілці, що йде до Дніпра. Недалеко від моста стоїть корабель Дніпровської військової флотилії, замаскований гілками. На цій ділянці обороняла Київ 37-я армія і наш бронепοїзд, які вели по позиції противника артилерійський вогонь. В той же час командир бронепοїзду Василевський призначає ретельну командирську розвідку у складі Підпригори, Поплавського і Сорокіна для зв'язку з підрозділами військових частин, визначення можливості ближче підійти до позицій противника, маючи на увазі, що залізнична гілка була в занедбаному стані. Розвідка встановила, що німецькими військами були зайняті не лише с. Мишоловка, Пирогово, але і будівництво № 1, де німці захопили величезні залізобетонні тунелі. Спорудили там кілька поверхів і встановили гармати, міномети і кулемети. Ворожі підрозділи гарно встигли сховатись і спорудити інші укріплення із будівельного матеріалу, якого було у великій кількості.

Зі сторони ст. Київ–Московський на будівництво була прокладена залізнична гілка із старих рельсів, технічний стан гілки не дозволяв проходити по ній бронепοїзду. Однак, командуванням бронепοїзду було прийнято небезпечне, але сміливе рішення – по цій гілці увірватися в розташування противника і знищити його. Був налагоджений зв'язок з командуванням 147-го стрілецького полку і 27-ї стрілецької дивізії – майором Смірновим і комісаром Чернишовим. На цій ділянці тривали жорстокі бої. Німецьке командування кидало в бій все нові і нові підкріплення, не рахуючись з втратами, прагнуло в лоб захопити Київ. Вранці наш бронепοїзд раптово увірвався в розташування ворога. Розгорівся жорстокий бій. Ворог буквально засипав бронепοїзд мінами і снарядами. Поступово вогонь противника слабнув і скоро припинився. Ворог був розбитий, звільнена Мишоловка і Пирогово, а піхотні частини, що підійшли закріпили взятий рубіж" [98, арк. 33-36].

На цій ділянці бронепοїзд вів бої 3 дні і своїм артилерійським вогнем підтримував наступ воїнських частин, доки не були звільнені Мишоловка, Пирогово та інші пункти, захоплені німцями вдруге і які переходили із рук в руки

по 3-4 рази. В результаті спільних боїв з частинами Червоної Армії, а також з іншими бронепоездами, в тому числі і з бронепоездом літер "А", а також бронепоездом військ НКВС, німецькі війська були відкинуті на південь і загроза їхнього прориву до Дарницького залізничного мосту була ліквідована. На Дарницю знову пішли поїзди.

9-11-го серпня бронепоезди літер "А" і "Б" продовжували підтримувати просування наших військ в напрямі Жуляни, Гатне, Пирогово і Юрівка. Потім бронепоезд літер "Б" був направлений на Тетерівську ділянку.

Слід сказати, що в бойовому відношенні ополченці не мали достатнього досвіду і до того ж мали в своєму розпорядженні переважно легку трофейну зброю. Зокрема, як зазначав Найдич А.С.: "...в перший час ми були озброєні польськими гвинтівками і знали, що проти нас йде регулярна армія" [62, арк. 73].

Крім того, враховуючи, що ополченці не бачили ще справжнього бою, було багато випадків, коли люди просто розгублювались і, не знаючи що робити, були бездіяльними. Так, наприклад, в бесіді з Івановим-Потьомкіним, згадується такий випадок, який мав місце в роті батальйону народного ополчення Ленінського району: "3-й батальйон Ленінського району був приданий 205-й стрілецькій дивізії, що займала район оборони в Голосіївському лісі, головним чином район Греблі, район Лісового інституту і прилеглі до нього будівлі. Штаб 205-ї стрілецької дивізії, куди прибули знову, призначає командування 3-го батальйону. В штабі дивізії нам повідомили, що сил наших в лісі недостатньо і підкинуті для підкріплення ополченці в ряді місць проявили нестійкість. Скоро цей факт підтвердився. Коли ми підійшли впритул, ми були свідками хаотичного відступу 2-ї і 3-ї роти третього батальйону. Довелось окриком і силою зброї змусити залягти бійців, скликати наспіх нараду командирів взводів і рот, представити командний склад і спішно прийняти бойовий порядок, зайнявши висхідний рубіж" [80, арк. 69-70].

Але, звичайно, багато хто з ополченців в цих боях проявили справжній героїзм. Як зазначав Москалець К.Ф., "...бились ополченці дуже добре, не дивлячись на те, що серед них було багато людей похилого віку, з фізичними

вадами" [84, арк. 9]. Ось як згадував Олександр Ілліч Родімцев: " Озброєні тільки рушницями та гранатами, не маючи бойового досвіду, ополченці билися з виключною стійкістю" [209, с. 17].

Незважаючи на численні труднощі, ополченці все ж таки не залишали поля бою. Ось як зазначалось в одній із довідок про діяльність ополченців Сталінського району: " Народним ополченцям Сталінського району довелося вступити в бій в районі Деміївки, де підривались міни і артилерійські снаряди, де суцільний потік поранених бійців і офіцерів Червоної Армії часто відволікав ополченців, які надавали тут же медичну допомогу пораненим і вмираючим, де бійці часто знаходились під влучним вогнем "зозуль", розташованих в лісі. Все це доводилось робити людям, які в більшості вперше зіткнулись з обстановкою справжнього бою" [100, арк. 37].

Під Києвом здійснив свій подвиг боєць батальйону народного ополчення Радянського району В.Д. Талько. Через кілька днів після боїв в районі Голосіївського ставка батальйон народного ополчення Радянського району приймав участь в контратаці біля с. Мишоловка, де діяли десантники 5 і 212-ї повітрянодесантних бригад і воїни 284-ї стрілецької дивізії. Бої за Мишоловку носили надзвичайно жорстокий характер. Особливо тяжкі бої довелося вести на цьому напрямі ополченцям 2-ї роти. Її взводи наступали вздовж дороги з Голосієво на Мишоловку. На підступах до селища рота була зупинена кулеметним вогнем із ворожого дзоту. Знищити дзот добровільно взявся Талько В.Д.. Маскуючись в густій траві, яка росла вздовж кювета, Талько В.Д. підповз майже впритул до ворожого дзоту. Кулеметники противника, що засіли в дзоті, продовжували вести вогонь. Лежачи в кюветі, ополченець кинув в амбразуру дзоту пляшку із запалювальною рідиною. Дерев'яна обшивка дзоту загорілась. Німці вибігли з укриття, на що і розраховував Талько. Відкривши вогонь із автомата, Талько знищив кулеметний розрахунок ворога. Шлях для подальшого наступу роти був відкритий [358, с. 227].

Стримавши натиск противника в районі с. Мишоловка, підрозділи батальйону народного ополчення під командуванням Синельникова в ніч на 9-е

серпня перейшли в контратаку. Разом з частинами 147-ї стрілецької дивізії, підрозділами 5-ї повітрянодесантної бригади і воїнами 212-ї повітрянодесантної бригади, ополченці повинні були оволодіти однією із висот сільськогосподарського інституту. Але несподівано на підступах до висоти бойові порядки потрапили під масований мінометний вогонь. Успішному виконанню поставленої бойової задачі заважала мінометна батарея гітлерівців, вогневі позиції якої знаходились на зворотніх схилах висоти. Щоб просуватись вперед, необхідно було придушити ворожу батарею, але батальйон не мав відповідної артилерії. Тоді командир роти Кузнецов на чолі невеликої групи ополченців проник до батареї з тилу і закидав її гранатами. Ледь затихла одна батарея, по батальйону відкрила вогонь друга ворожа батарея. Її знищила бойова група під командуванням Клещова.

Про ці події згадував командир одного з батальйонів Кучухідзе А.Д.: "Народні ополченці обстріляні. Командир роти Клещов з 12-ма бійцями підібрався до ворожої мінометної батареї і знищив її гранатами. Робітник кондитерської фабрики Семенівський був зв'язковим при командирі батальйону. Під сильним вогнем він доставляв накази командирам рот і взводів і шов назад з їх донесеннями. Коли в розпал бою в одній із рот вийшов з ладу кулемет, Семенівський відтягнув його в укриття і швидко виправив" [179, с. 162].

Ось ще один приклад сміливих дій ополченців. Після загибелі командира роти, повів бійців в атаку студент сільськогосподарського інституту Давидов. Рота захопила кілька ворожих точок. Сам Давидов знищив розрахунок німецького кулемета. І хоч його самого поранили, він продовжував битись і не залишив поля бою [179, с. 162]. Смертю хоробрих загинув і командир відділення, робітник термосного заводу Гондляр. Тоді відділення очолив боєць і працівник деревообробної фабрики Сирота. Стрімкою атакою ворожий кулеметний окоп був зайнятий.

У своїх спогадах про батальйон народного ополчення Московського району розповідав Найдич А.С.: "Треба сказати, що окремі товариші батальйону проявили просто героїзм. Був у нас комсомолец Сирота, виключно

неорганізований і недисциплінований боєць. У нас трибуналу не було, але ми вже думали у зв'язку з його поведінкою створити щось на зразок свого трибуналу, щоб на ньому навчити інших. Ми знаходились з бійцями безпосередньо, у нас було 2 кулемети, потім ми помітили, що у нас звідкись взявся третій кулемет. Ми були на близькій відстані від німців і він добрався до німецького кулемета, завалив його, забрав кулемет і з нього ж стріляв по німцях" [62, арк. 74].

Про бойові дії ополченців ще йтиметься далі. Тепер повернімося до обстановки, яка склалась на 10-11-е серпня.

На підтримку військ Київського укріпрайону 8-го серпня 26-а армія завдала контрудару в напрямі Богуслава. Про дії 26-ї армії зробив запис у своєму щоденнику начальник генерального штабу німецьких сухопутних військ генерал-полковник Гальдер: "...7. 8. 1941. Наші війська просуваються згідно з наміченим планом, зустрічаючи тільки незначний опір противника. Більш сильніший опір противник чинить перед фронтом групи Шведлера і в районі київських укріплень, де він атакує свіжими частинами. 9. 8. 1941. Війська групи армій ("Південь") переслідують противника на своєму південному фланзі. На центральній ділянці фронту продовжується боротьба з частинами противника, що прорвались до Богуслава. 10. 8. 1941. Поряд з діями групи противника біля Богуслава, що складалась з однієї танкової, 2-х кавалерійських і 3-х стрілецьких дивізій, що входили до складу 26-ї російської армії, противник біля Трипілля здійснив спробу прорватися через Дніпро. Одночасно він значно посилив опір військам 29 і 55-го армійських корпусів, які увірвались в Київський укріпрайон. Командування групи армій "Південь" вважає, що противник наступом на Київ і з району Овруча має намір розгромити північний фланг групи армій. У зв'язку з цим командування групи армій віддало наказ про тимчасове призупинення наступу на Київ і про тимчасовий перехід 6-ї армії до оборони на ділянці Трипілля, Київ і Коростень" [191, с. 286-288].

На світанку 11-го серпня, розвиваючи успіх попередніх днів, 26-а армія силами 4-х стрілецьких дивізій і 3-го повітрянодесантного корпусу завдала ворогові сильного удару по всіх напрямках наступаючих військ. Командуючий 37-

ю армією 11-го серпня організовує контрудар. У бій кинута більшу частину народного ополчення, загони винищувачів танків, допоміжні батальйони.

11-го серпня в район Києва прибуло поповнення у складі двох дивізій, які підмінили ополченців на нових рубежах. Ополченці знову зайняли другу лінію оборони. Згодом бої велись на ділянці від р. Дніпро, Пирогово, Червоний Трактир, Пост-Волинський, Тарасівка, Білогородка з перемінним успіхом.

11-го числа ранком ополченці знову вибили німців з Мишоловки, а також з Чоколовки. В цей же час німці повели наступ на Жуляни – Пост-Волинський, де залишались невеликі групи бійців другого батальйону Радянського району Центрального Сектору Оборони м. Києва під керівництвом начальника штабу Микала М.К. Кількома атаками противник намагався зламати опір наших позицій. Не маючи можливості дати відсіч ворогові на відкритій місцевості, Микал М. відвів бійців на заздалегідь підготовлені позиції. На вулиці Польовій зав'язався рукопашний бій німців з народними ополченцями. Підоспілі частин 37-ї армії вибили німців за межі міста і відкинули його на висхідні позиції [100, арк. 40].

12-го серпня ополченці відтіснили німців за Пирогово, Червоний Трактир, Пост-Волинський. Як зазначав Москалець К.Ф., "...бої були дуже кровопролитні, багато жертв було з боку ополченців, втрати складали до 10% вбитими" [70, арк. 9]. Ополченці відтіснили німців на всій проривній ділянці по всьому фронту на 10-15 км. назад. 12-го серпня почали прибувати в Київ поповнення 212-ї повітрянодесантної бригади. Не даючи передиху противникові, бійці Червоної Армії і авіадесанту разом з ополченцями успішними контратаками на 14-е серпня відкинули німецькі війська за р. Ірпінь.

Запеклий опір чинили німці в с. Гатне. 12-го серпня о 4-й годині ранку в напрямі на Гатне почав наступати 737-й стрілецький полк 206-ї стрілецької дивізії. Однак взяти Гатне не вдалось. Противник був вибитий лише з висоти, пануючій над Гатним. Приблизно о 22-23-й годині 12-го серпня командир 206-го полку підполковник Попов, його замісник старший політрук Дехтяренко здійснили перегрупування полку. 13-го серпня о 4-й годині ранку полк знову

пішов в наступ на с. Гатне. Приблизно о 18-й годині Гатне було взяте нашими військами. Більше половини складу 737-го полку складали кияни, що прибули в полк на поповнення в кінці липня, головним чином із народного ополчення. Тут, біля с. Гатне, був повністю розгромлений 530-й німецький піхотний полк [70, арк. 10].

13-го серпня фашисти були вибиті не лише із с. Гатне, а із с. Пирогово, хутора Теремки. Як вже зазначалось, 14-го серпня ополченців забрали на другу лінію оборони.

Для підтримки радянських військ, які займали оборону північніше Києва, всі існуючі бронепоезди були направлені на ділянки Ніжин – Бахмач – Конотоп, Чернігів – Ніжин [98, арк. 46]. Артилерійським і кулеметним вогнем бронепоезди підтримували оборону наших військ, знищували живу силу і техніку противника, прикривали відхід наших військ на нові рубежі. Але, в результаті значних ушкоджень бронепоезди літер “А” і літер “Б” повернулись до Києва на ремонт [97, арк. 27-28].

Контрудар 37-ї армії в Південному секторі оборони Києва не дозволив ворогові закріпитись на зайнятій позиції. Радянські війська і ополченці безперервно атакували ворога вдень і вночі. Наступ наших військ в південному секторі тривав до 16 серпня. На 16-е серпня у ворога залишилась вузька смуга першої лінії оборони. Воїни Червоної Армії, підтримані численними загонами народного ополчення, у запеклих боях 1-16-го серпня відстояли Київ. Внаслідок стійкої оборони і контрудару Червоної Армії і батальйонів народного ополчення у Південному секторі оборони Києва в серпневих боях були розбиті 44, 95 і 299-а німецькі піхотні дивізії, 279, 280 і 530-й піхотні полки інших дивізій [111, арк. 88].

В оборонних боях відзначились ополченці Московського, Залізничного, Печерського, Жовтневого, Подільського районів.

В перших рядах народного ополчення за Київ бились працівники фабрики ім. К. Маркса. Директор фабрики Слободський М.П. героїчно бився за рідний Київ. Маючи 4 поранення, він відмовився піти з поля бою і загинув [123, арк. 22].

Самовіддано вели бої з ворогом бійці роти, сформованої із робітників заводу ім. Держинського. Командир роти – директор заводу Авасафян М.Г., отримавши 6 поранень відмовився від відправки в шпиталь і до останньої хвилини свого життя захищав рідне місто [119, арк. 13].

Героїчний подвиг здійснив студент сільськогосподарського інституту Яків Близнюк. Коли німецькі танки вийшли на позиції, зайняті ополченцями, 20-річний юнак із зв'язкою гранат кинувся під гусениці ворожої машини і ціною свого життя знищив її, давши можливість товаришам утримати свої позиції [468, с. 76].

Ось як писав у своїх спогадах Родімцев О.І.: "В боях за Київ я познайомився з командирами загонів народного ополчення Ключевим і Кузнецовим. Мужністю і стійкістю їх бійців були здивовані навіть кадрові офіцери" [209, с. 42].

Під час серпневих боїв відзначились і жінки. Боєць винищувального батальйону студентка КДУ Надія Стачко винесла з поля бою 90 поранених бійців, за що була нагороджена орденом Леніна. Безстрашним бійцем-ополченцем проявила себе і студентка Людмила Шейко. Отримавши 2 тяжких поранення, вона залишилась на своєму посту до кінця, загинувши на руках своїх товаришів. Рятуючи поранених, смертю героя загинула санітарка Шура Сергєєва. П'ятеро дівчат із загону по боротьбі з ворожими танками влаштували засаду по обидві сторони Васильківського шосе і закидали пляшками із запалювальною рідиною німецькі танки [270, с. 33]. Гриміла слава про відважну розвідницю Таню Діденко. Десятки раз пробиралась вона у ворожий тил і добувала цінні розвіддані. Всі ополченці з гордістю говорили про фельдшера 20-річну дівчину Катерину Мухіну, яка зуміла під ураганим вогнем противника винести з поля бою 28 поранених бійців [328, с. 99].

Отже, у відбитті наступу німецьких військ у серпні 1941 р. суттєву роль відіграли і ополченці м. Києва. В результаті нанесеного контрудару військами 37-ї армії за активною участю ополченців в південному секторі обстановка на цій ділянці фронту стабілізувалась. За 6 днів наступальних боїв – з 11 по 16-е серпня воїни 37-ї армії і народні ополченці нанесли ворогу такі відчутні удари, що він

вже не міг наступати на Київ і був відкинутий на ті позиції, з яких починав штурм Південного сектору укріпрайону. Положення, яке раніше займали радянські війська, було майже відновлене. Бої під Києвом з середини серпня набули позиційного характеру. Спроби як німецьких, так і радянських військ переходити на окремих ділянках у наступ успіху не мали. Генеральний штурм німецьких військ був відбитий. Завершився другий етап оборони Києва.

3.3. Ополченці на заключному етапі оборони Києва (24 серпня – 19 вересня 1941 р.)

Невдачі на південних підступах до міста змушують німецьке командування перенести головний удар на північ. Для бойових дій у північному напрямі були виділені 2-а польова армія і 2-а танкова група противника, які налічували 25 дивізій. Ці армії дістали завдання розбити гомельське угруповання радянських військ, а потім у взаємодії з військами групи армій "Південь" завдати поразки радянським військам Південно-Західного фронту в районі Києва. На 10-е серпня передові частини танкової групи Гудеріана вийшли в район Стародуба, а 2-а німецька польова армія, яка наступала правіше, наблизилась до Гомеля. Над Києвом нависла загроза з півночі. Командування Південно-Західного напрямку не мало сил для відвернення цієї загрози. Німецьким військам вдалося вийти до Дніпра у смузі Південно-Західного фронту на південь від Києва. А на північ від нього противник не зміг зламати опір 5-ї армії і 27-го стрілецького корпусу, які утримували разом з частинами 37-ї армії великий плацдарм на західному березі Дніпра в районі Києва і Коростеня. Цей плацдарм був на той час найзахіднішою частиною нашого фронту на всьому Західному і Південно-Західному напрямках. Війська, які утримували цей плацдарм, глибоко вклинилися між групами німецьких військ "Центр" і "Південь", роз'єднуючи їх і створюючи загрозу їх флангам [439, с. 243].

Разом з тим, дуже несприятлива обстановка створювалася і для військ Південно-Західного фронту. Вихід німецьких військ до Дніпра по всій смузі цього фронту на південь від Києва та просування їх в районі Гомеля і Стародуба створювало для них можливість завдати глибокого всеохоплюючого удару з півночі і півдня і оточити головні сили південно-Західного фронту в районі Києва. Командуючий 5-ю армією генерал Потапов М.І. і начальник штабу цієї армії Писаревський Д.С. чітко спланували і добре організували відведення військ армії за Дніпро, отже, підготовка відходу і сам марш-маневр для німецького командування виявились несподіваними і воно не змогло перешкодити його здійсненню. Інша картина спостерігалась під час відходу військ 27-го стрілецького корпусу. Відхід було здійснено вкрай неорганізовано. Особливо погано було прикрито стик з 5-ю армією Між частинами 5-ї армії і 27-го стрілецького корпусу утворився розрив. В результаті цього 3 німецькі дивізії (98, 11, 113-а) і частина сил 11-ї танкової дивізії легко прорвали слабкий заслін на стику 5-ї армії і 27-го стрілецького корпусу і рушили далі в напрямі Печкинського шосейного моста через Дніпро на північ від Окунинова [439, с. 246-247].

24-го серпня німці зайняли західний берег Ірпіня, ліквідували Бучанський виступ і з'єдналися з частинами, що раніше вийшли до річки на південь від Житомирської дороги. Створився суцільний фронт облоги уздовж усього переднього краю КиУР [447, с. 35].

Надаючи величезного значення остерському напрямку і ліквідації окунинівського плацдарму німецьких військ на східному березі Дніпра, командування Південно-Західного фронту в спішному порядку 24-і 25-го серпня створює спеціальну остерську групу військ. Командування цією групою було покладене на командира 3-го повітрянодесантного корпусу Глазунова В.О. Перед остерською групою було поставлено завдання: у взаємодії з частинам 22-го механізованого корпусу 5-ї армії і 27-го стрілецького корпусу ,який увійшов до складу 37-ї армії, оточити і знищити частини противника, які прорвалися біля Окунинова. Однак, радянським військам не вдалося знищити окунинівське

угруповання противника. Зі складу 37-ї армії в резерв фронту були виведені 2 і 3-й повітрянодесантні корпуси.

Німці сподівалися, що доля Києва вирішена. Проте бої навколо міста тривали з тією ж стійкістю. Захисники міста і не думали залишати своїх позицій. Дамбу на Ірпені було підірвано, щоб нею не скористався ворог. 3-5-го вересня, підтягнувши нові сили, німецьке командування зробило ще одну спробу прорватися до Києва з півночі та півдня. Але знову дістало відсіч.

Третій етап героїчної оборони Києва завершився. Подолати оборонні рубежі Київського укріпрайону німцям не вдалося, хоча, як вже зазначалось, зі складу 37-ї армії було вилучено значні сили на блокування окунінівського плацдарму німців, звідки армія Рейхенау просувалася вздовж лівого берега Дніпра у тил КиУР. Успішно діяли війська 26-ї армії, відбиваючи спроби ворога захопити Трипільську і Канівську переправи з наміром вийти у тил КиУР з півдня. Надійно утримувала свої позиції "болотна армія" (так називали німці 5-у армію генерала Потапова). Вона не тільки роз'єднувала війська німецьких армій "Центр" і "Південь", а й постійно нависала над лівим флангом армії Рейхенау, заважаючи її наступові на Київ.

9-го вересня фашисти відновили наступ з окунінівського плацдарму в остерському напрямі. Кирпонос М. звернувся до Ставки ВГК з проханням дозволити відвести 5-у армію і правий фланг 37-ї армії на Десну, щоб прикрити правий фланг фронту. Цього ж дня начальник Генерального штабу Червоної Армії Б.М. Шапошников повідомив М.П. Кирпоноса про те, що Верховний Головнокомандуючий санкціонував відведення 5-ї армії і правого флангу 37-ї армії на Десну на фронті Брусилів – Воропаїв, наказавши неодмінно вдержати фронт Воропаїв – Тарасовичі і київський плацдарм. Але здійснити організоване відведення радянських військ на рубіж Десни не вдалося, бо противник почав 9-го вересня наступ і того самого дня захопив Чернігів, відтіснивши 5-у армію від Десни до Ніжина. Ще 3-го вересня частини противника переправилися через Дніпро в районі Мишурич Ріг – Переволочна, а 8-го вересня німці форсували Дніпро на північний захід від нього. Скинути противника в Дніпро не вдалося, і

на Кременчуцькому плацдармі продовжували зосереджуватися основні сили 17-ї армії і 1-ї танкової групи ворога.

Гітлер особистим рішенням вносить корективи у плани бойових дій. З Московського напрямку знімаються друга загальновійськова армія та 2-а танкова група Гудеріана і перекидаються на південь. На північ поспішала 1-а танкова група Клейста, яка форсувала Дніпро під Кременчугом [400, с. 58].

10-го вересня війська 17-ї німецької армії разом з 1-ю танковою групою Клейста раптово перейшли в наступ з кременчуцького плацдарму в північно-східному напрямі назустріч наступаючим звідти німецьким військам 2-ї армії і 2-ї танкової групи. Розраховуючи на те, що війська Брянського фронту ударом по флангу і тилу розіб'ють танкову групу Гудеріана і що дальша оборона Києва дасть можливість виграти час для підготовки резервів і зміцнення оборони на московському напрямі, ВГК не вважало залишення нашими військами Києва передчасним.

Подальші події для радянських військ розвивалися досить трагічно. Німецькі війська, що наступали з півночі, долаючи опір уже ослаблених з'єднань 40, 21 і 5-ї армій, швидко просувались на південь і 10-го вересня захопили Бахмач, 12-го вересня – Лохвицю і 13-го – Ромни. В той же час з'єднання 1-ї німецької танкової групи, розвиваючи наступ з кременчуцького плацдарму, 13-го вересня зайняли Хорол і Лубни, перерізавши останню залізничну магістраль Київ – Полтава – Харків, яка зв'язувала Київ зі східними районами країни. Начальник штабу Південно-Західного фронту генерал-майор Тупіков В.І. 14-го вересня о 5-й годині ранку послав начальнику Генерального штабу Шапошникову донесення, в якому докладно змальовував обстановку. Він повідомляв, що становище військ фронту дедалі більше ускладнюється, що противникові, який прорвався до Ромнів, Лохвиці, Веселого Подола і Хорола, ніхто, крім місцевих гарнізонів і слабо озброєних винищувальних загонів не чинить опору [439, с. 255].

15-го вересня противник замкнув кільце оточення. Передові танкові і мотомеханізовані частини 1-ї і 2-ї танкових груп противника цього дня з'єдналися в районі Лохвиці за 40 км. на північ від м. Лубни. В оточенні

опинились 4 радянські армії (21, 5, 37, 26-а) і деякі окремі частини фронтового підпорядкування разом з управлінням Південно-Західного фронту.

На цей час сили захисників Києва значно послабились. На відбиття ударів противника в районі Остра, Козельця та на інших ділянках фронту з міста були виведені 147, 295-а стрілецькі дивізії, 3-й повітрянодесантний корпус, значна частина артилерії, 1-й загін моряків під командуванням майора Добржинського В.М., загони ополченців. Війська і ополченці, які залишалися в Києві, були знекровлені попередніми боями. І все ж німецьким військам не вдалося на жодній з ділянок оборони зламати опір воїнів Червоної Армії і ополченців і прорватись у місто. Але з виходом німецьких військ у тил Києва на 200-220, а місцями більш ніж на 300 км. на схід від нього і припиненням сполучення зі східними районами країни дальша оборона Києва ставала неможливою і недоцільною.

16-го вересня німці розгорнули завершальний штурм міста. Уздовж лівого берега Дніпра до мостових переправ наближалось ударне угруповання 6-ї німецької армії. Оборона Києва на цей час вже втратила своє оперативне і стратегічне значення. Пізно вночі з 17 на 18-е вересня Кирпонос М. віддав наказ арміям фронту виходити з боями з оточення. Але командування 37 і 21-ї армій цього наказу не отримали, оскільки вже було втрачено зв'язок штабів цих армій зі штабом фронту. Війська 37-ї армії та ополченці і далі билися на оборонних рубежах. Німецькі війська наступали на Київ з усіх боків. Основні сили радянських військ були зняті з правобережних рубежів у ніч з 18 на 19-е вересня, а частини прикриття і окремі батальйони народного ополчення і далі вели героїчну боротьбу. Особливо жорстокі бої точилися з 16 по 19-е вересня в південному секторі оборони міста. Оборону на цій ділянці тримали незначні сили, залишені для прикриття, головним чином, ополченці. Німецькі війська 16-го вересня шалено атакували польові укріплення в південному секторі, але прорвати їх не змогли. Тільки наприкінці дня 17-го вересня їм вдалося прорватися до Лисої Гори, але там їх знову зупинив героїчний опір ополченців

Печерського району. Всі атаки німців 17, 18 і 19-го вересня в районі Лисої Гори були відбиті.

Про вересневі бої згадував колишній боєць комуністичного батальйону при Сталінському районному комітеті партії Бойко М.Ф.: "14-го вересня о 5-й годині вечора розпочався бій з ворогом в Голосіївському лісі, який продовжувався безперервно до 16-го вересня. В бій пішли і наші бійці під командуванням Іванова-Потьомкіна і Микала М.К. Навала фашистів була відбита. В той же час друга частина наших товаришів разом з бійцям Червоної Армії відбивали навалу ворога в районі Борщагівки, керував цією операцією бою Осмоловський. 13-го вересня розгорнувся бій в районі Жулян, де також наші бійці приймали участь" [62, арк. 22-23].

Про взвод Осмоловського згадував і Захарченко О., колишній боєць другої роти другого взводу Сталінського батальйону народного ополчення: "8-го вересня німці зробили спробу прорватись в місто через район с. Требухово. Туди був посланий 2-й взвод із 4-ї партизанської роти під командуванням Осмоловського. Взвод прийняв бій 13-го вересня. 2 роти партизанської групи довго утримували свої позиції. На кінець 18-го вересня вони були відкинуті до району Борисполя, де в цей час вже велись великі бої. Німці наполегливо рухались в цьому районі, все більше і більше стискаючи його в кільце. Взвод Осмоловського кількістю 55 осіб разом з ним майже весь загинув. Друга рота в ніч з 15 на 16 вересня отримала наказ разом з партизанськими групами прикривати відступ регулярних частин Червоної Армії. До 18-го числа включно цей відступ вони прикривали, міцно утримуючи свої оборонні позиції, багато хто там і загинув" [107, арк. 26-27].

Зі спогадів Іванова-Потьомкіна: "3-й батальйон Ленінського району був приданий 205-й стрілецькій дивізії, що займала район оборони в Голосіївському лісі. Попереду нас діяли кадрові частини. Але в ніч на 17-е вересня вони були відведені і на мій запит політвідділ 37-ї армії прислав 15 політруків в якості рядових бійців. Крім того довелось затримати і включити в свій склад моряків Дніпровської і Пінської флотилії і невелику групу прикордонників, що значно

посилило опір ділянки, яку займав батальйон. Всю ніч відбувались оборонні роботи і перестрілка. Під ранок сусід зліва повідомив, що наші оголили ділянку і пішли за наказом командування, довелось район оборони розтягнути. В цей момент був отриманий наказ 37-ї армії – любою ціною утримати в районі лісу греблю, щоб не допустити підходу німецьких танкових рухомих частин. До ранку особливих сутичок не було. В 9 годин 40 хвилин 17-го вересня на протязі 4-х годин німці поливали нас артилерійським вогнем, окремі групи противника намагались проникнути в розташування батальйону як в центрі, так і на флангах, але були відбиті сміливою вилазкою другої роти під командуванням лейтенанта Путрика. Із командування батальйону залишився я один. Батальйон ніс великі втрати, головним чином, на лівому фланзі, де недостатньо були забезпечені окопи верхнім прикриттям. В цей період проявилась недостатня виучка бійців використовувати місцевість для маскування і вміння прикривати вогнем товариша. До вечора батальйон з честю утримував греблю. 18-го вересня в 9 годин 20 хвилин німці знову почали мінометно-артилерійський вогонь по розташуванню бойових порядків батальйону. Крім того, німці неодноразово кидали окремі невеликі підрозділи від взводу до роти і групи автоматників, які були відбиті. На 15-ту годину дня почалась авіаобробка переднього краю і стало відомо, що окремі групи автоматників вже зайшли з лівого флангу і опинились в нашому тилу. Батальйон на цей час поніс виключно великі втрати, але стійко утримував вказану греблю. Із батальйону, який нараховував 563 осіб на 16-е число, до 5-ти годин 18-го вересня залишилось 29 осіб, значна частина була вбита, решта складу по причині поранення евакуйована в тил. Відсутність зв'язку з лівим і правим сусідом, часте набридання автоматників з тилу і неможливість в подальшому прикривати греблю при відсутності тилових частин, змусило мене видати наказ про відхід. Встановив порядок відходу дрібних груп, між 6 і 8 годинами вечора батальйон почав організований відхід. Вийти виявилось можливим тільки до 9-ї години" [80, арк. 70-71].

За наказам Штабу оборони від 15-го вересня 1941 р. батальйон народного ополчення Ленінського району зайняв висхідну позицію в Голосіївському лісі.

Зайнявши підготовлені рубежі і встановивши зв'язок з військовими частинами, батальйон ополченців змусив противника відступити. Але німці 16-го вересня широким фронтом почали наступ на позиції ополченців. Підтримані сусідами справа – моряками Дніпровської флотилії, ополченці зустріли автоматників противника. Більше 3-х годин тривав цей ближній бій і народні ополченці витримали випробування. Поступово німці почали послаблювати свій натиск. Саме в цей момент командир батальйону Агабегян разом з комісаром Біленьким підняв ополченців в атаку на ворога. Німці відступили на свої старі позиції. Батальйон втратив близько 30 чоловік вбитими, не менше і пораненими. Під час атаки був поранений і відправлений в шпиталь капітан Агабегян і комісар батальйону Біленький. Тимчасово командування прийняв начальник штабу Калиновський. Батальйон зайняв оборону і до ранку 17-го вересня міцно її утримував, ведучи безперервну перестрілку [96, арк. 19-20]. 17-го вересня командиром і комісаром батальйону Ленінського району був призначений батальйонний комісар Іванов-Потьомкін І.М., який до цього був командиром 2-го комуністичного батальйону, а потім комісаром народних ополченців Жовтневого району. До місця боїв разом з Івановим-Потьомкіним прибув і начальник Штабу оборони Києва капітан Шаргаєв.

Становище на ранок 17-го вересня виявилось значно складнішим, ніж здавалось працівникам штабу оборони Києва. В тяжких боях з переважаючими силами противника батальйон Ленінського району на цей час займав один з головних рубежів оборони, поніс великі втрати (тільки пораненими більше 100 чоловік, не рахуючи вбитих) і, хоча не пропустив противника, але змушений був почати відхід до сільськогосподарського інституту. Але відхід батальйону не можна було допустити, бо в той момент це могло б привести до тяжких наслідків і поставити під удар сусідів батальйону. Тому довелось призупинити відхід і, відтіснивши німців, зайняти свої позиції [96, арк. 20]. Тим часом в Київ прийшов наказ роті, яка залишалась на місці казарм батальйону для охорони споруд та інших цілей, негайно прибути в район основних сил батальйону. Було ясно, що німці почнуть новий наступ з метою захоплення будівель сільськогосподарського

інституту з тим, щоб перетворити їх в опорні пункти, знищити захисників підступів до міста і, зайнявши його околицю, увірватись в центр міста. Скоро противник почав артилерійський і мінометний обстріл наших позицій і позицій сусідів, потім силами піхоти, підтриманої авіацією, пішов в наступ, але був відбитий дружнім вогнем. Справа від батальйону ополченців Ленінського району активну оборону займав загін моряків, який замінив відведені частини Червоної Армії. Зліва – невеликий загін військ НКВС. На вечір батальйон вирівняв свою лінію оборони. На вечір з міста прибула резервна рота. Командиром її був Черейкін Г.А. – кадровий лейтенант Червоної Армії. В найближчий час батальйон ополченців Ленінського району вибив німців із зайнятих ними окопів і при взаємодії з моряками змусили їх відступити. Пізно ввечері новий бій нав'язали німцям моряки, які, підтримані сусідами, в рукопашному бою змусили фашистів відступити на 400-600 метрів, залишивши позаду ставок. Слід сказати, що на цей час регулярні частини Червоної Армії за наказом Головного командування вже почали вихід з Київського укріпрайону і німці не могли цього не помітити. Ось чому їхній наступ був все частішим і сильнішим, а атаки все жорстокішими, але шлях через Голосіївський ліс загороджували загін військ НКВС, загін моряків і ополченці Ленінського району, які, стікаючи кров'ю, прикривали відхід регулярних частин Червоної Армії на лівий берег Дніпра. За спогадами одного з бійців ополчення Ленінського району, батальйон не знав про наказ на відхід частин Червоної Армії, до того ж і Штаб оборони не поспішав організовано відвести частини прикриття.

Не дивлячись на безперервні бої, ополченці не втомлювались частим вогнем турбувати противника, створюючи видимість великої чисельності. Вночі розвідка встановила, що сусіди ополченців відійшли до сільськогосподарського інституту, використовуючи його як опорний пункт. Помітне пересування було виявлено і у противника. Було ясно, що німці ранком 18-го вересня почнуть з новими силами наступ на поріділі ряди захисників. Ледь стало світати, як німці почали артилерійський і мінометний обстріл всієї лінії оборони. З повітря почала діяти авіація противника. Було очевидним, що 3-х кулеметів і тих бійців і командирів,

що залишилися, не дивлячись на всю їхню стійкість, хоча їх і підтримували в потрібний момент сусіди, було недостатньо для того, щоб стримати ворога. Але не дивлячись на стомленість, на світанку батальйон прийняв бій і відбив атаку, після чого під прикриттям свого вогню і сусідів відійшов ближче до сільськогосподарського інституту. Скоро до місця позицій батальйону прибуло командування Штабу оборони полковник Чернишов і начальник штабу капітан Шаргаєв. Ознайомившись з обстановкою, вони наказали утримувати район будівель сільськогосподарського інституту і у взаємодії з моряками і загонами НКВС не дати противнику прорватись на околицю міста, обіцяючи прислати поповнення. [96, арк. 24]. Але кому, як не їм було вже відомо, що на цей час частини Червоної Армії, вийшовши із укріпрайону, залишали місто, але цього вони не сказали і обіцяного поповнення батальйон так і не дочекався.

В другій половині дня 18-го вересня німці відновили інтенсивний вогонь з усіх своїх вогневих засобів по району сільськогосподарського інституту, а потім пішли в атаку. Зав'язався нерівний ближній бій. Але залишки автоматників не допускали німців до лінії розташування залишків батальйону з флангу і тилу. Покладену на батальйон задачу командуванням оборони міста прикрити відхід частин Червоної Армії з міста Києва батальйон виконав. Тільки тоді, коли зі складу батальйону залишилось 30-35 осіб, коли регулярні частини Червоної Армії були відведені за Дніпро, коли стало ясно, що сусіди, прикриваючись вогнем, відходять на околицю міста, відводячи із району безпосередніх бойових дій свої поріділі загони, командир батальйону віддав наказ залишити під прикриттям темряви район оборони і відходити в місто. Пізно вночі останні захисники – моряки, невеликий загін НКВС і ополченці Ленінського району, стікаючи кров'ю з боями виходили з лісу, направляючись до місця переправи через Дніпро. Не багатьом з них довелося пройти по мосту до його підризу. Частина переправилась на човнах, частина знайшла собі смерть у водах Славутича.

Батальйон народного ополчення Сталінського району брав участь у бою в районі Жулян, коли німці 13-го вересня повторили свої атаки на Київ. 18-го

вересня командир батальйону Солодкий І.А. і комісар Горецький Е.І. зібрали командний склад батальйону і довели до відому, що Київ оточений німецькими військами і згідно наказу на підрозділи народного ополчення покладена відповідальність – прикривати відхід регулярних частин Червоної Армії на лівий берег Дніпра. 2-й батальйон Сталінського району ЦСО зайняв свої позиції – Брест-Литовське шосе, залізниця в сторону Пост-Волинський і Жуляни. 1-а рота зайняла позиції – Святошинський аеродром, до залізниці. 18-го вересня батальйон Сталінського району і партизанська рота вступили в бій з наступаючими військами противника. Батальйон поніс великі втрати в живій силі. 18-го вересня трамвайне сполучення по лінії 7 від заводу "Більшовик" до центра міста було перервано: в цьому районі по вулиці Польовій йшов жорстокий бій, в якому приймали участь частини 37-ї армії, що відходили і бійці батальйону Сталінського району. Ополченцями у цьому бою керували Солодкий І.А. і Микал М.К. А в 6 годин вечора 18 вересня був перерваний телефонний зв'язок між штабом і бойовими одиницями батальйону. О 8 годині вечора авіація противника почала масований наліт на місто. В цей час партизанські роти Михайловського, Осмоловського і Москаленко, направлені 15-го вересня в Требухів, вели жорстокі нерівні бої з десантними військами противника, мета яких була відрізати шляхи відступу Червоної Армії на Бориспіль. Не дивлячись на переважаючі сили противника і величезні втрати бійців партизанської роти, партизанські взводи і ополченці, регулярні частини 2 доби утримували свої позиції і вели боротьбу за Бориспільський аеродром з десантом ворога [100, арк. 43].

18-го вересня штаб 2-го батальйону Сталінського району приступив до евакуації документів і майна за Дніпро. На світанку 19-го вересня німцям вдалося відтіснити оборону наших частин в Святошинському напрямі і зайти в тил частинам 2-го батальйону Сталінського району, які вели бої на Пост-Волинському і в Жулянах. Захопивши завод "Більшовик", німці захопили вулицю Польову, перерізали дорогу, по якій повинна була відходити одна із рот народних ополченців. З невеликою групою начальник штабу вступив в бій за звільнення вулиці Польової. В рукопашній сутичці німці були вибиті з вулиці Польової. О 8-

й годині ранку зі Штабу оборони було отримано наказ негайно відходити на лівий берег Дніпра через Печерський міст. Бійці 2-го батальйону почали відхід. На правому березі Дніпра ще йшли бої в південному секторі оборони Києва і на Подолі. З боями бійці 2-го батальйону проривались до Борисполя, щоб вийти із обложеного німцями міста.

Досить цікавим є спогади про останні дні оборони учасниці 2-го батальйону партизанської групи Ігнат'євої Надії Митрофанівни: "17-го вересня з боку Чоколовки німецькі війська почали обстрілювати з тяжких батарей і мінометів передмістя м. Києва. Ми готувались до оборони, так як частини Червоної Армії поступово відходили. 18-го числа на вечір в основному частини Червоної Армії відійшли за Дніпро. 2-й батальйон утримував на своїй ділянці наступ німців. В штабі 2-го батальйону почалась паніка. Командування забуло про харчування бійців і повністю готувалось до відступу. Всі машини штабу загрузались продуктами харчування для командування. 19-го вересня наш 2-й батальйон відступив за Дніпро" [64, арк. 9-11].

Боець партизанської групи батальйону народного ополчення Сталінського району згадував: "після виходу наших частин із Києва живими, які йшли разом з командиром Корженко, залишилось 11 чоловік. З них частина вийшла з оточення, деякі влились в ряди Червоної Армії, решта, що залишились в оточенні, вела боротьбу з фашистами" [63, арк. 18-19].

Вранці 19-го вересня німці увійшли в місто з півдня на Червоноармійську вулицю, але рештки загонів народного ополчення, борючись на барикадах, не пропустили німців до центра міста. З району Пущі-Водиці з боями останніми відходили, стримуючи німців на кожній барикаді на Куренівці, на Подолі, в районі Володимирської гірки, ополченці Подільського району. В районі заводу "Більшовик" і в Пушкінському парку відважно билися, знищуючи мотоциклістів противника, ополченці Сталінського і Жовтневого районів. Тільки в середині дня 19-го вересня німцям вдалося пройти до центра міста. В наших руках залишався лише Дарницький район, розташований на лівому березі Дніпра. Але окремі групи ополченців продовжували битися і після зайняття німцями центра міста.

Так, наприклад, група ополченців засіла в одному з будинків на вул. Кірова і відстрілювалась від німців доки вистачило боєприпасів, а коли їх не стало, ополченці прорвалися до Дніпра і на підручних засобах переправились на лівий берег [432, с. 262-263].

У першій половині дня 21 вересня радянські війська після 74-денної оборони Києва залишили останній його район – Дарницю. Окремі невеликі групи ополченців продовжували знищувати ворога і після того, як радянські війська залишили місто. Так, на вул. Артема 23-го вересня кинутими з другого поверху будинку пляшками із запалювальною рідиною було підпалено 2 німецьких танки. На високій будівлі універмагу німецький солдат намагався встановити німецький прапор, але влучним пострілом народного ополченця з горища одного з сусідніх будинків, німецький солдат був убитий.

Після того, як радянські війська за наказом Ставки ВГК залишили Київ, битва тривала ще 9 днів у лівобережних районах Київської області, західних районах Полтавської області і в ряді районів Чернігівської та Сумської областей, де війська Південно-Західного фронту, які потрапили в оточення, продовжували вести героїчну боротьбу. Німецьке командування намагалося перекрити дорогу частинам Червоної Армії і ополченцям, які відходили з Києва, не допустити виходу їх з оточення, змусити скласти зброю. Але воїни Червоної Армії разом з київськими ополченцями повели рішучі наступальні бої. Багатьом з них вдалося вийти з оточення. Запеклі бої частин Червоної Армії, загонів народного ополчення, а також загонів, сформованих з працівників НКВС і моряків Пінської військової флотилії тривали на Київському фронті до 29-го вересня. Підрозділи різних частин і з'єднань перемішалися між собою, а також з ополченцями і великими групами цивільного населення, яке виходило з Києва. Воїни Червоної Армії, ополченці, партійний актив і значна частина цивільного населення, яка виходила з ними, з усіх сил намагалися вирватись з ворожого оточення і пробитися на з'єднання з військами Червоної Армії, які були за зовнішнім кільцем оточення.

Під час бесіди з учасниками оборони м. Києва, яка відбувалась у голови виконкому київської обласної ради депутатів трудящих Олейника З.Ф., своїми спогадами про останні бойові дії ополченців ділився Марков: "Німці підійшли до Борисполя, наші війська де-не-де просувались, пробували піти на Іванково, але не вдалось – нас обстріляли. Потім пішли на Рогозів. Не всі машини пройшли через Рогозів. Фронт машин займав 25 км., їхали військові і громадяни. За ними йшла міліція, загони ополченців, населення. 20-го числа почались бої під Борисполем. Частина прорвалася в напрямі Переяслава. Ми рухались в напрямі на с. Борщі. Німці нас притиснули до болота. Рухатись було нікуди. Це було 22-го вересня. Там були Мішин і Костюк, генерал Артеменко. Почали було будувати міст через болото, але німці пустили групу літаків і розбили міст. Почались великі бої за Борщі, багато наших людей загинуло. Частина кинулась в болото і більш сильні переходили його. Коли ми перейшли це болото, то в Семенівському чи Березанському лісі почалось знову формування загонів і наступ на Березань. 22-го вересня вибили німців з Березані, підбили кілька німецьких машин і пройшли через палаючу Березань в напрямі Яготина. Мішин і Костюк загинули" [81, арк. 53-55].

Про останні бої згадував і Захарченко О.: "23, 24, 25 вересня – картина жахливого, кривавого знищення людей і бойової техніки в с. Борщах, куди були загнані залишки наших армій. Непрохідні, непролазні болота не давали можливості прорватися нашим людям до Харкова, а якщо хто й проривався, то ворог його вже чекав на тому боці і знищував або брав у полон. Тисячі трупів встеляли землю, небо було чорним від снарядних вибухів, стогонів і криків пораних і вмираючих" [372, с. 32].

Також в останніх боях за місто приймали участь і бійці комсомольського полку винищувачів танків. Коли комсомольський полк отримав наказ після завершення ар'єргардних боїв відійти на лівий берег Дніпра і рухатись за частинами Червоної Армії в напрямі Бориспіль – Лубни, виконати його полк вже не зміг, так як кільце ворожого оточення повністю замкнулось. Особовий склад комсомольського полку поніс великі втрати поранилими і вбитими. В боях під

Переяславом ворожою авіацією був знищений штаб комсомольського полку, командир був тяжко поранений. Наказом командування фронтом полк був розформований, а залишки особового складу комсомольського полку були відкомандировані на поповнення особового складу регулярних частин Червоної Армії, головним чином 4-ї дивізії НКВС [101, арк. 13-14].

Останній бій відбувся 29-го вересня під Яготином. Народні ополченці, як і бійці Червоної Армії, бились з ворогом до останнього патрону і до останньої хвилини бою, однак це вже не мало значення.

В останні дні оборони Києва відзначились і бронепоезди кийського ополчення. Прикриваючи відступаючі частини Червоної Армії, 21, 22, 23 і 24 –го вересня бронепоезди з боями просувались вперед, звільняючи населені пункти і станції Кучаково, Баришівка, Березань, вже зайняті противником.

6 годин тривав бій на перегоні Баришівка – Березань. На цьому перегоні на великій відстані був зруйнований залізничний шлях, в результаті чого головуючий бронепоезд 56-го залізничного полку військ НКВС майора Панькова зійшов з рейок. Подальше просування бронепоездів не уявлялось можливим. На нараді командирів і комісарів дивізіону бронепоездів було прийнято рішення підірвати бронепоезди, а особовий склад вивести з оточення. Першим був підірваний бронепоезд військ НКВС. В 2 години ночі 25-го вересня на 84-у кілометрі ділянки Київ – Гребінка групою бійців під командуванням Сорокіна був підірваний бронепоезд літер "Б", пізніше стали підриватись і інші бронепоезди. Тієї ж ночі особовий склад дивізіону бронепоездів під командуванням Голованьова і Панькова направився на схід.

Екіпаж бронепоезду літер "А" за 78 днів оборони Києва на дальніх і ближніх його підступах здійснив понад 50 бойових операцій. Вогнем своїх гармат і кулеметів екіпаж бронепоезду знищив тисячі німецьких солдат і офіцерів, кілька десятків танків, самохідних гармат, знарядь і мінометів, близько 200 автомашин з майном і боєприпасами. Спільно з іншими частинами Червоної Армії бронепоезд збив 2 ворожих літаки і 7 аеростатів повітряного спостереження [328, с. 215].

Екіпаж бронепоезду літер "Б" здійснив 80 бойових операцій. Знищив понад 3 тисячі німецьких солдат і офіцерів, десятки танків і самохідних артилерійських установок, знарядь і мінометів, ліквідував сотні вогневих точок [97, арк. 73].

Багато бійців і командирів бронепоездів пішли в тил ворога і стали партизанами, інші залишились в підпіллі, частина пробилась через лінію фронту і знову стали в ряди Червоно Армії.

Коли правий берег залишили останні наші підрозділи, всі 4 мости через Дніпро було підірвано: о 6-й годині – Наводницький міст, о 7-й – Дарницький залізничний міст, о 10-й – Петрівський залізничний міст. Опівдні 19-го вересня героїчна оборона Києва завершилась. Від висаджування в повітря мосту на Ірпені 11-го липня до підриву останнього, Наводницького мосту через Дніпро 19-го вересня 1941 р. минув 71 день.

А 29-го вересня на Трубізьких і Супайських болотах пролунали останні постріли. Київська оборонна операція завершилась.

Таким чином, народні ополченці все ж таки надали суттєву допомогу воїнам Червоної Армії. Ополченці проявили себе вже під час першої спроби німців прорватись у Київ (11 – 14 липня 1941 р.), коли вони спільно з військовими частинами відбили атаки німецьких військ на р. Ірпінь. На дальніх підступах до Києва активно допомагали радянським військам бронепоезди київського ополчення. До того ж, значна роль і відповідальність покладалась на добровольчі народні формування і в удосконаленні бойової готовності Київського укріпленого району і в підготовці Києва до захисту від ворога. Ополченці були і основними виконавцями оборонних робіт.

Вагомий внесок зробили ополченці у відбиття генерального штурму міста (31 липня 16 серпня 1941 р.). Можна сказати, що в цей період найбільше проявилась діяльність ополченців. Насамперед, слід відзначити діяльність ополченців в Південному секторі оборони міста, адже там розташовувалось майже все київське ополчення. Особливо відзначились ополченці в боях в Голосіївському лісі, в битвах за сільськогосподарський інститут, в районі Мишоловки, Лісників, Віти Поштової, Пирогово, Корчуватого. Ополченці діяли у

взаємодії з частинами регулярної Червоної Армії, однак деякі ділянки оборони утримувались тільки ополченцями. Значну роль відіграли ополченці і в контрударі 37-ї армії, в результаті якого у противника залишилась вузька смуга першої лінії оборони. За активною участю ополченців був відбитий генеральний штурм німецьких військ.

Вагому роль відіграли ополченці і на заключному етапі оборони Києва (24 серпня – 19 вересня 1941 р.), коли вони, стікаючи кров'ю, прикривали відхід частин Червоної Армії на лівий берег Дніпра. Навіть коли вже 19 вересня у місто увійшли німці, народні ополченці продовжували боротьбу. Запеклі бої частин Червоної Армії і загонів народного ополчення, моряків Пінської військової флотилії тривали на Київському фронті до 29 вересня 1941 р. Багато ополченців потрапило в оточення, з якого так і не змогли вийти.

В критичні моменти оборонних боїв на передових ділянках оборони знаходились і винищувальні батальйони. Більшість винищувальних батальйонів також знаходилась в Південному секторі. Всі 13 винищувальних батальйонів міста Києва мужньо бились з ударними угрупованнями противника, що прорвалися на кількох ділянках Південного сектору. В процесі дослідження цього питання, було зроблено висновок, що в ході оборони міста винищувальні батальйони вже не виконували свого головного призначення – боротьба з парашутними десантами і диверсантами противника, так як всі вони використовувались як допоміжна збройна сила. Командування військових частин також часто використовувало бійців-винищувачів для розвідки.

РОЗДІЛ IV

Винищувальні батальйони в обороні Кисва

Виношуючи плани "блискавичної" війни, верхи нацистського рейху покладали надії на дезорганізацію тилу нашої країни здійсненням диверсій, провокацій, шпигунських акцій. Основним виконавцем цієї постанови був абвер – військово-розвідувальна служба з розгалуженими відділами та центрами відповідного призначення. З абвером активно співробітничали інші спеціальні відомства: служба безпеки (СД), зовнішньополітичний відділ міністерства пропаганди тощо.

Німецько-фашистське командування, плануючи напад на Радянський Союз, розвідувальній і диверсійній діяльності в радянському тилу з метою його підризу і ослаблення боєздатності ЧА, відводило помітне місце.

На середину 1941 р. служби абверу зосередили на захід від радянсько-німецького кордону 130 розвідувальних, диверсійних і контррозвідувальних органів і 60 навчальних центрів з підготовки диверсантів та шпигунів [226, с. 140]

В 1940 р. в м. Бранденбург був сформований спеціальний підрозділ, якому для маскування присвоїли 2 найменування – "первая учебно-строительная рота " і "Немецкая рота особого назначения" [233, с. 8]. Офіцери і солдати цього підрозділу ретельно підбирались із числа німців, що проживали протягом тривалого часу за кордоном, добре володіли відповідною мовою і добре знали місцеві умови і звичаї країни, в якій народились чи довго жили. Вони вербувались через закордонні організації нацистської партії і передавались управлінням для іноземців в Гамбурзі чи в Берліні безпосередньо другому управлінню військової розвідки і звідти направлялись в спеціальну частину "Бранденбург".

На січень 1940 р. чисельність бранденбурзького підрозділу різко збільшилась. Рота була реорганізована у 800-й учбово-будівельний батальйон особливого призначення [263, с. 9].

На Нюрнберзькому процесі полковник німецької армії Ервін Штольце, колишній замісник начальника відділу "Абвер-2" німецької військової розвідки і контррозвідки при Верховному командуванні німецьких збройних сил давав такі свідчення: "Руководитель отдела "Абвер-2" генерал Лахузен дал мне для ознакомления и руководства приказ, поступивший из оперативного штаба вооруженных сил, подписанный фельдмаршалом Кейтелем и генералом Йодлем, содержащий основные директивные указания по проведению подрывной деятельности на территории СССР после нападения Германии на Советский Союз. В приказе указывалось о том, что в целях нанесения молниеносного удара против СССР "Абвер-2" при проведении подрывной работы против СССР должен использовать свою агентуру для разжигания национальной вражды между народами Советского Союза. Я совместно с Лахузеном приступил к организации и укомплектованию отделов "Абвер-2" при германских армиях и армейских группировках, сосредоточенных на восточных границах Германии. В задачи этих отделов входила организация и проведение диверсионной работы в тылу советских войск" [184, с. 644].

Далі він говорить і про полк "Бранденбург": "...для подрывной деятельности на советской территории была подготовлена специальная воинская часть – учебный полк особого назначения "Бранденбург-800", подчиненный непосредственно начальнику "Абвер-2" Лахузену. В задачу этого специального соединения входил захват оперативно важных объектов: мостов, туннелей, оборонных предприятий и удержание их до подхода авангардных частей германской армии. При этом личный состав полка, укомплектованный главным образом за счет зарубежных немцев, широко использовал применение обмундирования и вооружения армий противника для маскировки своих операций. В процессе подготовки нападения Германии на СССР командование полка "Бранденбург-800" также запасало предметы обмундирования и вооружения КА и организовывало отдельные отряды из числа немцев, знающих русский язык" [184, с. 645].

Загалом для керівництва всією розвідувальною, диверсійною і контррозвідувальною роботою на радянсько-німецькому фронті був створений в травні 1941 р. спеціальний центр абвера, що мав умовну назву "штаб Валлі". Спочатку він розміщувався в містечку Сулеювек біля Варшави, потім в східній Пруссії. Очолював його досвідчений німецький розвідник Шмальшлегер. При "штабі Валлі" абвером було організовано російську контррозвідку під назвою "зондерштаб Росія" [435, с. 154]. Керував "зондерштабом" кадровий розвідник абверу російський білоемігрант Смысловський (він же полковник фон Регенау).

В тісному контакті з абвером на радянсько-німецькому фронті діяли відділи військової розвідки (1-Ц) при крупних штабах німецької армії. Каральними операціями в смузі фронту займались таємна польова поліція типу військового гестапо (ГФП – гехаймфельдполіцай) [Там само].

Для виконання диверсійно-десантних завдань абверу був приданий полк "Бранденбург-800". Формування окремих рот "Бранденбурга" відбувались з урахуванням майбутніх операцій в тих країнах, проти яких Німеччина мала намір направити свою агресію. Цих людей спеціально готували в центральній диверсійній школі другого управління військової розвідки. В програму навчання входили: підготовка повстань в тилу противника, організація вбивств, підривів важливих військових об'єктів чи захоплення їх перед самим початком військових дій [233, с. 9].

Німецький генеральний штаб покладав великі надії на диверсантів із "Бранденбурга". В перші місяці війни, коли на окремих ділянках не існувало суцільної лінії фронту, підрозділи диверсантів із "Бранденбурга", що діяли разом з регулярними німецькими військами, порівняно легко проникали в наш тил. Їх закидання також полегшувалось і тим, що на початку війни, коли частини Червоної Армії з боями відходили, радянські люди, не бажаючи бути під окупацією, масово рухались на схід. І в ці потоки жителів міст і прифронтових сіл, що поспішали втекти від ворога, німці засиляли своїх агентів і диверсантів з метою викликати у них паніку і розгубленість [Там само].

Безпосередньо на Україну було направлено спеціальні полки "Бранденбург-800" і "Курфюрст". До складу цих польових частин абверу, що включалися в армію вторгнення, входили батальйони "Нахтігаль", "Роланд", "Бергман" та інші розвідувально-диверсійні підрозділи, які склались, в основному, з осіб, які з тих чи інших причин емігрували з Радянського Союзу у різні роки. Групи агентів з корінного населення (з росіян, українців, поляків, естонців та інших) повинні були поникати в радянський тил на глибину 50-300 км. перед фронтом наступаючих німецьких армій з тим, щоб повідомляти по радіо результати своїх спостережень, особливо звертаючи увагу на збір даних про російські резерви, про стан залізниць та інших шляхів. Кожна група налічувала 25 і більше чоловік на чолі з німецькими офіцерами. В арсеналі груп було трофейне російське обмундирування, зброя, засоби транспорту. Крім того, агенти абверу мали в своєму розпорядженні вибухівку, потужні радіостанції, телефонні підслуховувачі, сильнодіючі отрути, фальшиві документи, великі суми радянських грошей. Всі ці засоби призначалися для маскування ворожих диверсантів, поширення провокаційних чуток, збирання секретної інформації, здійснення шкідницьких актів (руйнування військових та народногосподарських об'єктів, комунікацій тощо) [226, с. 141].

Треба відмітити, що в Радянському Союзі у зв'язку з широким застосуванням противником шпигунсько-диверсійних і підривних методів боротьби, було посилено охорону тилу діючої армії. Мова йде про постанову 25 червня 1941 р. про покладення відповідальності за охорону армійських тилів на Народний комісаріат внутрішніх справ [Там само]. Згідно з цим наказом з 26 червня було запроваджено інститут фронтових начальників охорони військового тилу діючої армії. Начальники охорони армійського тилу мали подвійне підпорядкування: НКВС і, в оперативному відношенні, – військовим радам фронтів. В їхнє підпорядкування передавались всі війська НКВС (прикордонні, оперативні, конвойні, по охороні залізничних споруд та важливих об'єктів), розташовані в прикордонній смузі.

Прикордонні та внутрішні війська, становлячи основу охоронних сил держави, у виконанні своїх обов'язків спиралися на підтримку й допомогу населення. Тому, слід наголосити, що винищувальні батальйони – це насамперед, допоміжні формування у системі саме охоронних сил. Винищувальні батальйони – це була нова, досконаліша форма використання можливостей широкого кола громадськості у знешкодженні ворожої агентури, дотриманні порядку у тилкових районах. Тому в умовах війни винищувальні батальйони швидко склалися й набули значного поширення.

Про порядок формування винищувальних батальйонів йшлося в пункті 3 1-го розділу даного дослідження. Нагадаємо лише, що початок їхньому створенню було покладено постановою від 24 червня 1941 р. "Про заходи по боротьбі з парашутними десантами і диверсантами противника у прифронтовій смузі" [419, с. 379].

На виконання зазначеної постанови уряду було видано наказ НКВС СРСР від 25 червня " Про заходи по боротьбі з парашутними десантами і диверсантами на території УРСР" [124, арк. 44]. За цим наказом на місцях розгорнулась робота по формуванню винищувальних батальйонів.

Щоб уявити собі форми і методи діяльності винищувальних батальйонів, слід детальніше зупинитися на постанові від 25 червня 1941 р. Зокрема, в постанові зазначались такі основні положення:

1. "Начальникам УНКВД областей совместно с начальниками оперативных групп и начальниками УНКГБ в 24 часа организовать при городских районных отделах и отделениях НКВД истребительные батальоны по борьбе с парашютными десантами и диверсантами противника, численностью не менее 200 человек каждый.

2. Для обеспечения своевременной и успешной борьбы с парашютными десантами и диверсантами противника во всех областных Управлениях НКВД – организовать оперативные группы.

3. Начальниками истребительных батальонов назначить надежных и боевых работников НКВД, преимущественно с пограничных и внутренних войск НКВД и оперативных работников милиции.

4. Для поддержания постоянной связи с бойцами истребительных батальонов и обеспечения их своевременного сбора, в необходимых случаях организовать при истребительных батальонах группы связи, на которые возложить несение постоянного дежурства.

5. Начальникам истребительных батальонов для успешного выполнения возложенных на них задач создать в колхозах, совхозах и отдельных промышленных предприятиях в районах своей деятельности группы содействия. На группы содействия возложить информацию истребительным батальонам о всех случаях появления парашютных десантов и диверсантов в районе деятельности истребительных батальонов. Начальникам истребительных батальонов систематически инструктировать группы содействия с тем, чтобы своевременно быть в курсе о всяком вновь появившемся диверсante и обеспечить его уничтожение.

6. Начальники истребительных батальонов выделяют в районе своей деятельности наиболее важные промышленные предприятия, железнодорожные сооружения, электростанции, мосты и другие объекты, могущие быть подвергнуты нападению со стороны парашютных десантов и диверсантов противника и принимают необходимые меры для усиления охраны и наблюдения за этими объектами.

7. Начальники истребительных батальонов должны привлекать в качестве наблюдателей за возможным появлением парашютных десантов и диверсантов противника – пастухов, лесников, путеобходчиков, железнодорожных ремонтных рабочих шоссейных дорог и других, которых необходимо соответствующим образом проинструктировать, особое внимание уделить использованию в этом направлении сотрудников сельской милиции.

8. В случае возможной высадки противником многочисленного парашютного десанта или группы диверсантов – начальникам истребительных

батальонов прибігати к допомогі близрасположенных военных частей НКВД и РККА.

9. Начальникам истребительных батальонов наладить действенную связь с соответствующими органами НКВД для своевременной информации их о ходе проводимых операций по уничтожению диверсантов противника.

10. Истребительным батальонам предоставляется право использования в необходимых случаях всех видов местного транспорта и связи" [124, с. 44-50].

З наведеного документу видно, що уряд надавав великого значення діяльності винищувальних батальйонів. Про це свідчить, зокрема, терміновість справи організації винищувальних батальйонів (п. 2), адже винищувальні батальйони належало організувати в 24 години. Про це свідчить і той факт, що винищувальні батальйони повинні були очолювати досвідчені працівники НКВС (п. 3). Крім того, для успішного виконання поставлених завдань при винищувальних батальйонах створювались різні допоміжні утворення (п. 4, 5, 7). На винищувальні батальйони, до того ж, покладалась задача охорони важливих об'єктів. Однак головне призначення винищувальних батальйонів – боротьба проти шпигунів, диверсантів і агентури противника, які закидалися в наш тил.

Нагадаємо деякі характерні ознаки винищувальних батальйонів. Це, насамперед, добровільність вступу до лав бійців-винищувачів. Проходження служби у винищувальних батальйонах проходило без відриву від постійної роботи. Однак при запровадженні принципу добровільності ставала необхідною участь громадських організацій, серед яких, звичайно, переважали партійні структури. Тому діяльність винищувальних батальйонів стала предметом розгляду партійних органів. Партійні органи давали вказівки державним органам щодо формування винищувальних батальйонів. Тож і командний склад батальйонів затверджувався на засіданнях бюро райкомів партії. В цьому і полягає їх особливість – подвійне підпорядкування.

В оперативному відношенні винищувальні батальйони, як і всі прикордонні та внутрішні війська зони боїв, підлягали начальникам охорони тилу відповідних фронтів. З наближенням фронту виникла потреба у переведенні винищувальних

батальйонів на казармене положення з повним відривом від виробництва [41, арк. 107]. Зокрема, у Києві на казармене положення було переведено 3405 бійців [492, с. 104].

Значна увага приділялася вдосконаленню бойової підготовки особового складу винищувальних батальйонів. Вона здійснювалась за 110-годинною програмою головного управління всеобучу та 30-годинною програмою, розробленою для винищувальних батальйонів. Поряд з вивченням основ військової справи, на заняттях розглядалися такі спеціальності, як "Організація патрулювання в населеному пункті", "Знешкодження шпигунів та диверсантів", "Тактика бою з парашутним десантом" та інше [226, с. 142].

Протягом першого тижня війни формування винищувальних батальйонів в Україні в основному, було завершено. За даними на 27 червня 1941 р. по місту Києву було організовано 9 винищувальних батальйонів чисельністю від 150 до 260 чоловік [41, арк. 107]. А за даними на 8 липня 1941 р. по Києву було сформовано 13 винищувальних батальйонів. Всього по Київській області у винищувальних батальйонах було понад 20000 осіб [12, арк. 197].

Кожен винищувальний батальйон мав свій певний район дислокації у Києві. Так, наприклад, винищувальний батальйон Печерського району охоплював центр Києва, винищувальний загін Жовтневого району охоплював район Брест-Литовського шосе, Шулявки. Винищувальний батальйон Московського району охоплював Деміївку, Голосієво, Мишоловку, Байкову гору, Корчувате. Подол охоплював батальйон Подільського району [41, арк. 114-117].

Як вже вказувалось, підривні ворожі дії спрямовувались насамперед на ближній тил радянських військ. Тому головним полем діяльності всіх охоронних сил, в тому числі і винищувальних батальйонів, була прифронтна смуга та райони дислокації оперативних резервів армії. Будучи допоміжними формуваннями, винищувальні батальйони спільно з підрозділами внутрішніх та охоронних військ охороняли важливі з оборонної та економічної точок зору підприємства, державні установи, електростанції, телефонно-телеграфні лінії, залізниці та вокзали, шосейні шляхи, мости, бази та склади та інше, якими могла

зацікавитися ворожа агентура. Винищувачі вдень і вночі патрулювали вулиці і шляхи населених пунктів, прочісували місцевість, перевіряли документи, у разі потреби влаштовували засади і облави.

Як же проходила охоронна служба винищувальних батальйонів у Києві. Наприклад, у доповідній на ім'я Петрова про стан винищувальних батальйонів в Київській області за станом на 22 липня 1941 р. вказувалось: "Истребительный батальон в количестве 150 человек Кагановичского (Московский) района выполняет патрулирование по городу, выставляет секреты..." [61, арк. 30]. Винищувальний батальйон Іванківського району (Київська область) щоденно робив обхід містечка [Там само].

З метою перевірки документів у осіб, які прибували і рухались в Київ, а також для виявлення підозрілих осіб, були встановлені загороджувальні пости в наступних місцях: а) на вулиці Великій Васильківській біля залізничного сполучення; б) на вулиці Шмідта біля залізничного переїзду; в) на перехресті вулиць Сирецької і Куренівської; г) на Вишгородській і Поперечній; д) на вулиці Мельника біля кладовищ; ж) на зіткненні доріг Бровари і Дарниці. Було наказано організувати групи із числа винищувальних батальйонів в кількості 5 чоловік на чолі з командним складом і роботу проводити протягом цілої доби. Для охорони об'єктів, що мали особливо важливе значення, були встановлені зовнішні пости [60, арк. 92].

За перевіркою стану винищувальних батальйонів № 1 і 2 Ленінського (Центрального) і Радянського районів м. Києва було встановлено, що взводи організували цілодобові піші чергування по місту [39, арк. 4] Досить цікавою є доповідна про стан перевірки бойової готовності винищувальних батальйонів Подільського і Шевченківського районів Києва. Зокрема, в доповідній зазначалось: "...караульная служба в батальоне поставлена плохо: 18 августа сего года оперработники УНКВД в штаб батальона прошли без проверки документов. Во дворе штаба стояла пирамида с оружием, из которой работники УНКВД взяли 4 винтовки и никем не были замечены. На приказание начальника штаба истребительного батальона карначу построить караул, последний отказался" [41,

арк. 133]. Як видно з наведеного свідчення, караульна служба не у всіх батальйонах була добре поставлена караульна служба.

Знову ж таки, як зазначалось в доповідній записці на ім'я Строкача Т.А. (замісник наркома Внутрішніх Справ УРСР), "...созданные отряды в Сталинском, Петровском, Молотовском, Железнодорожном, Кировском районах города Киева переведены на казарменное положение, выработан внутренний распорядок дня, определены посты караульной службы, которую несут бойцы отряда" [Там само, арк. 141]. Винищувальна рота при батальйоні народного ополчення Подільського району у складі 130 чоловік несла постову службу на об'єктах і вела охорону штабів озброєння [Там само, арк. 152].

Таким чином, винищувачі патрулювали вулиці, перевіряли документи, прочісували місцевість, при необхідності влаштовували засади й облави. Але згідно зі своїм основним призначенням, винищувачі здійснювали збройні операції по затриманню або ліквідації груп та окремих диверсантів, вивідачів і терористів, які просочувалися через лінію фронту або десантувалися з літаків, а також з екіпажів захоплених чи збитих літаків противника.

Загалом, для маскування справжнього місця висадки повітряного десанту, німці іноді викидали хибний десант. Зокрема, практикувалось викидання опудал або висадка невеликої групи в одному місці, в той час як головні сили повітряного десанту викидались зовсім в іншому. Взагалі, повітряна дивізія німців складала 7000 чоловік, а для її висадки потребувалось 250 літаків [41, арк. 4]. Німці використовували літаки "Юнкерс-52", кожен з яких піднімав у повітря до 45 озброєних бійців, оснащених радіоапаратурою, велосипедами чи мотоциклами [41, арк. 4].

Прилетівши до місця призначення, ешелони повітряного десанту в залежності від конкретних умов і оперативної обстановки, або спочатку викидали парашутистів, або відразу ж починали посадку транспортних літаків і висадку їх "повітряної піхоти". Майданчик, вибраний для посадки, міг бути замінованим чи зруйнованим, поблизу могли виявитись війська противника. Тому спочатку застосовувались парашутні десанти. В цьому випадку літаки викидали тільки

людей, озброєння і вогневі припаси. Висадившись на території противника, парашутисти негайно окупували район висадки десанту. Вони захоплювали всі вогневі рубежі, що знаходились поблизу, переправи, укриття, організовували кругову оборону і приступали до виконання бойової задачі [41, арк. 4]. Такою задачею міг бути раптовий удар з тилу по військам противника, або ж партизанські дії в тилу, руйнування об'єктів військового значення, знищення живої сили противника, захват штабів, залізничних вузлів і стратегічних пунктів.

На території СРСР німецьке командування викидало дрібні десанти, завданням яких являлись не стратегічні захоплення, а підризна, диверсійна, розвідувальна і взагалі бандитсько-шпигунська робота в радянському тилу. (Висадка крупних парашутних чи посадочних десантів на території СРСР німцям не вдалась).

Шпигунсько-диверсійні групи часто переодягались у форму бійців Червоної Армії, військ НКВС і міліції. Німецькі парашутисти навчались в спеціальних школах, їх навчали поводженню з парашутом, стрибкам з літаків, прийомам самооборони і спеціальним діям після приземлення. Вони повинні були вміти вести влучний вогонь з усіх видів автоматичної зброї, знати саперно-підризну справу, топографію, фотографію, техніку зв'язку, вміти діяти самостійно, миттєво оцінювати обстановку і відповідно до неї, вміти перелаштуватись в бою. Парашутист-диверсант чи агент у ворожому тилу діяв самостійно на свій страх і ризик, таємно і приховано. Він повинен був володіти іноземними мовами, управляти автомобілем і мотоциклом, вміти змінювати свою зовнішність, добре бігати, плавати, стрибати і лазити, вміти поводитись з усіма засобами дротяного і бездротяного зв'язку. Приземлившись, частіше всього в сутінках чи на світанку, парашутисти ховали свої парашути і все, що їм було не потрібно, потім групувались навколо своїх начальників і відкривали бойові дії [46, арк. 4].

Частіше за все, ворог викидав десанти дрібними групами, доручаючи їм диверсійне завдання, кількість їх коливалась від 3-х до 5-ти, а іноді і до кількох сот чоловік [Там само, арк. 5]. Їх озброєння складалось з автоматів, автоматичних гвинтівок, пістолетів, ручних кулеметів і гранат. Також вони були оснащені

підривними речовинами, радіо і фотоапаратурою, телефонними підслуховувачами та іншими інструментами до ножниць для різки проводів включно. Ці дрібні десантні групи диверсантів отримували завдання – зрив зв'язку всіх призначень, захоплення і руйнування мостів, шлюзів, баз з паливом, паровозних депо і взагалі всіх об'єктів військового значення. Як правило, диверсанти володіли російською мовою і їм доручався збір агентурних даних про склад і пересування радянських військ, про роботу підприємств оборонної промисловості. Часто парашутисти і диверсанти, шпигуни користувались підробними радянським документами – паспортами і тому подібним, постачались радянськими грошима.

Ворог прагнув з'явитись там, де його не могли чекати, а німецька авіація могла залітати в тил на значну глибину. В цих умовах пильність і увага місцевого населення мала дуже велике значення. Тому, помітивши підозрілі дії ворожих літаків чи висадку парашутистів, треба було, не кидаючи спостереження за ними, негайно повідомляти про це винищувальні батальйони. Якщо не вдалось захопити парашутиста, треба було не дати йому втекти від переслідування, необхідно було відрізати йому шляхи відходу і у всякому разі, не втрачати його з виду до підходу підкріплення. Тому всі підозрілі люди, які вештались поблизу заводів, мостів, залізниці, водокачок, складів та інших оборонних об'єктів і споруд повинні були затримуватись і перевірятись. [46, арк. 6]

Тепер слід детальніше зупинитись на тому, як проходила боротьба з диверсантами безпосередньо на Київщині. Розглянемо декілька прикладів цієї боротьби.

Під час нальоту на Київ 25 червня був підбитий один бомбардувальник, який приземлився в районі Димера. Екіпаж його намагався втекти. Але бійцям винищувального батальйону вдалось вчасно затримати 4-х льотчиків противника, при цьому захопити все озброєння і не дати знищити літак. 18 липня 1941 р. цей же батальйон (Димерського району Київської області) на території свого району виявив скинуті противником 2 автоматичні радіостанції, які були підібрані і здані в НКВС УРСР [17, арк. 2].

Винищувальний батальйон Баришівського району Київської області 23 липня на території району виявив автоматичну радіостанцію противника, яку також доставив в НКВС УРСР.

Особливо відзначився винищувальний батальйон Макарівського району, тому що дуже часто противник скидав десанти саме в Макарові. В Макарівський район була підкинута оперативна група у складі 60-ти чоловік. Але живими десантників вдавалось захопити рідко [81, арк. 44].

Під час повітряного бою в районі ім. Петровського було збито 2 бомбардувальника противника, екіпаж якого кількістю 5 чоловік приземлився на парашутах. Лётчики були помічені бійцями винищувального батальйону, в результаті чого екіпаж був знищений [17, арк. 3].

Винищувальним батальйоном в с. Ходорів Ржищівського району були знайдені скинуті із літака близько 500 агітаційних листівок, які були знищені. Крім того, бійцями винищувального батальйону було затримано 27 дезертирів [61, арк. 40].

В кінці липня в Дарниці був скинутий ворожий десант. Тут почались дії комсомольського загону, сформованого при міському відділі НКВС. Завданням цього загону було слідкувати за порядком в місті вдень і вночі. На той час в загоні нараховувалось 60-70 чоловік із числа комсомольців Центрального райкому комсомолу [72, арк. 1]. Для ліквідації десанту в Дарницю були надіслані комсомольці і з інших районів, в результаті був створений так званий комуністичний полк, командиром якого був підполковник Оприщенко. Спільними зусиллями десант був знищений. Через деякий час батальйон перевели в Бориспіль, звідки через деякий час його кинули на знищення десанту. Задача батальйону полягала в знищенні десанту за Дніпром. В кінці липня 1941 р. цей батальйон перекинули в Голосіївський ліс, де за сільськогосподарським інститутом був скинутий ворожий десант. Сильні бої відбулись 5, 6 і 8 серпня.

Завданням десантників була розвідка. Вони виходили в розвідку на мотоциклах, як правило, вони ходили в розвідку по дорогах. Бійці батальйону

прокладали через дорогу проволоку, і коли вони наштовхувались на неї, бійцям батальйону вдавалось захопити розвідника [72, арк. 1].

Біля с. Гайворон Київської області ворог скинув невелику групу диверсантів, але їх негайно знищили бійці місцевого винищувального батальйону [223, с. 42].

У першій половині липня 1941 р. стало відомо, що фашисти мають намір скинути великі авіадесанти в районі Києва. З метою своєчасної підготовки до ворожих десантів начальник Київського гарнізону видав наказ: "У зв'язку з можливою появою авіадесанту ворога в районі Києва наказую: командуванню винищувальних батальйонів м. Києва і в районах Вишгорода, Гостомеля, Ірпіня, Білогородки, Хотова, Василькова, Руднева, Борисполя, Броварів, Пухівки з 7 липня 22-ї години по 9 липня 10-ї години 1941 р. перевести винищувальні батальйони на казармений стан і всім винищувальним батальйонам виставити пости в районі своєї дислокації, в своєму секторі вести розвідку" [Там само, с. 44].

Готуючи наступ на Київ, німецьке командування висаджувало в районі міста диверсантів-одиначок та невеликі групи, які з'являлись в Дарниці, Голосіївському лісі, в районі Святошино, а також у більш віддалених від Києва місцевостях – поблизу Борисполя та інших. Однак диверсійні групи противника, викинуті у приміських лісах Дарниці, Святошина, Голосієва, знищувались бійцями винищувальних батальйонів [487, с. 47].

Бойові операції винищувальних батальйонів Києва по виловлюванню і знищенню шпигунів та диверсантів в окремих випадках тривали по декілька днів. Однак, ворожим авіадесантам не вдавалося захопити і утримати переправи та аеродроми або паралізувати комунікації, бо до підходу основних ворожих сил не тільки на київській, а й на інших ділянках фронту диверсантів ліквідували винищувальні батальйони, або групи народного ополчення чи частини регулярних радянських військ.

Проти німецьких лазутчиків активно діяли робітники Києва. Так, на одному з оборонних заводів Києва в ніч на 24 червня 1941 р. фашистський диверсант намагався пробратись до бази з пальним, щоб підпалити її і підірвати

підприємства. Боєць винищувального батальйону робітник Гончаренко затримав і знешкодив ворога [432, с. 59].

Боєць-винищувач Гутовський Г.А. затримав невідомого, який намагався проникнути на київський завод ім. Артема. При обшуку у нього знайшли детальний план заводу та інші секретні данні. Диверсант змушений був зізнатись, що він напередодні був скинутий з літака для проведення підривної діяльності в Києві і його околицях [Там само]. Другого ворожого агента винищувачі затримали на залізничному вокзалі Києва. Німці закинули його в наш тил ще за 3 дня до початку війни, спорядивши сильнодіючою отрутою і давши завдання заражувати вододжерела в Києві, сіяти провокаційні чутки серед населення.

24 червня 1941 р. на одному з київських заводів боєць винищувального батальйону затримав вночі невідомого, який переліз через заводський паркан і спробував проникнути до бази пального та до важливих складів [223, с. 41].

26 червня 1941 р. газета "Радянська Україна" серед наведених прикладів про затримку диверсантів повідомляла, що за допомогою одного з киян був затриманий бійцями винищувального батальйону фашистський агент, який сигналізував своїм літакам. При обшуці у нього був виявлений план найважливіших об'єктів міста [299, с. 43].

Велику пильність і всебічне сприяння винищувальним батальйонам в боротьбі з ворожими лазутчиками надавало все населення міста. Так, наприклад, сторожі універмагу Жоданов та Ільящук спіймали диверсанта, у якого при обшуку було виявлено 2 потужних трансформатори для радіо, ножниці з ізольованими ручками для різки електричних проводів та інші предмети [299, с. 43].

Кияни уважно придивлялись до перехожих і часто вбачали ворожих агентів за ознаками найтонших деталей, наприклад, вживання слів, які не вживались вже в лексиконі російської чи української мови, неправильне привітання військовослужбовців(бо, як вже зазначалось, диверсанти часто переодягались у форму радянських військовослужбовців), погана орієнтація в місті тощо. Наприклад, був такий випадок, коли біля кінотеатру винищувачі помітили

підлітка, який пильно спостерігав за дверима. Бійці винищувального батальйону вирішили, що він когось чекає. Їхня підозра виявилась небезпідставною. У затриманого були виявлені зашиті у фуражці плани і схеми деяких підприємств [Там само, с. 44]. Винищувальний батальйон Радянського району знищив парашутистів, яких противник скинув в районі селища Ірпінь [277, с. 37].

Крім того, варто згадати ще одну функцію, яку виконували винищувальні батальйони. Мова йде про допомогу органам міліції у знешкодженні бандитів, панікерів, розповсюджувачів хибних чуток, дезертирів тощо. Зокрема, НКВС УРСР поставив перед начальниками обласних оперативних груп по боротьбі з парашутними десантами вимогу: "Перед усім складом винищувальних загонів поряд з головним завданням боротьби з авіадесантами і диверсантами противника необхідно поставити завдання подати активну допомогу органам НКВС на місцях у справі виявлення провокаторів, панікерів, сигнальників, дезертирів та інших посібників ворога" [492, с. 91].

Бійці винищувальних батальйонів затримували дезертирів, допомагали органам міліції затримувати злочинців. Зокрема, був виданий наказ "Про порядок обробки затриманих". В ньому зазначалось: "Всі затримані особи зі зброєю і автоматами доставляються у відділення міліції по територіальності. Особливо важливих злочинців доставляти в оперативний штаб при міському Управлінні міліції для розбору. Для виявлення дезертирів, осіб, що ухилились від призову і мобілізації в Червону Армію і виявлення підозрілих осіб, уповноваженим працівникам перевірити всі будинки на своїх ділянках, для чого на допомогу їм придати по 2 міліціонера і бійців винищувальних батальйонів" [17, арк. 91].

Наприклад, спільно з винищувальним батальйоном Димерського району шляхом облав в лісах було затримано 97 чоловік дезертирів [61, арк. 37].

Робітниками міліції і винищувального батальйону Розважівського району була попереджена спроба пограбування сільського магазину. Було затримано 107 дезертирів, які були передані Військкомату. Крім того, 7 дезертирів було передано до суду, з яких 5-м було винесено вирок вищої міри покарання; окрім цього, затримано 17 червоноармійців, які дезертирували з частин [Там само].

В Тальковському районі було ліквідовано бандитське угруповання у складі 3-х чоловік, які займались пограбуваннями евакуйованих жителів. В Ново-Шепеличському районі було затримано і передано до Військкомату 65 дезертирів. Із частин Червоної Армії було затримано 137 дезертирів [Там само, арк. 37-38].

В Переяславському районі затримано 50 дезертирів, а їх зброя була передана у винищувальний батальйон. В Черкаському районі було затримано 111 чоловік дезертирів, а за панікерство, саботаж і пронимецьку агітацію до карної відповідальності притягнуто 192 чоловік. По м. Києву було затримано льотчиків противника – 4 чоловік, заарештовано за ворожу агітацію – 211, з них до вищої міри покарання засуджено 9 чоловік, а на різні строки – 187 чоловік, знищено винищувальними батальйонами живої сили противника – 7 чоловік, вбито дезертирів – 4 (дані на 25 липня 1941 р.) [61, арк. 41].

З наближенням лінії фронту до районів їх дій винищувальні загони дедалі частіше підключалися до участі в бойових операціях проти регулярних військ противника. Участь винищувальних батальйонів у бойових діях регулярних військ стала окремою сторінкою в історії Великої Вітчизняної війни. У найкритичніші моменти вони висувалися на передову й разом з військами ЧА та народними ополченцями боронили рідну землю. На жаль, через відсутність документальних даних не можна відтворити картину участі винищувальних батальйонів в обороні Києва. Лише на окремих фрагментарних свідченнях можна простежити їхню діяльність під час оборони столиці України.

На протязі липня і серпня місяця 1941 р. на ділянці фронту в районі міста Києва склалось досить напружене становище. На цей час у складі винищувальних батальйонів України відбулись суттєві зміни стосовно їх використання. В середині серпня 1941 р. на Україні залишилось 586 винищувальних батальйонів. З них 123 винищувальних батальйонів у зв'язку із заняттям противником Кам'янець-Подільської, Вінницької, Житомирської областей і частини районів Київської і Кіровоградської областей, як самостійні одиниці вже не діяли. Частина їх влилась в регулярні війська ЧА, значна частина винищувальних

батальйонів залишилась в тилу ворога і перейшла на методи партизанської боротьби [510, с. 92].

Слід відмітити, що по мірі перенесення оборонних боїв з одного рубежу на інший відбувалось переключення методів діяльності винищувальних батальйонів для безпосередньої їх участі в боях проти німецьких військ на лінії фронту. На прикладі оборони міста Києва можна хоча б фрагментарно дослідити бойову діяльність винищувальних батальйонів, яка виражалась в безпосередній їх участі спільно з регулярними військами і загонами народного ополчення в оборонних боях за місто.

Командування гарнізону міста Києва згідно з наказом Командуючого військами КВО приступило до організації оборони м. Києва. 14 липня 1941 р. всі винищувальні батальйони, дислоковані в м. Києві, були передані у підпорядкування начальників секторів оборони м. Києва [121, арк. 95].

В період мобілізації сил і засобів для оборони м. Києва, була проведена реорганізація військових формувань, що виникли вже в самому ході війни, як то: загонів народного ополчення, винищувальних батальйонів, загонів по боротьбі з танками противника. Всі вони були зведені в окремі батальйони в кожному районі міста. Ці батальйони були безпосередньо піддані командуванню секторів оборони і знаходились в прямому підпорядкуванні у військового командування.

Станом на 13 липня 17 годин чисельність винищувальних батальйонів міста Києва складала: Центрального району – 80 чоловік, Радянського району – 95, Печерського – 85, Залізничного – 85, Шевченківського – 100, Жовтневого – 150, Московського – 239, Подільського – 114, Дарницького району – 268 чоловік. Всього – 1216 чоловік [124, арк. 7].

На момент заняття противником території Київської області у винищувальних батальйонах по області нараховувалось 3912 бійців і 9 винищувальних батальйонів міста Києва з кількістю бійців – 1983, які були передані в підпорядкування Штабу Оборони Києва [126, арк. 7].

До початку крупних оборонних боїв на ближніх підступах до м. Києва, частини ЧА і винищувальні батальйони південно-західних районів Київської

області вели оборонні бої на Житомирському і Бердичівському напрямках проти основних сил ворога. Але окремі невеликі групи німецьких військ, просочуючись між бойовими порядками наших військ, проникали на значну глибину в наш тил, а повітряні десанти. Скинуті противником, з'являлись в цей час в межах міста Києва і в прилеглих до нього правобережних районах. Вся ця бойова діяльність групи винищувальних батальйонів передувала оборонним боям на ближніх підступах до м. Києва і безпосередньо за місто.

Винищувальні батальйони разом з частинами ЧА, загонами народного ополчення в самі важливі моменти відбивали атаки противника.

19-20 липня 1941 р. винищувальний батальйон Фастівського району Київської області разом з частинами ЧА приймав участь в боях проти німецьких військ, що наступали на Фастів. Цей батальйон успішно відбивав шалені атаки німецьких військ. В цей же час винищувальний батальйон Обухівського району Київської області вів 3-годинний бій з авангардними частинами німецьких військ, що прорвались на територію Обухівського району. В результаті бою просування противника було затримано.

На підступах до переправ через Дніпро шлях ворожим частинам заступили винищувальні підрозділи Ржищева, Обухівського та Звенигородського районів, прийшовши на допомогу поріділим армійським частинам. 24 липня 1941 р. винищувальний батальйон Обухівського району приймав участь в бою проти наступаючого противника в с. Мала Вільшанка, в результаті противник був вибитий із села, залишивши на полі бою до 30 чоловік вбитими [125, арк. 11].

Командування військових частин часто посилало в розвідку бійців-винищувачів. Так, бійці винищувального батальйону Розважєвського району не раз посилались в розвідку на територію противника в Малинський район, добували цінні дані про розташування противника, його складів. Дані розвідки використовувались командуванням дивізії [Там само, арк. 12].

Зі складу винищувального батальйону Макарівського району 10 липня 1941 р. була вислана розвідка на 50-й кілометр Житомирського шосе. Розвідка нашттовхнулась на мотоциклістів противника. В бою було знищено 2

мотоцикліста, поранений боєць винищувального батальйону. 10 серпня два бійця винищувального батальйону – Ромашко і Лазевний, повертаючись з розвідки в с. Козинцях, виявили розвідку противника в кількості чотирьох мотоциклістів і 12-ти солдат. Винищувачі швидко дістались до частин ЧА і повідомили про це. Спільними зусиллями військових частин і бійців винищувального батальйону вся розвідка противника була живцем взята в полон [Там само].

Винищувальні батальйони Уманського, Канівського та Узинського районів під час підходу противника на територію їх районів приймали участь в боях разом з частинами регулярної армії. Крім того, за проханням командування ЧА зі складу винищувальних батальйонів створювались бойові групи, які кидали на фронт, одночасно вони використовувались і в якості військової розвідки. Так, Переяславський винищувальний батальйон направив групу в 27 чоловік на правий берег Дніпра, яка брала участь в бойових діях разом з 491-м полком [125, арк.13].

Бориспільський винищувальний батальйон направив групу кількістю 8 чоловік для дії в район с. Трипілля. Винищувальний батальйон Ржищівського району в кількості 34-х чоловік тривалий час знаходився в обороні с. Стайки і приймав участь в боях за с. Юшки і Стритовку. При цьому кулеметник Андрущенко знищив до 45 чоловік противника [125, арк. 13].

Винищувальний батальйон В.–Дубечанського району 26 серпня 1941 р. був направлений для дії в Остерський район. Батальйон, зв'язавшись зі штабом дивізії, був направлений в район Печковського моста через р. Дніпро. Розвідка винищувального батальйону виявила недалеко від моста військову розвідку ЧА, яка спала, а тим часом противник через Дніпро навів понтонний міст і почав переправляти свої сили. Розвідники негайно розбудили військову розвідку, а самі найкоротшим шляхом повідомили про прорив німців в штаб дивізії, після чого артилерійським вогнем наведений противником понтонний міст був розбитий [17, арк. 4].

Під час боїв на підступах до Києва винищувальні батальйони влились в частини Червоної Армії. Тому своє головне призначення – боротьба зі

шпигунами та диверсантами – вони вже не виконували. Винищувальні батальйони також здійснювали оборонні роботи навколо Києва. Так, перша рота винищувального батальйону Центрального Сектору Оборони Києва була направлена на спорудження оборонних рубежів в районі хутора Мала Любимівка. Перша рота своїми силами ліквідувала окремі групи противника, закинуті в тил ЧА в цьому районі. Коли німці підійшли до Ірпіня, першу роту Рядянського винищувального батальйону Центрального сектору перекинули на вогневу позицію до Ірпіня. Бійці зайняли висхідні позиції і приготувались до бою: 27 липня рота на своїй ділянці відбили 3 жорстокі атаки німецьких військ і не відступила ні на крок. Особливо важкою була остання атака. 4 години тривав тяжкий бій. Німці почали з артпідготовки і мінометного обстрілу, але бійці роти не відповідали. Після артобстрілу і мінометного вогню на територію, яку займала перша рота, пішла піхота німців під прикриттям танків. Бійці першої роти мовчали. Коли відстань зменшилась до півкілометра, по ворогу був відкритий сильний вогонь. Зліва і справа бійці Червоної Армії вели сильний вогонь по танках. В цьому бою рота втратила вбитими 5 осіб [100, арк. 30-32].

У вирішальні дні оборони столиці України (початок серпня 1941 р.) усі 13 винищувальних батальйонів міста мужньо бились з ударними угрупованнями військ противника, що прорвалися на кількох ділянках Південного сектору.

З 3-го по 10 серпня йшли самі жорстокі оборонні бої в районі Мишоловка – Голосіївський ліс. Під час серпневих боїв загони народного ополчення і винищувальні батальйони міста Києва, діючи як зведені батальйони, надавали всебічну допомогу радянським військам, що обороняли Київ. На ділянці оборонного рубежу в районі с. Жуляни під тиском переважаючих сил фашистських військ одна з частин радянських військ вела тяжкий оборонний бій. В цей час сюди прибули загони народного ополчення, що склались із робітників заводу "Більшовик", "Ленінська кузня" і винищувальні батальйони. Вони вступили в бій з противником, надавши значну допомогу цій частині [96, арк. 8].

7 серпня винищувальний батальйон Радянського району був піднятий по тривозі і направлений в район Голосіївського лісу, де прорвався противник. Біля Деміївки, вступивши в бій, батальйон повністю відновив положення. На протязі наступної ночі було відбито ще дві атаки фашистів. На світанку 8 серпня всі винищувальні батальйони Південного сектору отримали наказ здійснити прочісування місцевості з метою виявлення і знищення дрібних груп німців, що прорвались. Ведучи пошук, винищувачі виявили в лісі засаду і змусили ворога відступити [494, с. 134].

В критичний момент боїв під Києвом винищувальний батальйон Центрального району знаходився на самій важливій ділянці оборони міста - в районі Голосіївського лісу, де не лише стримував натиск противника, але і неодноразово сам переходив в контратаку. Бійці батальйону виконали поставлену перед ними Штабом Оборони міста задачу по забезпеченню евакуації громадських організацій і населення на лівий берег Дніпра. В ніч на 19 вересня батальйон разом з підрозділами саперного полку і частиною Дніпровської флотилії перейшов на протилежний берег Дніпра, підірвав мости, а потім вів бій з частинами німецької армії в районі Борисполя [233, с. 65].

Також бійці батальйону цього району брали активну участь в боях проти німців з 20-го по 25 липня в районі сіл Гатне і Совки. Перекинутий 7-го серпня в Жуляни, батальйон стримував шалені атаки німців, знищивши при цьому значну кількість ворожих солдат і офіцерів, захопивши багато трофеїв. Але загинуло дуже багато бійців батальйону [494, с. 135]. Зокрема, із 620 бійців винищувального батальйону Ленінського району живими залишились лише 80 осіб [494, с. 135].

Також відзначився і комсомольський полк винищувачів танків, який прийшов на допомогу ополченцям, що бились на південній околиці столиці, в районі Голосіївського лісу і Пост-Волинського. Полком командував Старушенко І.Є. 8-10 серпня німецькі війська підійшли до міста, намагаючись оволодіти ним з боку Голосіївського лісу і Пост-Волинського, але бійці комсомольського полку зірвали цю атаку німців [232, с. 142].

Радянські війська і винищувальний батальйон Печерського району Києва обороняли місто з південно-східної сторони в районі Лисої Гори. Їхній лівий фланг упирався в Дніпро, а правий фланг змикався з лівим флангом ділянки оборони, який займали загони народного ополчення і винищувальні батальйони Печерського району. Дніпровська військова флотилія вогнем своїх батарей підтримувала бойові дії радянських військ, загонів народного ополчення і винищувальних батальйонів, які захищали місто Київ. Так було в ніч з 7 на 8 серпня 1941 р., коли німецькі війська, що почали з мінометів обстрілювати Лису Гору, перейшли в наступ. Батальйони Печерського району вступили в бій. Дніпровська флотилія підтримувала їх вогнем своєї артилерії.

Ще до боїв за Київ кораблі Дніпровської військової флотилії взаємодіяли в боях з винищувальними батальйонами. Наприклад, бійцям винищувального батальйону Обухівського району були здобуті данні про скупчення німецьких військ біля с. Підгірці. Ці дані були передані командирі військового з'єднання Дніпровської військової флотилії, що знаходився в районі с. Козин. 1-го серпня після підтвердження нашою авіарозвідкою про зосередження ворожих військ у вказаному пункті, кораблі Дніпровської флотилії негайно відкрили артилерійський вогонь по військах противника [121, арк. 103].

З перших днів боїв за Київ, а також в наступних боях, зведений батальйон Московського району, як і інші батальйони, мужньо і стійко захищав місто. Зокрема, в довідці про участь винищувальних батальйонів міста Києва в бою з противником зазначалось, що 18 серпня 1941 р. о 20-й годині група противника чисельністю близько взводу прорвалася на Байкове кладовище. Винищувальний батальйон Московського району прийняв заходів щодо знищення противника, вступивши в бій. В результаті противник був змушений відступити, залишивши поранених.

В 23 години 8 серпня 1941 р. невелика група противника прорвалася до аеродрому, розташованого на території Солом'янки. Винищувальний батальйон разом з повітрянодесантною бригадою вступив з ними в бій, в результаті якого противник відступив [139, арк. 288].

Частина бійців винищувального батальйону Шевченківського району була зарахована в народне ополчення і спільно з ополченцями билась на оборонних рубежах [41, арк. 152].

В серпневих боях німці були вибиті з Голосіївського лісу і відкинуті на південь. Після серпневих оборонних боїв за Київ почались сутички з ворогом в перших числах вересня 1941 р. Другий крупний наступ німецька армія здійснила з боку Пущі-Водиці і Димерського району. 3-4-го вересня 1941 р. німецька піхота після тривалої артилерійської підготовки почала наступ. 17-го вересня на протязі кількох годин німецька армія сильним артилерійським і мінометним вогнем обстрілювала позиції, які займали частини ЧА, загони народного ополчення і винищувальні батальйони. Але атаки німців були відбиті.

В цей же день відбулись не затяжні, але запеклі бої в районі Борщагівка – Київ та в Голосіївському лісі. Відбивали ворожі атаки бійці винищувального батальйону Радянського району, бійці комуністичного батальйону і червоноармійці 37-ї армії [62, арк. 25] Аж до 18 вересня героїчні захисники міста відбивали шалені атаки ворога і прикривали відхід резервних частин ЧА, а також евакуацію населення міста на лівий берег Дніпра.

Винищувальні батальйони Обухівського, Канівського, Ржищівського, Васильківського і Бишівського районів діяли на передових позиціях з частинами Червоної Армії, потім переправились на лівий берег Дніпра [41, арк. 134].

Близько 2-х місяців 4000 бійців винищувальних батальйонів міста Києва разом з частинами радянської армії і загонами народного ополчення стійко боролись проти німецьких військ.

Загони народного ополчення і всі 9 винищувальних батальйонів міста Києва виконували допоміжну роль в обороні Києва. Однак на окремих ділянках оборонних рубежів і ліній вони діяли самостійно і досить успішно виконували бойові завдання.

В бойових операціях (дрібних і крупних), що здійснювались винищувальними батальйонами, можна визначити такі риси: взаємодія з частинами Червоної Армії, самостійне ведення операцій, участь в боях на

передових лініях фронту, ведення військової розвідки, взаємодія з партизанськими загонами і загонами народного ополчення, взаємодія з групами сприяння при допомозі в операціях по виловлюванню шпигунів, диверсантів, дезертирів, провокаторів та інших. Самими активними і поширеними являлись такі форми бойової діяльності винищувальних батальйонів: безпосередня участь в боях на лінії фронту, ліквідація авіадесантів, скинутих противником в нашому тилу і охорона тилу.

Під час оборони Києва винищувальні батальйони як винищувальні батальйони перестали існувати і своє пряме призначення вже не виконували. Вони влились у формування народного ополчення і разом вели фронтові бої в передмістях міста і на ближніх його підступах [96, арк. 17].

Винищувальні батальйони, територія яких була зайнята німцями, вливались в частини Червоної Армії, а деяка частина батальйонів залишалась в тилу ворога і переходили на методи партизанської боротьби.

На 28 серпня 1941 р. в районах Київської області, не зайнятих противником, залишилось 6 винищувальних батальйонів із загальною кількістю бійців 970 чоловік [17, арк. 1].

Таким чином, діючи відповідно до свого основного призначення, винищувальні батальйони виконали важливі завдання. Започаткована владними структурами, ця форма залучення населення до боротьби швидко отримала підтримку знизу, перетворившись на один із видів добровільних воєнізованих формувань. Тут визначальним фактором був принцип добровільності.

Винищувальні батальйони, ополчення та інші форми добровільних народних формувань, стали яскравим прикладом мужності, самовідданості радянських людей у боротьбі з ворогом. Всі вони, безперечно, відіграли дуже важливу роль, особливо в першій, найбільш тяжкій для країни період війни. Сотні відомих і невідомих героїв, борючись у лавах цих формувань, віддали своє життя в боротьбі з ворогом.

Разом з тим, об'єктивно оцінюючи події, пов'язані з розвитком ополченського руху, слід зазначити, що, з одного боку, він був проявом

патріотизму населення, а з іншого, – до його розгортання спонукали об'єктивні обставини. Мова йде, насамперед, про неготовність держави і армії вжити на початку війни необхідних заходів щодо оборони країни. Тому й не дивно, що в умовах, коли радянські війська змушені були відступати по всьому фронту, в бій кидали погано озброєних і ненавчених ополченців. Нерідко їм на певний час вдавалося затримати ворога, але робилося це ціною життя тисяч людей.

Схожою була й доля винищувальних батальйонів. Їхня роль, насамперед в охороні безпеки прифронтового тилу, інколи була визначальною. Досить часто вони використовувались в оборонних боях. Маючи ті ж характерні недоліки, що і ополченські підрозділи, винищувальні формування ціною свого життя захищали свою країну.

ВИСНОВКИ

Вивчаючи історію Великої Вітчизняної війни на території України, слід відзначити важливість питань, пов'язаних з історією добровольчих формувань

Свідченням всенародного характеру минулої війни являється допомога, яка надавалась населенням нашої країни Червоної Армії. Ця допомога проявлялась в різноманітних формах. Одна з таких форм допомоги отримала свій конкретний вираз в створенні допоміжної збройної сили для надання дієвої бойової допомоги Радянській Армії в її боротьбі проти німецьких військ. Здійснення заходів по створенню цих формувань було продиктовано розвитком військових дій в початковий період війни. Зокрема, невдачі Червоної Армії значною мірою і зумовили необхідність виникнення допоміжної збройної сили, адже армія потребувала поповнення.

Самою масовою складовою частиною допоміжних збройних формувань являлись загони народного ополчення і винищувальні батальйони. Слід сказати, що їх організація та бойова діяльність вивчались не ізольовано, а з подіями, що передували їх виникненню, і які послужили причиною для створення як народного ополчення, так і винищувальних батальйонів, а також в загальній взаємодії з усіма явищами та подіями, викликаними загальним ходом розвитку подій першого періоду Великої Вітчизняної війни.

Згідно із поставленими в роботі завданнями, в результаті дослідження було зроблено наступні висновки.

– Проблема висвітлення бойового застосування народного ополчення і винищувальних батальйонів ще не знайшла повного об'єктивного відображення в історичних дослідженнях. На сьогодні відсутні узагальнюючі праці, в яких здійснено глибокий аналіз бойової діяльності ополченців і бійців-винищувачів, хоча саме під час оборонних боїв виявилися найбільш характерні риси ополченських загонів і винищувальних батальйонів; наявна джерельна база є достовірною і дозволяє підготувати узагальнююче дослідження з історії народного ополчення і винищувальних батальйонів.

З початку війни виникла реальна необхідність застосування допоміжної збройної сили. Невдачі Червоної Армії зумовили необхідність залучення бойового резерву для армії. Одним з джерел такого бойового резерву стало народне ополчення та винищувальні батальйони. У зв'язку з цим виник ряд проблем, пов'язаних з процесом формування ополченських загонів і винищувальних батальйонів у Києві, адже досвіду в їх формуванні не було. В ході дослідження цього питання було зроблено наступні висновки:

– В результаті діяльності місцевих партійних органів у Києві за досить короткий час було створено народне ополчення. В процесі створення ополченських загонів, окрім Київської міської партійної організації, значну роль відіграли також первинні партійні організації підприємств та установ, науково-дослідних інститутів і навчальних закладів. В результаті проведеної роботи вдалось укомплектувати ополчення чисельністю близько 30 тисяч осіб. В кожному районі міста було створено по 2 загони народного ополчення (крім Жовтневого району, де було створено 3 загони) з кількісним складом від 1100 до 2300 осіб. Але створені ополченські загони ще не мали чіткої організації. З метою створення більш повноцінних бойових одиниць і була проведена реорганізація народного ополчення, в результаті якої всі добровільні загони були об'єднані в порайонні батальйони.

Батальйони народного ополчення будувалися за армійським принципом, але цей принцип дотримувався не завжди. Досліджуючи питання, пов'язані з процесом створення ополчення, можна зробити висновок, що у комплектуванні ополченських підрозділів був цілий ряд недоліків. Зокрема, поспішність, з якою створювались ополченські частини і з'єднання, а також потреба негайного їх використання, не дали можливості ополченським формуванням структуруватися. Крім того, на якості добровольчих формувань відобразилась відсутність досвіду у його організаторів досвіду в комплектуванні подібних частин. До того ж, командний склад ополчення залишав бажати кращого. Питання озброєння ополченських загонів також не вдалось вирішити.

Але, незважаючи на цілий ряд вищеназваних недоліків, все ж таки, ополченські формування можна назвати боєздатними.

– Проблема озброєння і матеріально-технічного забезпечення ополченців залишилась невирішеною – не вистачало навіть зброї старого зразка, навчальної. Через відсутність часу військове навчання ополченців проходило формально, що негативно позначилось на боєздатності ополченських загонів. Подібні проблеми виникали і при формуванні винищувальних батальйонів, але оскільки винищувальні батальйони формувались під керівництвом НКВС з метою боротьби зі шпигунами і диверсантами, було зроблено все можливе для їх інтенсивної підготовки і максимально можливого озброєння. Вони швидко перетворились в один з видів добровольчих воєнізованих формувань. Попри твердження радянської історіографії, що переважну більшість ополченців і бійців – винищувачів складали комсомольці і комуністи, в дослідженні доведено, що склад був різноманітним, навіть залучались люди з кримінальним минулим, засуджені за різні злочини;

– Крім народного ополчення у Києві були створені і винищувальні батальйони. Згідно зі своїм призначенням, винищувальні батальйони виконували наступні функції: несли охорону промислових об'єктів та об'єктів оборонного значення, підтримували порядок в місті, допомагали органам внутрішніх справ ліквідувати групи бандитів, дезертирів, розповсюджувачів хибних чуток та інше. Але головним завданням винищувальних батальйонів була боротьба проти шпигунів, диверсантів і агентури противника, які закидалися в наш тил. Активну участь у формуванні винищувальних батальйонів взяли партійні органи, зокрема, Київський обком партії. На 27 червня 1941 р. по місту Києву вже було організовано 9 винищувальних батальйонів чисельністю від 150 до 260 чоловік. В ході дослідження цього питання було зроблено висновок, що, враховуючи те, що винищувальні батальйони формувались в дуже стислі строки, то така організаційна робота неминуче призводила до виявлення багатьох недоліків. Зокрема, траплялось, що батальйони не були укомплектовані особовим складом, матеріально-технічне

забезпечення також було поставлено погано, в деяких документах підтверджується той факт, що зброї винищувальним батальйонам не вистачало. Також зроблено висновок, що за своєю структурою винищувальні батальйони наближались до армійських підрозділів. Під час оборонних боїв за Київ винищувальні батальйони перестали виконувати своє пряме призначення. Злившись із загонами народного ополчення, вони перетворились на допоміжну силу регулярним військам під час оборонних боїв.

Таким чином, підсумовуючи розгляд питань, пов'язаних з формуванням народного ополчення та винищувальних батальйонів у м. Києві, зроблено висновок, що до складу добровольчих народних формувань міста Києва входили: винищувальні батальйони, добровольчі загопи районів (ополченці), комсомольський полк винищувачів танків і бронепоезди ополченців. Всі ці формування були складовими Київського ополчення.

– Говорячи про діяльність народних ополченців і винищувальних батальйонів в оборонних боях за місто, було зроблено висновок, що народні ополченці все ж таки надали суттєву допомогу воїнам Червоної Армії. Ополченці проявили себе вже під час першої спроби німців прорватись у Київ (11 – 14 липня 1941 р.), коли вони спільно з військовими частинами відбили атаки німецьких військ на р. Ірпінь. На дальніх підступах до Києва активно допомагали радянським військам бронепоезди київського ополчення. До того ж, значна роль і відповідальність покладалась на добровольчі народні формування і в удосконаленні бойової готовності Київського укріпленого району і в підготовці Києва до захисту від ворога. Ополченці були і основними виконавцями оборонних робіт.

Вагомий внесок зробили ополченці у відбиття генерального штурму міста (31 липня 16 серпня 1941 р.). Можна сказати, що в цей період найбільше проявилась діяльність ополченців. Насамперед, слід відзначити діяльність ополченців в Південному секторі оборони міста, адже там розташовувалось майже все київське ополчення. Особливо відзначились ополченці в боях в Голосіївському лісі, в битвах за сільськогосподарський інститут, в районі

Мишоловки, Лісників, Віти Поштової, Пирогово, Корчуватого. Ополченці діяли у взаємодії з частинами регулярної Червоної Армії, однак деякі ділянки оборони утримувались тільки ополченцями. Значну роль відіграли ополченці і в контрударі 37-ї армії, в результаті якого у противника залишилась вузька смуга першої лінії оборони. За активною участю ополченців був відбитий генеральний штурм німецьких військ.

Вагому роль відіграли ополченці і на заключному етапі оборони Києва (24 серпня – 19 вересня 1941 р.), коли вони, стікаючи кров'ю, прикривали відхід частин Червоної Армії на лівий берег Дніпра. Навіть коли вже 19 вересня у місто увійшли німці, народні ополченці продовжували боротьбу. Запеклі бої частин Червоної Армії і загонів народного ополчення, моряків Пінської військової флотилії тривали на Київському фронті до 29 вересня 1941 р. Багато ополченців потрапило в оточення, з якого так і не змогли вийти.

В критичні моменти оборонних боїв на передових ділянках оборони знаходились і винищувальні батальйони. Більшість винищувальних батальйонів також знаходилась в Південному секторі. Всі 13 винищувальних батальйонів міста Києва мужньо бились з ударними угрупованнями противника, що прорвалися на кількох ділянках Південного сектору. В процесі дослідження цього питання, було зроблено висновок, що в ході оборони міста винищувальні батальйони вже не виконували свого головного призначення – боротьба з парашутними десантами і диверсантами противника, так як всі вони використовувались як допоміжна збройна сила. Командування військових частин також часто використовувало бійців-винищувачів для розвідки.

– Незважаючи на низьку боєздатність ополченських частин, певну нерішучість і розгубленість добровольців у боях із сильним противником, ополченці все ж надали серйозну допомогу частинам Червоної Армії при обороні міста. Особливо велике значення мало використання добровольців при ліквідації німецьких проривів і при веденні ар'єргардних боїв. Погана підготовка ополчення значної мірою компенсувалася їхньою жертвністю і гарним знанням міста та його околиць. В боях за місто ополченці проявили справжній героїзм,

який досить детально описаний в радянській історіографії. Однак були випадки і протилежної поведінки ополченців. Чимало фактів свідчать про їх розгубленість, нерішучість і боягузтво. Однак при цьому не слід забувати, що ополченці – це люди, які не мали нічого спільного з військовою справою, вони були ненавчені, погано озброєні, без будь-якого подібного досвіду, тому не дивно, що багато хто з них просто розгубився.

Тим не менше, слід віддати належне людям, які добровільно пішли захищати свою країну, навіть не маючи жодного військового досвіду, людям, які ще вчора просто працювали на виробництві. В цьому, мабуть, і полягає їхній героїзм і високе патріотичне почуття до країни.

Тому, роблячи висновки, можна сказати, що в обороні міста Києва відіграли значну роль народні ополченці і бійці винищувальних батальйонів, які своєю бойовою діяльністю зміцнили регулярні війська Червоної Армії в ході оборони міста на найвідповідальніших ділянках. Дуже часто вони були єдиною силою, яка вела оборону на проривних ділянках, а їх ненавченість і відсутність бойового досвіду компенсувались їх жертовністю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Архівні матеріали

Центральний державний архів громадських об'єднань України

Фонд 1. Центральний Комітет Комуністичної Партії України: Мобілізація людських і матеріальних ресурсів

1.1. *Особий* сектор і організаційно-інструкторський відділ. Документи про підпільно-партизанський рух у період Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. – Опис 22. – Арк.. 1-24.

1.2. *Отчет* Киевского обкома о работе областной комсомольской организации в период Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. – Оп. 22. – Од. зб. 335.– Арк. 1-314.

1.3. *Приказы*, боевые приказы, приказания по 1-му полку народного ополчения г. Харькова.. 13.10.1941 – 09.11.1941. – Оп. 22. – Од. зб. 600. – Арк. 1-32.

1.4. *Рапорты*, донесения командиров 1-го, 2-го, 3-го батальонов 1-го полка народного ополчения г. Харькова в штаб полка о проведенных боевых и разведывательных операциях, дислокации подразделений, об откомандировании бойцов ополчения в части КА, случаях дезертирства и др. вопросам. Акты, расписки о передаче полком личного состава, вооружения, боеприпасов, авто и гужевого транспорта частям КА и др. вопросам. 20.10.1941 – 11.11.1941. – Оп. 22. – Од. зб. 601.– Арк. 1-100.

1.5. *Постановление* исполкома Харьковского Совета депутатов трудящихся о финансировании 1-го полка народного ополчения г. Харькова и приложение к нему (смета на содержание полка). Заявления бойцов о выдаче

заработной платы, расписки о ее получении. Акты о расходовании денежных средств, продуктов питания. Ведомости на выдачу заработной платы и другие документы финансовой части полка. 14.10. 1941-08.11.1941. – Оп. 22. – Од. зб. 602. – Арк. 1-127.

1.6. *Списки* командного и личного состава 1-го, 2-го, 3-го, 4-го батальонов 1-го полка народного ополчения г. Харькова, штабных подразделений, командиров и бойцов, отличившихся в боях по защите г. Харькова, направленных в ряды КА, по месту своей прежней работы, раненых и погибших в борьбе с немецко-фашистскими захватчиками, дезертировавших из рядов ополчения. 05.11.1941 – 08.11.1941. – Оп. 22. – Од. зб. 603. – Арк. 1-80.

1.7. *Документи* загального відділу (особливий сектор) ЦК Компартії України (секретна частина). 1941-1945 рр. – Опис № 23. – Арк.. 1-35.

1.8. *Проект* постановления ГКО, докладные записки и переписка с ЦК ВКП (б) по вопросам строительства обогронительных сооружений Юго-Западного и Южного фронтов, комплектования резервных и маршевых частей и др. 6.07.1941 – 3.10.1941гг. – Оп. 23. – Од. зб. 8. – Арк. 1-55.

1.9. *Докладные* записки, протоколы допросов и переписка по вопросу гибели членов Военного Совета Юго-Западного фронта тт. Бурмистенко и Кирпоноса. – Оп. 23. – Од. зб. 18. – Арк. 1-23.

1.10. *Справки* о наличии, состоянии и деятельности истребительных батальонов по Украинской ССР. 11.04.1942-1.06.1942. – Оп. 23. – Од. зб. 151.– Арк. 1-22.

**Фонд № 57. Коллекция документов по истории Коммунистической
партии Украины. 1941-1945 гг.**

1.11. *Справки* о мобилизации людских резервов и деятельности партийных организаций в начале Великой Отечественной войны Днепропетровской, Киевской, Тернопольской, Черновицкой областей. 22 июня 1941 – август 194. – Опис 4. – Од. зб. 11 – Арк. 1-26.

1.12. *Справки* и воспоминания к ним об организации народного ополчения, истребительных батальонов, мобилизации людских резервов и деятельности

партийных организаций в начале Великой Отечественной войны Винницкой, Днепропетровской, Донецкой, Житомирской, Запорожской, Кировоградской, Крымской, Львовской областей. 1941 г. – Опис 4. – Од. зб. 12. – Арк. 1-237.

1.13. *Справки* и воспоминания к ним об организации народного ополчения, истребительных батальонов, мобилизации людских резервов и деятельности партийных организаций в начале Великой Отечественной войны Луганской, Николаевской, Одесской, Полтавской, Ровенской, Сумской, Тернопольской, Харьковской, Хмельницкой, Херсонской, Черниговской, Черновицкой, Черкасской областей. 23 июня 1941 – 1 октября 1941. – Опис 4. – Од. зб. 13. – Арк. 1-300.

1.14. *Сведения*, справки и др. документы об истребительных батальонах, участии трудящихся в обороне городов и населенных пунктов, о партийном, комсомольском подполье, партизанских отрядах, участниках других форм сопротивления, действовавших в период Великой Отечественной войны, о количестве уничтоженного немецко-фашистскими захватчиками мирного населения, военнопленных и угнанных в Германию на каторжные работы. 26 авг. 1941 – октябрь 1943. – Опис 4. – Од. зб. 14. – Арк. 1-193.

1.15. *Справки*, сведения, воспоминания и др. материалы о Кременчугской дивизии народного ополчения, о народном ополчении и истребительных батальонах, действовавших в полтавской обл. в начальном периоде Великой Отечественной войны. Июль 1941-сентябрь 1941 г. – Опис 4. – Од. зб. 16. – Арк. 1-331.

1.16. *Копии* протоколов, постановлений Харьковского обкома КП(б)У и райкомов г. Харькова и районов области о создании народного ополчения, сборе теплых вещей для бойцов КА, об оказании практической помощи вооружению КА и по др. вопросам. 25 июня 1941 - 21 марта 1942. – Опис 4. – Од. зб. 21. – Арк.1-95.

1.17. *Копии* доклада, докладных записок, приказов, сведений о деятельности истребительных по областям Украины. 30 авг. 1941 – 10 октября 1941 г.. – Опис 4. – Од. зб. 24. – Арк. 1-22.

1.18. *Верстка* сборника "Киевщина в годы Великой Отечественной войны (1941-1945)". 22 июня 1941 – 3 июня 1944. – Опис 4. – Од. зб. 34. – Арк. 1-391.

1.19. *Верстка* сборника "Киевщина в годы Великой Отечественной войны (1941-1945)". 27 сентября 1941 – 3 июля 1945. – Опис 4. – Од. зб. 35. – Арк. 1-336.

1.20. *Копии* воззваний, обращений, приветствий, телеграмм и др. документов членов правительства УССР к украинскому народу в период Великой Отечественной войны. Копии документов, библиография статей и речей Н.С. Хрущева з 1938-1940 гг. 1 ноября 1941 – 25 июля 1945. – Опис 4. – Од. зб. 41. – Арк. 1-143.

1.21. *Выписки*, сделанные из документальных материалов архива отдела истории и Великой Отечественной войны Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС членов авторского коллектива Балковым П.Н. по теме: "Украинская ССР в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг." – Опис 4. – Од. зб. 43. – Арк. 1-11.

1.22. *Выписки* из документальных материалов, сделанных из архива отдела истории Великой Отечественной войны Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС членом авторского коллектива Клоковым В.И. по теме: "Украинская ССР в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг." – Опис 4. – Од. зб. 44. – Арк. 1-38.

1.23. *Выписки* из секретных документальных материалов архива отдела истории Великой Отечественной войны Советского Союза Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС, сделанные младшим научным сотрудником Института истории партии ЦК КПУ Лемешуком Н.М. по теме: "Украинская ССР в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг." – Опис 4. – Од. зб. 45. – Арк. 1-29.

1.24. *Выписки* из документальных материалов архива Министерства обороны СССР, сделанные младшим научным сотрудником Института истории партии ЦК КПУ Лемешуком Н.М. по теме: "Украинская ССР в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг." – Опис 4. – Од. зб. 46. – Арк. 1-96.

1.25. *Выписки* из документальных материалов архива Министерства обороны СССР, сделанные младшим научным сотрудником

Института истории партии ЦК КПУ Лемещуком Н.М. по теме: "Украинская ССР в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг." – Опис 4. – Од. зб. 48. – Арк. 1-32.

1.26. *Выписки* из документальных материалов архива Министерства Обороны СССР, сделанные сделанные младшим научным сотрудником Института истории партии ЦК КПУ Лемещуком Н.М. по теме: "Украинская ССР в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг." – Опис 4. – Од. зб. 50. – Арк. 1-26.

1.27. *Выписки* из секретных документальных материалов архива Министерства Обороны СССР, сделанные сделанные младшим научным сотрудником Института истории партии ЦК КПУ Лемещуком Н.М. по теме: "Украинская ССР в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.". – Опис 4. – Од. зб. 52. – Арк. 1-36.

1.28. *Выписки* из документальных материалов архива Комитета Госбезопасности при СМ УССР, сделанные членом авторского коллектива Вовком А.А. и мл. научным сотрудником Института истории партии ЦК КПУ Мищенко Е.Ф. по теме: "Украинская ССР в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг." – Опис 4. – Од. зб. 54. – Арк. 1-65.

1.29. *Копия* протоколов Николаевского обкома, горкомов и райкомов КП(б)У и докладных записок, справок, сведений о перестройке работы партийных и комсомольских организаций, мобилизации военнообязанных и добровольной записи в Красную Армию, народное ополчение и истребительных батальонах, о сборе средств на строительство танковой колонны, о создании подпольных организаций. Листовки, воззвания подпольной организации Тристана под названием "Центр". Копия акта о зверствах немецко-фашистских захватчиков над мирным населением в период временной оккупации области. Копии сведений о политико-экономическом состоянии отдельных районов после освобождения. 19 июля 1941 г. – 23 апреля 1944 г. – Опис 4. – Од. зб. 17. – Арк. 1-278.

1.30. *Копия* сведений о партийности личного состава Киевского военного округа. Копии постановлений Киевского военного округа. Копии постановлений военных советов Южного фронта и Киевского военного округа, справок,

сведений воинских частей о ходе строительства оборонительных сооружений, тыловой оборонительной работы, об установке минных полей и др. заграждений в районах действий армий Южного фронта. Копии приказов, донесений о ходе оборонительных боев, дтслокации и вооружении войск противника, о призыве в ряды Красной Армии всех военнообязанных, пользовавшихся отсрочками. Копии докладов, спецсообщений, донесений, справок о боевых действиях, партийно-политической работе воинских частей, армий Украинских фронтов. Копии оперативно-разведывательных сводок Украинского штаба партизанского движения о боевой и разведывательной деятельности партизан. 1 января 1941 – 17 августа 1944. – Опис 4. – Од. зб. 26. – Арк. 1-180.

Ф. 62 Український штаб партизанського руху.

Опис 1. Документи командування і відділів УШПР.

1.31. *Докладные* записки, справки и статистические сведения НКВД УССР и Политического управления Южного фронта в НКВД СССР и ЦККП(б)У о формировании и переброске в тыл противника партизанских отрядов, истребительных и диверсионно-разведывательных групп, их количестве, результатах боевой деятельности и захваченных трофеях с 1 августа 1941 г. по 26 июня 1942 г. – Оп. 1. – Од. зб. 188. – Арк. 1-112.

1.32. *Постановление* ГКО СССР, Президиума Верховного Совета СССР, приказы, указания, инструкции НКО СССР, УШПД, НКВД СССР и УССР о материальном и денежном обеспечении вреннослужащих, партизан и их семей, бойцов истребительных батальонов, ополченцев, лиц, призванных в формирования МПВО, мобилизованных на оборонительные работы. Списки личного состава партизанских отрядов под командованием Ф.Е. Смолякова и Г.В. Щербатого для назначения пособия семьям. (В деле имеются документы за 1941 г.). 09. 04. 1942 – 07.12.1942. – Оп. 1. – Од. зб. 424. – Арк. 1-44.

1.33. *Описи* совершенно секретных и секретных дел отдела кадров за 1943 г., личных дел партизанских отрядов и спецгрупп Представительства штаба на Южном фронте, закончивших свою работу или расформированных в связи с выбытием и переводом личного состава в другие отряды и спецгруппы,

материалов по формированию партизанских отрядов на территории Днепропетровской, Запорожской, Житомирской областей и истребительного батальона НКВД УССР, документов партизанских отрядов соединения под командованием Н.М. Таранущенко, партизанских отрядов им. Чапаева и им. Кирова, сданных УШПД. 15.04.1943 – 14.09.1944. – Оп. 1. – Од. зб. 517. – Арк. 1-26.

1.34. *Документи* представництв УШПР привійськових радах 1-го, 2-го, 3-го, 4-го Українських фронтів. – Опис 2. – Арк. 1-55.

1.35. *Списки* личного состава сводного батальона, истребительных отрядов, находившихся при Представительстве. Списки бывших военнослужащих, прибывших из спецлагерей. 1943 г. – Оп. 1. – Од. зб. 465. – Арк. 1-29.

1.36. *Учетные* дела партизанских соединений, отрядов и групп Украины. (1941-1945). Опис 4. – Арк. 1-63.

1.37. *Учетные* дела партизанского отряда под командованием Гальченко В.И., сформированного из моряков Пинско-Днепровской военной флотилии, бойцов и командиров Юго-Западного фронта и действовавшего на территории Киевской, Черниговской и Сумской обл., группы Галки И.К., выброшенной в район Черкасс, Корсунь, Смела. 11.08.1943–29.07.1944. – Оп. 4. – Од. зб. 70. – Арк.1-14.

1.38. *4-е* Управление НКВД УССР. Опис 8. – Арк. 1-43.

1.39. *Директивные* указания НКВД УССР и переписка с НКВД СССР, СНК УССР, областными управлениями НКВД УССР об организации и боевой деятельности истребительных батальонов, усилении боевой и политической подготовки их личного состава и др. вопросах. Справки и сведения оперативного штаба НКВД УССР о ходе формирования, количестве, численном составе и вооружении истребительных батальонов Украинской ССР, дислокации войсковых частей НКВД Киевского округа. 25.06.1941 – 28.12.1941. – Оп. 8. – Од. зб. 1. – 141 арк.

1.40. *Справки*, сведения и ведомости оперативной группы НКВД УССР о получении, распределении и наличии вооружения и боеприпасов в истребительных батальонах УССР. 26.06.1941 – 4.10.1941. – Оп. 8. – Од. зб. 3. – Арк. 1-77.

1.41. *Докладные* записки, справки и сведения Управлений НКВД УССР по Винницкой, Ворошиловградской, Днепропетровской, Житомирской, Запорожской, Измаильской, Каменец-Подольской, Киевской, Львовской областей и г. Киеву о формировании, численности, вооружении и боевой деятельности истребительных батальонов. 28.06.1941 – 1.10.1941 – Оп. 8. – Од. зб. 4. – Арк. 1-180.

1.42. *Переписка*, телефонограммы, записи разговоров по прямому проводу с НКВД СССР, управлениями и отделами Юго-Западного фронта, Киевского особого военного округа, областными управлениями НКВД УССР о получении оружия и боеприпасов для истребительных батальонов УССР. Предписания, доверенности, расписки, наряды и накладные на получение оружия и боеприпасов, удостоверения партизан. – Оп. 8. – Од. зб. 6. 26.06.1941 – 20.12.1941. – Арк. 1-207.

1.43. *Переписка* с областными управлениями НКВД УССР об установлении нумерации истребительных батальонов. План обороны г. Киева, ведомости и строевые записки о боевом и численном составе войск НКВД УССР, принимавших участие в обороне столицы УССР. – Оп. 8. – Од. зб. 7. 29.06.1941 – 11.08.1941. – Арк. 1-62.

1.44. *Списки* личного состава штабов оперативной группы НКВД УССР и областных оперативных групп по борьбе с авиадесантами на территории УССР, начальников областных управлений НКВД и их заместителей. Списки и справки-объективки на командиров и истребительных батальонов Винницкой обл. 29.06.1941 – 1.07.1941. – Оп. 8. – Од. зб. 8. – Арк. 1-159.

1.45. *Постановления* ГКО СССР, Военного совета Юго-Западного фронта, приказы и указания НКВД СССР, штаба истребительных батальонов НКВД СССР, НКВД УССР об усилении борьбы с шпионами и диверсантами противника,

боевой подготовки и материального обеспечения бойцов истребительных батальонов, выделении продовольственных пайков опергруппам НКВД УССР. Учебные программы НКВД СССР и НКВД УССР боевой и политической подготовки бойцов истребительных батальонов. 4.01.1942 – 17.06.1942. – Оп. 8. – Од. зб. 12. – Арк. 1-78.

1.46. *Планы* оперативных мероприятий 4 отдела НКВД УССР по истребительным батальонам Ворошиловградской, Сталинской и Харьковской областей, проведения совещаний с командирами и комиссарами полков войск НКВД по охране тыла Южного фронта, а также истребительных батальонов Ворошиловградской и Сталинской областей. Докладные записки, рапорты, акты, удостоверения личности сотрудников 4 отдела НКВД УССР о проверке состояния и деятельности истребительных батальонов указанных областей. 6.02.1942 – 10.07.1942. – Оп. 8. – Од. зб. 13. – Арк. 1-91.

1.47. *Докладные* записки, справки, информации, статистические сведения НКВД УССР в НКВД СССР и ЦК КП(б)У об оперативно-служебной и боевой деятельности, личном составе и вооружении истребительных батальонов, боевых действиях партизан, установлении связи и материально-техническом обеспечении партизанских отрядов, подготовке партизанских кадров и награждении партизан. Справка оргинструкторского отдела ЦК КП(б)У о подпольной деятельности в тылу противника. 15.01.1942 – 1.07.1942. – Оп. 8. – Од. зб. 15. – Арк. 1-145.

1.48. *Переписка* с ЦК ВКП(б), НКВД СССР, военными советами Юго-Западного и Южного фронтов, ЦК КП(б)У, партийными органами, областными управлениями НКВД УССР о состоянии и деятельности истребительных батальонов и партизанских отрядов, их материальном обеспечении, подготовке партизанских кадров и др. вопросах. Выписки из радиোগрамм партизанских отрядов. Заявки на получение вооружения, боеприпасов и др. видов довольствия для партизан. 3.01.1942 – 9.07.1942. – Оп. 8. – Од. зб. 23. – Арк. 1-260.

1.49. *Списки* командиров истребительных батальонов Управлений НКВД по Ворошиловградской, Житомирской, Запорожской, Каенец-Подольской,

Киевской и г. Киеву, Кировоградской, Сталинской, Сумской и Черниговской областям. 28.06. 1942 – 28.06. 1942. – Оп. 8. – Од. зб. 29. – Арк. 1-65.

1.50. *Постановление* СНК СССР о мероприятиях по борьбе с парашютными десантами и диверсантами противника в прифронтовой полосе, указания Наркомфина СССР о порядке выплаты зарплаты бойцам народного ополчения. Приказы, указания НКВД УССР, оперативной группы НКВД УССР по борьбе с десантами, УНКГБ и УНКВД по Днепропетровской обл., начальника Днепропетровского гарнизона об организации и деятельности истребительных батальонов, представлении сведений об их переводе на партизанские методы борьбы с противником. 23.06. 1941 – 24.09. 1941. – Оп. 8. – Од. зб. 30.– Арк. 1-159.

1.51. *Сводки*, справки и донесения УНКВД по Днепропетровской обл. об организации, численном составе и вооружении истребительных батальонов. Список командиров истребительных батальонов Днепропетровской обл. 27.06. 1941 – 3.09. 1941. – Оп. 8. – Од. зб. 34.. – Арк. 1-53.

1.52. *Докладные* записки, справки, сведения, рапорты УНКВД по Днепропетровской обл. в НКВД УССР сотрудников 4 отдела УНКВД в областное управление о переводе истребительных батальонов на партизанские методы борьбы с противником. 10.09.1941 – 26.09.1941. – Оп. 8. – Од. зб. 35. – Арк. 1-92.

1.53. *Докладные* записки и донесения городских и районных отделов НКВД в УНКВД по Днепропетровской обл. об организации, месте дислокации, численном составе и вооружении истребительных батальонов. Акты и справки работников НКВД о проверке состояния истребительных батальонов районов Днепропетровской обл. – Оп. 8. – Од. зб. 36. 2.07.1941 – 3.09. 1941. – Арк. 1-131.

1.54. *Личное* дело истребительного батальона Васильковского района Днепропетровской обл. 17.08.1941 – 11.09.1941. – Оп. 8. – Од. зб. 38. – Арк. 1-64.

1.55. *Личное* дело истребительного батальона Межевского района Днепропетровской обл. серпень-вересень 1941 р. – Оп. 8. – Од. зб. 40. – Арк. 1-69.

1.56. *Материалы* о переходе истребительных батальонов Пятихатского, Софиевского и Широковского районов Днепропетровской обл. на партизанские методы борьбы в тылу противника (докладные записки, справки, рапорты районных отделений НКВД, списки личного состава). 12.08. 1941 – 20.09.1941. – Оп. 8. – Од. зб. 45. – Арк. 1-29.

1.57. *Докладные* записки, донесения и сведения Управления НКВД по Запорожской обл. о численном составе, вооружении и боевых действиях истребительных батальонов. Рапорты работников 4 отдела в УНКВД о состоянии и деятельности истребительных батальонов, организации партизанских отрядов. 7.08.1941 – 2.10.1941. – Оп. 8. – Од. зб. 50. – Арк. 1-64.

1.58. *Докладные* записки, справки и сведения районных отделений НКВД областного управления о численном составе, вооружении и деятельности истребительных батальонов Запорожской обл. 30.08.1941 – 30.09.1941. – Оп. 8. – Од. зб. 51. – Арк.1-59.

1.59. *Личное* дело истребительного батальона Белозерского района Запорожской обл. 10.07.1941 – 17.09.1941. – Оп. 8. – Од. зб. 53. – Арк. 1-91.

1.60. *Постановление* ГКО СССР об уничтожении посевов зерновых и технических культур на эвакуируемой территории СССР, приказы и указания НКВД УССР, начальника охраны тыла Юго-Западного фронта, УНКВД по Киевской обл. об организации истребительных батальонов, борьбе с диверсантами противника и др. вопросам. Планы оперативных мероприятий УНКВД по Киевской обл. 26.06.1941 – 12.08.1941. – Оп. 8. – Од. зб. 57. – Арк. 1-92.

1.61. *Докладные* записки, сведения, спецсообщения УНКВД, районных отделений УНКВД по Киевской обл. об организации и боевой деятельности истребительных батальонов. Протоколы допросов, удостоверения, доверенности,

расписки работников УНКВД. 25.06.1941 – 2.08.1941. – Оп. 8. – Од. зб. 58. – Арк. 1-81.

**Ф. 166 Комісія з питань історії Великої вітчизняної війни при АН УРСР.
1941 – 1950 рр.**

- 1.62. *Воспоминания* участников обороны г. Киева. – Оп. № 2 – Од. зб. 8а. – Арк. 1-79.
- 1.63. *Стенограмма* беседы с участником обороны г. Киева Городинской Р.Г. 17.04.1946 г. – Оп. № 2 – Од. зб. 228. – Арк. 1-19.
- 1.64. *Копия* стенограммы беседы с участником обороны г. Киева Дехтяренко В.Т. 15.04. 1946. – Оп. № 2 – Од. зб. 231 – Арк. 1-14.
- 1.65. *Стенограмма* беседы с участником обороны г. Киева Игнатъевой Н.М. ноябрь 1946 г. – Оп. № 2 – Од. зб. 239. – Арк. 1-13.
- 1.66. *Стенограмма* беседы с участником обороны г. Киева Онищенко Е.Я. 5.04.1946. – Оп. № 2 – Од. зб. 262. – Арк. 1-15.
- 1.67. *Стенограмма* беседы с участником обороны г. Киева петровым В.И. 16.05.1946. – Оп. № 2 – Од. зб. 267. – Арк. 1-10.
- 1.68. *Стенограмма* лекции Грановского на тему: «Киевская операция». 28.02.1947. – Оп. № 2 – Од. зб. 338. – Арк. 1-16.
- 1.69. *Копия* стенограммы беседы с участником обороны г. Киева Минакер М.С. 20.08.1947. – Оп. № 2 – Од. зб. 343. – Арк. 1-12.
- 1.70. *Копия* стенограммы беседы с участником обороны г. Киева Москалец К.Ф. 4.04. 1947. – Оп. № 2 – Од. зб. 345. – Арк. 1-10.
- 1.71. *Копия* стенограммы беседы с участником обороны г. Киева белоусом И.В. – Оп. № 2 – Од. зб. 401. – Арк. 1-18.
- 1.72. *Копия* стенограммы беседы с участником обороны г. Киева Векслером М.М. – Оп. № 2 – Од. зб. 403.
- 1.73. *Копия* стенограммы беседы с участником обороны г. Киева Остапенко. Без даты. – Оп. № 2 – Од. зб. 408. – Арк. 1-10.
- 1.74. *Личное* дело исследователя Балкового П.Н. 3.07.1946. – Оп. № 2 – Од. зб. 433. – Арк. 1-53.

- 1.75. *Личное* дело исследователя Гординской Раисы Георгиевны. 23.10.1946. – Оп. № 2 – Од. зб. 467. – Арк. 1-4.
- 1.76. *Личное* дело исследователя Дубины К.К. 19.04.1948. – Оп. № 2 – Од. зб. 478. – Арк. 1-5.
- 1.77. *Личное* дело исследователя Иванова-Потьомкина И.Н. 21.09. 1946. – Оп. № 2 – Од. зб. 483. – Арк. 1-2.
- 1.78. Од. зб. 493. *Личное* дело исследователя Клокова Всеволода Ивановича. 10.10.1949. – 54 арк.
- 1.79. *Личное* дело исследователя Слинько Ивана Ивановича. – Оп. № 2 – Од. зб. 555. – Арк. 1-34.
- 1.80. *Стенограммы* бесед с участниками обороны г. Киева. Август 1942 – ноябрь 1947. – Оп. 3. – Од. зб. 36. – Арк. 1-263.
- 1.81. Стенограмма беседы с участниками обороны г. Киева, состоявшаяся в Киевском областном Совете депутатов трудящихся. 1946 г. – Оп. 3. – Од. зб. 37.– Арк. 1-60.
- 1.82. *Воспоминания* и копии воспоминаний об обороне и освобождении г. Киева от немецко-фашистских захватчиков. 1946 г. – Оп. 3. – Од. зб. 38. – Арк. 1-57.
- 1.83. *Копии* постановлений партийных органов, справки партийных архивов обкомов КП Украины, воспоминания об организации и действий на территории Украины народного ополчения и истребительных батальонов. – 1948г. – Оп. 3. – Од. зб. 46. – Арк. 1-1148.
- 1.84. *Воспоминания* учащихся 10-го класса вечерней школы № 4 Молотовского района г. Киева о периоде Отечественной войны. Октябрь 1946 г. – Оп. 3. – Од. зб. 253. – Арк. 1-129.
- 1.85. *Копия* справки бывшего начальника инженерной службы Штаба обороны г. Киева майора Чукарева «Инженерное обеспечение обороны г. Киева в 1941 г.». Июль – август 1942 г. – Оп. 3. – Од. зб. 372.
- 1.86. *Воспоминания* Стороженко К.Ф. об обороне г. Киева в 1941 г. 14 декабря 1966 г. – Оп. 3. – Од. зб. 399. – Арк. 1-15.

Ф. 7. Ленинский коммунистический союз молодежи Украины.

Центральный комитет.

1.87. *Документы* молодежного подполья и партизанского движения периода Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945 гг. Опис. № 10. – Арк. 1-87.

1.88. *Доклады*, информации, газетные статьи, заметки, стенографические записи о комсомольцах и молодежи г. Киева и Киевской обл. в дни Великой Отечественной войны. 29.07.1941 – 1.08.1945 гг. – Оп. 10. – Од. зб. 3. – Арк. 1-207.

1.89. *Докладные* записки, справки, вырезки из газет о мужестве и доблести комсомольцев и молодежи на фронтах Великой Отечественной войны. 27.03.1942 – 9.02.1944 гг. – Оп. 10. – Од. зб. 55.. – Арк. 1-161.

1.90. *Стенограммы* бесед секретаря и работников спецотдела ЦК ЛКСМУ с Героями Советского Союза и воинами о героизме комсомольцев на фронтах Великой Отечественной войны. 4.08.1942 – 7.12.1942 гг. – Оп. 10. – Од. зб. 57.– 21 арк.

1.91. *Стенограммы* бесед секретарей ЦК ЛКСМУ с воинами-комсомольцами о боевых успехах комсомольцев и молодежи. 8.10. 1942 – 20.11.1942 гг. – Оп. 10. – Од. зб. 58. – Арк. 1-52.

1.92. *Отчеты*, справки о деятельности подпольных комсомольско-молодежных организаций г. Киева и области. В деле имеется доклад «О работе комсомольского полка по обороне г. Киева, созданного при Киевском обкоме ЛКСМУ 10 июля 1941 г.». 5.11.1943 – 16.12. 1943 гг. – Оп. 10. – Од. зб. 102. – Арк. 1-111.

1.93. *Отчет* о работе Киевской областной комсомольской организации в период Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945 гг. и постановление бюро обкома ЛКСМУ о его утверждении. 10.12.1945. – Оп. 10. – Од. зб. 229. – Арк. 1-322.

Фонд п-4 Документальных материалов партийно-комсомольского подполья и партизанского движения г. Киева в период временной немецко-фашистской оккупации.

1.94. *Список* участников обороны г. Киева в 1941 г. 24.02.1959 – 24.02.1959 гг. – Оп. 2. – Од. зб. 3. – Арк. 1-31.

1.95. *Справки*, заявления, воспоминания участников обороны г. Киева в Сталинском Коммунистическом батальоне народного ополчения г. Киева в годы Великой Отечественной войны. 11.01.1944 – 4.10.1946 гг. – Оп. 2. – Од. зб. 4.– Арк. 1-49.

1.96. *Решение* Ленинского райкома партии, справка и отчет о деятельности народного ополчения и местной противовоздушной обороны (МПВО) района в годы Великой Отечественной войны. 15.10.1967 – 18.12.1967. – Оп. 2. – Од. зб. 4а. – Арк. 1-39.

1.97. *Отчет* о боевой деятельности бронепоезда литер «А». июль 1941 – август 1941 г. – Оп. 2. – Од. зб. 5. – Арк. 1-54.

1.98. *Отчет* о боевой деятельности бронепоезда железнодорожников литер «Б», участвовавшего в обороне г. Киева. Июль-сентябрь 1941 г. 30.08.1941 – 1.04.1976 г. – Оп. 2. – Од. зб. 6. – Арк. 1-123.

1.99. *Решение* Киевского горкома Компартии Украины, справки и списки о деятельности экипажа бронепоезда литер «В» - «Дарничанин» в период обороны г. Киева. 12.03.1969 – 11.05.1969 гг. – Оп. 2. – Од. зб. 7. – Арк. 1-8.

1.100. *Решение* Радянського райкома партии, справки, отчеты, подтверждения, протокол заседания Центрального сектора обороны, характеристики и др. материалы о деятельности батальона народного ополчения Радянського района г. Киева в годы Великой Отечественной войны. 25.09.1967 – 20.11.1968 гг. – Оп. 2. – Од. зб. 8. – Арк. 1-91.

1.101. *Отчет* об организации и боевой деятельности Киевского комсомольского полка в период героической обороны Киева. Июль 1941 – август 1941. – Оп. 2. – Од. зб. 14 «а». – Арк. 1-31.

1.102. *Отчеты*, справки, список личного состава, список участников обороны, фотодокументы и др. материалы об организации и деятельности Киевского комсомольского полка. Т.1. июль 1941 – сентябрь 1941 г. – Оп. 2. – Од. зб. 14 «б». – Арк. 1-53.

1.103. *То же*. Т.2. Июль 1941 – сентябрь 1941 г. – Оп. 2. – Од. зб. 14 «в». – Арк. 1-24.

1.104. *Переписка* с ЦК КП(б)У и украинским штабом партизанского движения, списки, характеристики партизан, подпольщиков и участников обороны г. Киева, представленных к правительственным наградам. 2.03. 1945. – Оп. 2. – Од. зб. 21. – Арк. 1-81.

1.105. *Стенограмма* беседы руководства Киевского обкома КП(б)У с заместителем наркома здравоохранения тов. Медведь Л.И. об обороне г. Киева в начале Великой Отечественной войны. 21.06.1945 – 21. 06. 1945 г. – Оп. 2. – Од. зб. 59. – Арк. 1-13.

1.106. *Стенограмма* беседы с т. Скляренко И.К. в оргинструкторском отделе ЦК КП(б)У. 1.03.1944 – 1.03.1944 г. Од. зб. 60. – Арк. 1-33.

1.107. *Стенограмма* беседы руководства Киевского обкома КП(б)У и секретаря Сталинского райкома партии с т. Бойко М.Ф. об участии в обороне г. Киева в годы Великой Отечественной войны. 26.06.1945 – 26.06.1945 г. – Оп. 2. – Од. зб. 62. – Арк. 1-11.

1.108. *Стенограмма* беседы руководства Киевского обкома КП(б)У и секретаря Сталинского райкома партии с участницей обороны г. Киева тов. Кошевой П.Ф. 26.06.1945 – 26.06.1945. – Оп. 2. – Од. зб. 63. – Арк. 1-16.

1.109. *Стенограмма* беседы с участниками взрыва Дарницкого моста тов. Алексеевым и Ефимчуком. Автобиография семьи подпольщика Дудки С.И. – Оп. 2. – Од. зб. 65. – Арк. 1-7.

1.110. *Дневник* капитана Борисова А.Ф. 6.08.1941 – 11.05.1942. – Оп. 2. – Од. зб. 69. – Арк. 1-24.

1.111. *Стенограмма* нау́чної конференції, посвя́щеної герої́чеської оборо́ні і осво́бо́женню сто́лиці Со́ветської України г. Киє́ва о́д фаши́стських захо́ватчи́ков. 26.06.1961. – Оп. 2. – Од. зб. 71а. – Арк. 1-169.

1.112. *Список* подпольщи́ков г. Киє́ва, поги́бших в за́стенках ге́стапо в 1941-1943 гг. *Список* наро́дних ополче́нцев, учасни́ков оборо́ни г. Киє́ва, поги́бших в бо́ях за го́род в 1941 г. (матеріа́ли со́брані сле́допы́тами клубу «По́иск» при музе́є історії г. Киє́ва). 1941-1943 гг. – Оп. 2. – Од. зб. 71г. – Арк. 1-52.

1.113. *Справки* і списки на учасни́ков оборо́ни г. Киє́ва, служивши́х в наро́дному ополче́нні Ле́нинського і Ста́лінського райо́нів. 1948. – Оп. 2. – Од. зб. 71и. – Арк. 1-107.

1.114. *Отчет* б́ывшего нача́льника шта́ба 5-го бата́льона 2-го партиза́нского полка НКВД Уласе́нко П.В. (ию́ль 1941 – ма́й 1943 гг.). 18.04.1968 – 18.04.1968. – Оп. 2. – Од. зб. 71к. – Арк. 1-21.

Фонд 2412. Музей-архив переходного периода

1.115. *Воспоминания* о нача́ле во́йны, ста́ть і дру́гие доку́менты, пере́данніе М. Яси́нским в «Архив-музе́й пере́ходного пе́риода». 1942 р. – Оп. 2. – Од. зб. 198. – Арк. 1-40.

1.116. *Воспоминания* о нача́ле во́йны, ста́тьї і дру́гие доку́менты, пере́данніе М. Яси́нским в «Архив-музе́й пере́ходного пе́риода». 1942 р. – Оп. 2. – Од. зб. 198. – Арк. 1-40.

1.117. *Про* за́лише́ння Киє́ва ра́дянськи́ми ви́ська́ми у ве́ресні 1941 р. – Оп. 2. – Од. зб. 201. – Арк. 1-2.

Центра́льний держа́вний архі́в ви́щих органі́в вла́ди і упра́вління Украї́ни

Фонд 4620, 4620-сч – Колекція́ доку́ментів з і́сторії Ве́ликої Ві́тчизняної ві́йни

1.118. *Бабаскі́н З.Т.* Спога́ди про поча́ток Ве́ликої Ві́тчизняної ві́йни. 1965. – Оп. 2. – Од. зб. 3. – Арк. 1-5.

1.119. *Виписки* з журналів та газет, зроблені Шестаковим В.П. про оборону м. Києва і діяльність Київської підпільної організації в роки Великої Вітчизняної війни. 1945, 1957-1964. – Оп. 2. – Од. зб. 117. – Арк. 1-50.

1.120. *Листи* генерал-лейтенантів Горшкова Е.І., Голдовича О.І., капітана І рангу Лактіонова І.І., та ін. про стан переправ через р. Дніпро в районі м. Києва, оборону Києва та інженерне забезпечення її. 1966, 1968. – Оп. 2. – Од. зб. 120. – Арк. 1-42.

1.121. *"Винищувальні батальйони України в період оборонних боїв Радянської Армії"*. Дисертація Балкового П. 1941-1942 рр. – Оп. 3. – Од. зб. 21. – Арк. 1-199.

1.122. Виписки співробітника комісії Балкового П. із доповідних записок УНКВС УРСР про винищувальні батальйони України. – Оп. 3. – Од. зб. 22.– Арк. 1-12.

1.123. *Нарис* колишнього командира комуністичного батальйону Іванова-Потьомкіна про Київське народне ополчення. Липень-вересень 1941 р. – Оп. 3. – Од. зб. 23. – Арк. 1-30.

1.124. *Наукове дослідження* співробітника Комісії Погребінського Д.В. про формування винищувальних батальйонів України та їх озброєння. – Оп. 3. – Од. зб. 24.– Арк. 1-50.

1.125. *Наукове дослідження* співробітника Комісії Погребінського Д.В. про формування та керівництво винищувальними батальйонами України. – Оп. 3. – Од. зб. 25.– Арк. 1-31.

1.126. *Наукове дослідження* співробітника Комісії Погребінського Д.В. про чисельність винищувальних батальйонів на території УРСР і їх діяльність. – Оп. 3. – Од. зб. 26.– Арк. 1-19.

1.127. *Наукове дослідження* співробітника Комісії Погребінського Д.В. про формування, дислокацію та озброєння винищувальних батальйонів України. – Оп. 3. – Од. зб. 27.– Арк. 1-29.

1.128. *Наукове* дослідження співробітника Комісії Погребінського Д.В. про мобілізацію засобів транспорту для потреб фронту, вступ трудящих в ряди Червоної Армії в м. Києві та області. – Оп. 3. – Од. зб. 28. – Арк. 1-103.

1.129. *Наукове* дослідження співробітника Комісії Погребінського Д.В. про мобілізацію трудящих м. Києва та області в Червону Армію та оборону міста. – Оп. 3. – Од. зб. 29. – Арк. 1-174.

1.130. *Наукове* дослідження співробітника Комісії Погребінського Д.В. про участь населення м. Києва в обороні міста від німецько-фашистських загарбників. – Оп. 3. – Од. зб. 31. – Арк. 1-71.

1.131. *Випуски* співробітників Комісії про діяльність підпільних організацій м. Києва. 1941 р. – Оп. 3. – Од. зб. 123. – Арк. 1-48.

1.132. *Газети* "Більшовик", " За радянську Україну" – орган ЦК КП(б)У, Верховної Ради УРСР та Чернігівського обкому КП(б)У. 1942-1943 рр. – Оп. 3. – Од. зб. 230. – Арк. 1-36.

1.133. *Проспект* книги "Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу". 1941-1945. – Оп. 3. – Од. зб. 232. – Арк. 1-29 .

1.134. "УРСР в роки Великої Вітчизняної війни". Монографія Городнього П.Г. 1941-1943 рр. – Оп. 3. – Од. зб. 249. – Арк. 1-77.

Ф. р-4217 "Республиканская выставка "Партизаны Украины в борьбе против немецко-фашистских захватчиков в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг." (Коллекция фотодокументов и негативов), г. Киев.

1.135. *Репродукція* статей, озаглавленных "Могучее всенародное сталинское ополчение поднялось на борьбу с озверелым фашизмом". Статті посвящені народному ополченню на Україні. / газета Советская Украина", № 170, 19.07.1941 г. – Оп. 1. – Од. зб. 4.

1.136. *Фотокопія* статті, помещенной в газете "Известия" от 8 августа 1941 г. "Советские патриоты идут под знаменем народного ополчения". – Оп. 1. – Од. зб. 22.

1.137. *Фотокопия* сообщения, помещенного в газете "Известия" от 11.07.1941 г. под названием "Записываются в народное ополчение". – Оп. 1. – Од. зб. 24.

1.138. *Фотокопия* газетной корреспонденции, напечатанной в газете "Правда" от 3 июля 1941 г. под названием "В народное ополчение". – Оп. 1. – Од. зб. 25.

1.139. *Фотокопия* 2-х газетных заметок о народных ополченцах, помещенных в газете "Правда" от 5 июля 1941 г. "Формируются полки и "На призыв Сталина". – Оп. 1. – Од. зб. 27.

1.140. *Фотокопия* газетной заметки т. Урина "В народное ополчение", напечатанной в газете "Советская Украина" от 17 июля 1941 г. – Оп. 1. – Од. зб. 28.

1.141. *Фотокопия* газетной заметки РАТАУ, помещенной в газете "Советская Украина" от 6 июля 1941 г., № 157 "Растут ряды народного ополчения". – Оп. 1. – Од. зб. 29.

1.142. *Фотокопия* газетной заметки РАТАУ, напечатанной в газете "Советская Украина", № 213 от 3 сентября 1941 г. – Оп. 1. – Од. зб. 30.

1.143. *Фотокопия* газетной заметки РАТАУ, напечатанной в газете "Советская Украина", № 159 от 8 июля 1941 г. "Ворошиловградцы идут в народное ополчение". – Оп. 1. – Од. зб. 31.

1.144. *Фотокопия* газетной заметки ТАСС, напечатанной в газете "Правда" от 9 июля 1941 г. "Первый номер газеты ленинградских ополченцев". – Оп. 1. – Од. зб. 32.

1.145. *Фотокопия* газетной заметки РАТАУ, напечатанной в газете "Советская Украина", № 160 от 9 июля 1941 г. "Растут ряды народного ополчения". – Оп. 1. – Од. зб. 33.

1.146. *Фотокопия* газетной заметки "Колхозники-ополченцы", помещенной в газете "Советская Украина", № 160 от 9 июля 1941 г. – Оп. 1. – Од. зб. 34.

1.147. *Фотокопия* передово й газеты "Правда" от 7 июля 1941 г. "на поддержку Красной Армии могучее народное ополчение". – Оп. 1. – Од. зб. 35.

1.148. *Фотокопия* газетной статьи т. Железнодорожника "Ополченцы", помещенной в газете "Советская Украина", № 159 от 8 июля 1941 г. – Оп. 1. – Од. зб. 36.

1.149. *Фотокопия* газетной статьи "Инженеры – народные ополченцы", помещенной в газете "Правда" от 5 июля 1941 г. – Оп. 1. – Од. зб. 37.

1.150. *Схема* организации истребительного батальона. Без даты. – Оп. 1. – Од. зб. 37а.

1.151. *Статья* Магина "В ряды защитников Отечества" в газете "Советская Украина", № 158 от 7 июля 1941 г. – Оп. 1. – Од. зб. 38.

1.152. *Корреспонденция* из Киева, помещенная в газете "Правда" от 5 июля 1941 г. под названием "презренный враг будет раздавлен". – Оп. 1. – Од. зб. 74.

1.153. *Удостоверение* почетного железнодорожника тов. Тихохода А.С., выданное 4 августа 1941 г. Народным комиссариатом путей сообщения СССР за мужество и отвагу, проявленные в борьбе против немецких захватчиков в качестве командира бронепоезда литер "А". – Оп. 1. – Од. зб. 226.

1.154. *Письмо* железнодорожников Киевского и Дарницкого узлов: "И на фронте, и в тылу железнодорожник – боевой помощник героической Красной Армии" с призывом бороться с немецкими оккупантами. (Из газеты какой – не установлено). – Оп. 1. – Од. зб. 257.

1.155. *Статья* в газете "Красная звезда" от 20 сентября 1941 г. т. Хаценова – корреспондента газеты "Правда" о боевой деятельности бронепоезда железнодорожников под названием "Бронепоезд железнодорожников". – Оп. 1. – Од. зб. 303.

1.156. *Сведения* о количестве истребительных батальонов и людей в них по губерниям Украины за время с 26 июня по 1-е октября 1941 г., составленные Гвардии майором Андриевским, заместителем начальника Оперативного отдела УШПД от 17 января 1945 г. – Оп. 1. – Од. зб. 386.

1.157. *Воспоминания* о начале войны, статьи и другие документы, переданные М. Ясинским в «Архив-музей переходного периода». 1942 г. Од. зб. 198. – Арк. 1-40.

1.158. *Про залишення Києва радянськими військами у вересні 1941 р.* Од. зб. 201.. – Арк. 1-2

1.159. *Про затвердження списків осіб, представлених до медалей "за оборону Києва".* – Ф. 880, – Оп. 12. – Од. зб. 920. – 1-65.

Державний архів МВС України

1.160. *Наказ* начальника обласних управлінь НКВС УРСР про перевірку винищувальних батальйонів. – Фонд 45. – Од. зб. 53

Архів СБУ

1.161. *Архив* Учетно-архивного отдела КГБ при Совете Министров УССР. Кирпиченко Михаил Яковлевич. – Следственный фонд 17147/IX-46. – Од. зб. 68020 фп.

1.162. *Управление* контрразведки МГБ Закавказского Военного Округа. Шкабара Елена Петровна. Следственное дело. – Од. зб. 73402

2. Періодичні видання

2.163. "За Радянську Україну" – Київ, серпень – вересень 1941 р.

2.164. "Комсомолец України" – Київ, червень – липень 1941 р.

2.165. "Комуніст" – Київ, червень – липень 1941 р.

2.166. "Пролетарська правда" – Київ, червень – липень 1941 р.

2.167. "Советская Украина" – Київ, червень – вересень 1941 р.

2.168. "Вісті", – Київ, 3 січня 1941; 15 травня 1941; 21 серпня 1941;

2.169. "Киевская правда" 23 липня 1941; 24 листопада, 1 грудня 1941.

2.170. "Ленинское знамя" – Москва, 12 жовтня 1941.

2.171. "Молода гвардія" 11 травня 1941.

2.172. "Молодь України", 16 вересня 1961; 17 лютого 1982.

3. Друковані документи

- 3.173. *Внутренние* войска в Великой Отечественной войне. 1941-1945. Документы и материалы. – М.: Юридическая литература, 1975. – 752 с.
- 3.174. *Год 1941*. События первого года Великой Отечественной войны в объективе немецкой военной фотохроники. Фотоальбом. – М.: Планета, 1991. – 65 с.
- 3.175. *Год 1941*. Юго-Западный фронт. Воспоминания, очерки. Документы. – Львов: Каменяр, 1975. – 351 с.
- 3.176. *Днепр – река героев*. Свидетельства всенародного подвига. – К.: Издательство политической литературы Украины, 1983. – 370 с.
- 3.177. *Законодательные* и административно-правовые акты военного времени. С 22 июня 1941 по 22 марта 1942 гг. – М.: Юридическое изд-во НКЮ СССР, 1942. – 136 с.
- 3.178. *Канун* и начало войны. Документы и материалы. – Лениздат, 1991. – 430 с.
- 3.179. *Киевщина* в годы Великой Отечественной войны 1941-1945. Сборник документов и материалов. – К.: Обл. кн. изд-во, 1963. – 736 с.
- 3.180. *Куманев Г.А.* 1941-1945. Краткая история, документы, фотографии. – М.: Изд-во полит. лит-ры, 1983. – 234 с.
- 3.181. *Лето 1941*. Украина. – К.: Изд-во Украина, 1991. – 510 с.
- 3.182. *На фронте и в тылу*. Факты и документы. – Йошкар-Олау: Маргосиздат, 1941. – вып. 3. – 40 с.
- 3.183. *Никто не забыт* и ничто не забыто. Сборник документов и материалов. – М.: Просвещение, 1970. – 320 с.
- 3.184. *Нюрнбергский* процесс над главными немецкими преступниками. Сборник материалов в 7-ми томах. – Т. 2. Преступления против мира. – М.: Гос. изд-во юридич. лит-ры, 1958. – 863 с.
- 3.185. *Пламенные* строки. Сборник документов и материалов. – Харьков: Прапор, 1975. – 159 с.

3.186. *Русский архив*. Великая Отечественная. Документы и материалы. –Т. 12(1). Генеральный штаб в годы Великой Отечественной войны. – М.: Изд-во Терра, 1996. – 325 с.

3.187. *Русский архив*. Великая Отечественная война. Документы и материалы. Т.13: Приказы Народного Комиссара Обороны СССР 22 июня 1941–1942 г.–М.: Терра, 1997. – 448 с.

3.188. *Русский архив*. Великая Отечественная война. – Т.16: Ставка ВГК: Документы и материалы. 1941 г. М.: Терра, 1996. – 448 с.

3.189. *Русский архив*. Великая Отечественная война. Т.25: Тыл Красной Армии в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. Документы и материалы. 1941 г. М.: Терра, 1998. – 328 с.

3.190. *Сообщения Советского информбюро*. – Т. 1. Июнь-декабрь 1941. –М.: Издание Совинформбюро, 1944. – 456 с.

3.191. *Совершенно секретно! Только для командования! Стратегия фашистской Германии в войне против СССР*. Документы и материалы. – М.: Наука, 1967. – 751 с.

3.192. *Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945: Документы и материалы: В 3-х томах*. – Т. 1. Украинская ССР в первый период Великой Отечественной войны (22 июня 1941 – 18 ноября 1942). – К.: Наукова думка, 1980. – 556 с.

3.193. *1941 год: В 2-х книгах*. / Сост. Л.Е. Решин и др. / Под ред. В.П. Наумова. – М.: Международный фонд "Демократия", 1998. – Кн. 1. – 832 с.; Кн. 2. – 752 с.

4. Мемуари

4.194. *Алидин В.И. Опаленная земля: Военные мемуары*. – М.: Наука, 1993. – 224 с.

- 4.195. *Баграмян И.Х.* Так начиналась война. – К.: Изд-во полит. лит-ры, 1984. – 519 с.
- 4.196. *Баграмян И.Х.* У сорок першому під Києвом. – В кн.: У битві за Київ. – К.: Вид-во політ. літ-ри, 1973. – 56 с.
- 4.197. *Баграмян И.Х.* Фронтовими дорогами. – К.: Вид-во ЦКЛКСМУ "Молодь", 1971. – 195 с.
- 4.198. *Баграмян И.Х.* Героическая оборона столицы Украины // Военно-исторический журнал. – 1963. – № 10. – С. 45-57.
- 4.199. *Баграмян И.Х.* Біля стін Києва: у кн.: Героїчний Київ. Документальні розповіді. – К.: Генеза, 2003. – 75 с.
- 4.200. *Владимирский А.В.* На киевском направлении: по опыту ведения боевых действий войсками 5-й армии Юго-Западного фронта в июне-сентябре 1941 г. – М.: Военное изд-во, 1989. – 304 с.
- 4.201. *Гудериан Г.* Воспоминания солдата. / Пер. с нем. – Смоленск: Русич, 1998. – 656 с.
- 4.202. *Жуков Г.К.* Спогади і роздуми. – К.: Вид-во політ. літ-ри, 1985. – 839 с.
- 4.203. *Кондратенко Г.Ф.* Мы – из сорок первого. – Одесса: Маяк, 1986 – 160 с.
- 4.204. *Кузнецов Н.Г.* Накануне. – М.: Воениздат, 1969. – 187 с.
- 4.205. *Москаленко К.С.* На юго-западном направлении. (1941-1943). Кн.1. – М.: Воен. Изд-во МО СССР, 1979. – 414 с.
- 4.206. *Попель Н.К.* В тяжкую пору. – М.: Воен. Изд-во МО СССР, 1959. – 335 с.
- 4.207. *Рассказы сыну своему...Воспоминания киевлян – ветеранов Великой Отечественной войны.* – К.: Еврейский совет, 1998. – 384 с.
- 4.208. *Рокоссовский К.К.* Солдатский долг. – М.: Воен. Изд-во, 1988. – 365 с.
- 4.209. *Родимцев О.І.* За місто-герой Київ. – К.: Київське обл. книжково-газетне вид-во, 1964. – 47 с.
- 4.210. *Родимцев А.И.* Твои, Отечество, сыновья. – К.: Изд-во полит. лит-ры, 1982. – 359 с.
- 4.211. *Рябышев Д.И.* Первый год войны. – М.: Воениздат, 1990. – 255с.

- 4.212. *Строкач Т.А.* Наш позивний – свобода. – К.: Вид-во політ. літ-ри, 1979. – 403 с.
- 4.213. *Штеменко С.М.* Генеральний штаб в роки війни. – К.: Політвидав України, 1968. – 398 с.

5. Монографії, брошури, статті

- 5.214. *Анисимов И.В., Кузьмин Г.В.* Великая отечественная война Советского Союза 1941–1945. Краткий исторический очерк. – М.: Воениздат, 1952. – 191 с.
- 5.215. *Анфилов В.А.* Бессмертный подвиг. Исследования кануна и первого этапа Великой Отечественной войны. – М.: Наука, 1971. – 540 с.
- 5.216. *Анфилов В.А.* Незабываемый сорок первый. – М.: Советская Россия, 1982. – 367 с.
- 5.217. *Алещенко Н.М.* Всенародная помощь фронту в Великой Отечественной войне. – М.: Знание, 1982. – 64 с.
- 5.218. *Аннако В.И., Доманк А.С., Романчев Н.М.* За каждую пядь. – Львів: 1984. – 87 с.
- 5.219. "Арсенал" імені В. І. Леніна. – К.: 1964. – 64 с.
- 5.220. *Бабин А.И.* Канун и начало Великой Отечественной войны. – М.: Знание, 1991. – 64 с.
- 5.221. *Байбаков О.Б., Кац Р.С.* Героїчні сторінки. – К.: Політвидав, 1968. – 116 с.
- 5.222. *Байбаков О.Б., Кац Р.С.* Завод "Ленинская кузница". – К.: 1962. – 75 с.
- 5.223. *Балковий П.М.* Народне ополчення Радянської України. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 103 с.
- 5.224. *Бардин С.М.* И штатские надели шинели. – М.: Советская Россия, 1978. – 349 с.

- 5.225. *Банников Ф.Г.* Истребительные батальоны в Великой Отечественной войне. (1941-1945) – М.: Высшая школа МВД СССР, 1968. – 72 с.
- 5.226. *Безсмертя.* Книга пам'яті України. 1941-1945. – К.: Пошуково-видавниче агенство "Книга пам'яті України", 2000. – 873 с.
- 5.227. *Безсмертя* народного подвигу (30-річчя перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні). – К.: Молодь, 1974. – 27 с.
- 5.228. *Беликов А.М.* Советский тыл в годы Великой Отечественной войны. (1941–1945). – М.: Знание, 1969. – 46 с.
- 5.229. *Бессмертный* подвиг советского народа в Великой Отечественной войне. 1941–1945. – К.: Знание, 1990. – 16 с.
- 5.230. *Бессмертный* подвиг партии и народа. Материалы межвузовской научной конференции, посвященной 30-летию Победы советского народа в Великой Отечественной войне. – К.: Издат. объединение "Вища школа". Изд-во при КГУ, 1975. – 235 с.
- 5.231. *Биленко С.В.* На бессменном посту. (Из истории советской милиции). – М.: Знание. 1969. – 45 с.
- 5.232. *Биленко С.В.* На охране тыла страны. Истребительные батальоны и полки в Великой Отечественной войне 1941-1945. – М.: Наука, 1988. – 254 с.
- 5.233. *Біленко С.В.* Винищувальні батальйони у Великій Вітчизняній війні. – М.: Воєн. вид-во МО СРСР, 1969. – 119 с.
- 5.234. *Біленко С.В.* На бессменном посту (Из истории советской милиции). – М.: Знание. – 1969. – 45 с.
- 5.235. *Біленко С.В.* Советская милиция на защите социалистического отечества (1941-1945). – М.:Знание, 1968. – 230 с.
- 5.236. *Блажей В.А.* Немые свидетели воинской доблести // Военно-исторический журнал. – 1963. – № 10. – С. 67-78.
- 5.237. *Блинов Б.Н.* Киевский станкостроительный. К 50-летию Киевского ордена Трудового Красного Знамени завода станков-автоматов им. М. Горького. – К.: Техника, 1984. – 223 с.

- 5.238. *Боевые эпизоды*. Сост. Газеев. – Казань: ТАТГОСИЗДАТ, 1941. – 60 с.
- 5.239. *Боевые звезды киевлян*. Очерки о героях Советского Союза – уроженцах Киева и Киевской области. Изд. 3-е, перераб. – К.: Политиздат Украины. – 519 с.
- 5.240. *Борзенко С.* Жизнь на войне. Записки военного корреспондента. – М.: Воен. Изд-во МО СССР, 1958. – 335 с.
- 5.241. *Богатырская доблесть*. – К.: Знание, 1988. – 20 с.
- 5.242. *Бородін О.А.* Київська партійна організація в період героїчної оборони міста (липень – вересень 1941р.) // Наукові праці з історії КПРС. – 1965. – вип. 3-4. – С. 123-138.
- 5.243. *Булавин А.Ф.* Добровольные народные формирования Украины // Военно-исторический журнал. – 1981. – № 9. – С. 17-25.
- 5.244. *Булавин А.Ф.* Деятельность Компартии Украины по организационному укреплению и материально-техническому обеспечению добровольных народных формирований (1941) // Вестник Харьковского политехнического института. – 1982. – № 189. – С. 65-83 с.
- 5.245. *Булычев А.П.* КПСС – вдохновитель и организатор Победы советского народа в Великой Отечественной войне. – М.: Знание, 1975. – 47 с.
- 5.246. *Буцько М., Кириченко С.* Военно-організаторська діяльність КПУ в перші роки Великої Вітчизняної війни. – К.: вид-во політ. літ-ри, 1969. – 125 с.
- 5.247. *Буцко Н.А., Мартышевский М.А.* Освещение военных действий на Украине в 1941-1942 гг. в советской историографии // Вопросы общественных наук. – 1972. – вып. 8. – С. 34-46.
- 5.248. *Важнейшие операции Великой Отечественной войны 1941-1945.* Сборник статей. – М.: Воен. Изд-во МО СССР, 1956. – 622 с.
- 5.249. *Вартові героїзму і звитяги*. Київський укріплений район. – К.: пошуково-видавниче агенство "Книга Пам'яті України", 2001. – 109 с.
- 5.250. *Васильев А.С.* Будет жить вечно. – М.: Советская Россия, 1987. – 256 с.

- 5.251. *В битвах за Советскую Украину. Ратный и трудовой подвиг народов СССР в годы Великой Отечественной войны: история и современность.* – К.: изд-во при КГУ издат объединения "Вища школа", 1985. – 172 с.
- 5.252. *В битве за Киев: Воспоминания, очерки.* – К.: Молодь, 1983. – 318 с.
- 5.253. *В годы войны: Статьи и очерки (под ред. Самсонова А.М.)* – М.: Наука, 1985. – 238 с.
- 5.254. *Великая Отечественная война 1941-1945. Военно-исторические очерки. В 4-х кн.. – Кн. 1 – Суровые испытания.* – М.: Наука, 1998. – 544 с.
- 5.255. *Великая Отечественная война 1941-1945. Военно-исторические очерки. В 4-х кн.. – Кн. 4 – Народ и война.* – М.: Наука, 1998. – 368 с.
- 5.256. *Великий подвиг (під ред. Г.П. Міщенка).* – К.: Вища школа. 1975. – 135 с.
- 5.257. *Великий подвиг.* – М.: Изд-во "Книга", 1970. – 215 с.
- 5.258. *Великий подвиг (КПРС – натхненник і організатор боротьби радянського народу проти фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945).* – К.: Вища школа, 1975. – 309 с.
- 5.259. *Великая Отечественная война: Вопросы и ответы.* – М.: Политиздат, 1984. – 430 с.
- 5.260. *Великая Отечественная война Советского Союза 1941–1945. Краткая история. Изд. 2-е, испр.* – М.: Воениздат, 1970. – 631 с.
- 5.261. *Великий подвиг советского народа. Сб. статей.* – М.: Инион, 1975. – 346 с.
- 5.262. *Величие подвига советского народа: Зарубежные отклики и высказывания 1941–1945 гг. о Великой Отечественной войне.* – М.: Международные отношения, 1985. – 383 с.
- 5.263. *Верт А. Россия в войне. 1941-1945.* – М.: Прогресс, 1967. – 744 с.
- 5.264. *Вместе с армией и народом. К 25-ой годовщине победы в Великой Отечественной войне.* – Волгоград 1970. – 116 с.

- 5.265. *Воблий К.* Київ – серце України. – К.: Укрдержвидав. – 1944. – 32 с.
- 5.266. *Во главе* защиты Советской Родины. Очерк деятельности КПСС в годы Великой Отечественной войны. – М.: Политиздат, 1975. – 406 с.
- 5.267. *Война.* Народ. Победа. 1941-1945. Статьи, очерки, воспоминания. В 4-х кн. – Кн. 2. М.: Политиздат, 1983. – 246 с.
- 5.268. *Воробьев Ф. Д., Кравцов В. М.* Победы Советских Вооруженных сил в Великой Отечественной войне 1941-1945 (Краткий очерк). – М.: Воен. изд-во МО СССР, 1954. – 431 с.
- 5.269. *Вставай* страна огромная... Рассказы о Великой Отечественной войне. В 2-х т. – М.: Изд-во худ. лит-ры, 1969. Т.1. – 559 с., Т.2. – 592 с.
- 5.270. *Галаган В. Я.* Ратный подвиг женщин в годы Великой Отечественной войны. – К.: Вища школа, 1986. – 302 с.
- 5.271. *Героїчний* подвиг радянського народу. – К.: Політвидав України, 1965. – 180 с.
- 5.272. *Герои* боев за Киев: Материалы для бесед. – К.: Вид-во політич літ-ри України, 2001. – 42 с.
- 5.273. *Героїчний* Київ. Документальні розповіді. – К.: Україна, 2003. – 332 с.
- 5.274. *Героїчний* Київ. – К.: Вид-во політич літ-ри України, 1982. – 332 с.
- 5.275. *Голодівський І.Р., Склярєнко Б.С.* Видобули трудову славу: історія створення та розвитку колективного підприємства "Київський деревообробний комбінат". – К., 1998. – 67 с.
- 5.276. *Гординська Р.Г.* Коли любиш...(спогади про боротьбу за Київ в роки Великої Вітчизняної війни). – К.: Молодь, 1963. – 294 с.
- 5.277. *Горов В.Я.* И поднялся народ. – М.: Изд-во полит. лит-ры, 1977. – 110 с.
- 5.278. *Гостев І.Ю., Соболев В.І.* Генерал-полковник Кирпонос. – К.: Вид-во політ. літ-ри України, 1969. – 115 с.
- 5.279. *Григорович Д.П., Нем'ятий В.М.* Военно-організаторська та ідейно-політична діяльність КПУ в роки Великої Вітчизняної війни // Український історичний журнал. – 1978. – № 5. – С. 114-131.

- 5.280. *Григорович Д.Ф.* Киев – город-герой. – К.: Воен. изд-во МО СССР, 1978. – 155 с.
- 5.281. *Григорович Д.Ф.* Идеино-политическая деятельность Компартии Украины в годы Великой Отечественной войны. – К.: Политиздат Ураины, 1983. – 167 с.
- 5.282. *Григорович Д.Ф.* Героическая страница (К 20-й годовщине обороны Киева в 1941 г.) // Военно-исторический журнал, 1961. – № 6. – С. 17-26.
- 5.283. *Гриф секретности снят: Потери вооруженных сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах: Статистическое исследование.* – М.: Воениздат, 1993. – 354 с.
- 5.284. *Гулько М.Л. и др.* Железнодорожный район г. Киева. Сб. материалов. – К.: Трансжелдориздат ЮЗЖД, 1959. – 29 с.
- 5.285. *Гуслистий К.Г.* Героїчне минуле Києва. – К., 1945. – 28 с.
- 5.286. *Гутин М.Л.* О деятельности местных комитетов обороны в годы Великой Отечественной войны // Вопросы истории КПСС, 1970. – № 7-8. – 158 с.
- 5.287. *Гуров А.А.* Боевые действия советских войск на юго-западном направлении // Военно-исторический журнал. – 1988. – № 8. – 23 с.
- 5.288. *Данилов В.Д.* Ставка ВГК. 1941-1945. – М.: Знание, 1991. – 64 с.
- 5.289. *Данилюк М., Панчук М.* На службі фронту і тилу. – К.: Вид-во політ. літ-ри Укр., 1974. – 111 с.
- 5.290. *20 лет Киевскому комбинату искусственного волокна (1937-1957).* – К.: 1958. – 40 с.
- 5.291. *Дебалюк А.В.* Великий подвиг армии и народа. – Минск: Беларусь, 1975. – 95 с.
- 5.292. *Деборин Г.А.* Великая победа советского народа. – М.: Воениздат, 1955. – 112 с.

- 5.293. *Демченко М.В., Коваль М.В., Король В.Ю.* У роки Великої Вітчизняної війни // Історія України: Курс лекцій: В 2-х книгах. – К.: Либідь, 1992. – Кн. 2: ХХ століття. – 240 с.
- 5.294. *Днепр – река героев.* Свидетельства всенародного подвига. – К.: Політвидав України, 1983. – 180 с.
- 5.295. *Добров П.В.* Народное ополчение в годы Великой Отечественной войны 1941-1945. В 2-х томах. – Донецк, 1994. – Т.1. – 149 с. – Т. 2. – 149-452 с.
- 5.296. *Добров П.В., Колесник А.Д., Куманев Г.А., Пашко Я.Е.* Народное ополчение защищает Родину. – М.: Наука, 1990. – 381 с.
- 5.297. *Дробот І.І.* Український народ у II світовій війні: Навчальний посібник. – К.: Наукова думка, 1998. – 120 с.
- 5.298. *Дробот І.І. та ін.* Україна у другій світовій війні: Навчальний посібник (І.І. Дробот, В.І. Кучер, П.М. Чернега; НПУ ім. М.П. Драгоманова, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України). – К.: Наукова думка, 1998. – 122 с.
- 5.299. *Дубина К.К.* В годы тяжелых испытаний. Труд и ратные подвиги киевлян в период обороны города. – К.: Обл. кн.-газ. изд-во, 1962. – 153 с.
- 5.300. *Дубина К.К., Буцько М.О.* Немеркнучий подвиг.(захист українським народом завоювань Жовтня в роки Великої Вітчизняної війни). – К.: Знання, 1963. – 163 с.
- 5.301. *Еремін В.Г., Исаков П.Ф.* Молодежь в годы Великой Отечественной войны. Изд. 2-е, доп. и перераб. – М.: Мысль, 1984. – 285 с.
- 5.302. *Євдокімов І.Ф., Шестаков В.Ф., Ясницький Г.І.* Героїчна оборона Києва в 1941 р. – К.: Знання, 1971. – 89 с.
- 5.303. *Железнодорожники* в Великой Отечественной войне 1941-1945. – М.: Транспорт, 1985. – 576 с.
- 5.304. *Журавлев М.И.* Революционная бдительность – драгоценное качество советского человека. – М.: ОГИЗ, Гос. изд. полит. лит-ры, 1944. – 31 с.

- 5.305. *Журахович С.* Киевские ночи. – М.: Советский писатель, 1966. – 454 с.
- 5.306.3 *архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КДБ: Науковий і документальний журнал: Спецвипуск.* – К.: Поділля, 2000. – № 2-4. – 97 с.
- 5.307. *Завод "Авиант".* Этапы пути. 1920-2000. – К.: УкрНШАТ, 2000. – 150 с.
- 5.308. *Завод "Більшовик".* – К.: Політвидав України, 1967. – 110 с.
- 5.309. *Завода дружная семья. ("Транссигнал").* – К.: Техніка, 1957. – 45 с.
- 5.310. *Зайцев А.Д.* Нас партия к победе привела. – М.: Знание, 1970. – 142 с.
- 5.311. *Залізничний район міста Києва.* Збірник матеріалів з історії економічного і культурного розвитку Залізничного району м. Києва за роки Радянської влади. – К.: Залізничний райком КП (б)У, 1959. – 178 с.
- 5.312. *Захаров В.А.* Очерк начального периода Великой Отечественной войны. – М.: Военно-политическая академия, 1949. – 40 с.
- 5.313. *Защищая Советскую Родину 1941-1945гг.* – М.: Воениздат, 1979. – 190 с.
- 5.314. *Земсков А.А.* Источники победы Советского Союза в Великой Отечественной войне. – М.: Знание, 1970. – 29 с.
- 5.315. *Зинченко Ю.И.* Вместе с народом. Компартия Украины в первые месяцы войны // Политика и время. – 1991. – № 7. – С. 64-68.
- 5.316. *Зинченко Ю.И.* Советы депутатов трудящихся УССР в годы Великой Отечественной войны 1941-1945. – К.: Наукова думка, 1989. – 128 с.
- 5.317. *Льницький І.І.* "Арсенал" і арсенальці: художньо-документальна повість. – К.: Вид-во худ. літ-ри, 1982. – 85 с.
- 5.318. *Імені Січневого повстання.* – К., 1968. – 45 с.
- 5.319. *Історія заводу "Арсенал" ім. В. І. Леніна.* – К.: Наукова думка, 1986. – 559 с.
- 5.320. *Історія заводу "Ленинская кузница" (1862-1962).* Сб. документов и материалов. – К.: Політвидав України, 1967. – 221 с.

- 5.321. *История* Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945. В 6-ти т. (под ред. П. Н. Поспелова). – М.: Воениздат, 1961. – Т.2. – 681 с.
- 5.322. *История* Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945.: В 3-х томах. Т. 2. (июнь 1941 – ноябрь 1942). – М.: Воен. изд. МО СССР, 1961. – 676 с.
- 5.323. *История* Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945. В 6-ти т. – М., 1961. – Т. 2. – 325 с.
- 5.324. *История Киева*. В 2-х томах. – К.: Изд. АН УССР, 1964, Т.2. – 817 с.
- 5.325. *История* Коммунистической партии Советского Союза. – М.: Изд. Полит. лит-ры, 1974. – 751 с.
- 5.326. *Історія* застерігає: трофейні документи. – К.: Політвидва України, 1986. – 265 с.
- 5.327. *Історія* міст і сіл Української РСР. Київська область. – К.: УРЕ, 1971. – 430 с.
- 5.328. *Канун* и начало войны: Документы и материалы. – Л.: Лениздат, 1991. – 180 с.
- 5.329. *Київ-герой*. Збірник матеріалів про подвиг киян у Великій Вітчизняній війні. – К.: обл. кн.-газ. вид-во, 1961. – 426 с.
- 5.330. *Київ*: Енциклопедичний довідник. – К.: УРЕ, 1981. – 736 с.
- 5.331. *Київ*. Короткий історичний нарис. – К.: Радянська школа, 1954. – 115 с.
- 5.332. *Київ* – місто-герой. – К.: Мистецтво, 1976. – 123 с.
- 5.333. *Київ* 1941-1943: Фотоальбом. – К.: КИЙ, 2000. – 267 с.
- 5.334. *Київська* стратегічна оборонна операція: Початок краху "блискавичної війни" 7 липня – 26 вересня 1941 р. (під ред. Г.Є.Ясева). – К.: пошуково-видавниче агенство "Книга Пам'яті України", 2004. – 28 с.
- 5.335. *Киевский* Краснознаменный. Краткий очерк истории Краснознаменного КВО 1919-1969. – К.: Полит. управление КВО, 1969. – 539 с.

- 5.336. *Киевский* Краснознаменный. Очерки истории Краснознаменного КВО. (1919-1988). Изд. 3-е, испр. и доп. – К.: Изд. полит. лит-ры, 1989. – 542 с.
- 5.337. *Кириченко С.М.* Діяльність партійних організацій України по перебудові життя республіки на воєнний лад (червень – листопад 1941) // Український історичний журнал. – 1962. – № 3. – С. 22-32.
- 5.338. *Кирсанов Н.А.* Партийные мобилизации на фронт в годы Великой Отечественной войны. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1972. – 187 с.
- 5.339. *Кирсанов Н.А.* В боевом строю народов-братьев. – М.: Мысль, 1984. – 261 с.
- 5.340. *Кирсанов Н.А.* Место назначения – фронт. – М.: Наука, 1978. – 119 с.
- 5.341. *Кирсанов Н.А.* По зову Родины. Добровольческие формирования КА в период Великой Отечественной войны. – М.: Мысль, 1974. – 277 с.
- 5.342. *Кирсанов Н.А., Дробязко С.И.* Великая Отечественная война 1941-1945: национальные добровольческие формирования по разные стороны фронта // Отечественная история. – 2001. – № 6. – С. 60-73.
- 5.343. *Клоков В., Кулик І. Слинько І.* Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни. – К.: вид-во АН УРСР, 1957. – 219 с.
- 5.344. Книга Пам'яті України. – К.: Укр. енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1994, Т. 1.: Київ. – 776 с.
- 5.345. *Клоков Г.Д.* Идеино-политическая работа КПСС в 1941-1945. – М.: Изд-во полит. лит-ры, 1965. – 123 с.
- 5.346. *Книга* Пам'яті України. – Т. 2: Місто Київ. – К.: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1995. – 914 с.
- 5.347. *Книга* Пам'яті України. – Т. 6: Київська область. – К.: Молодь, 1996. – 199 с.
- 5.348. *Книга* скорботи України. Місто-герой Київ. – К.: Пошуково-видавниче агенство "Книга Пам'яті України", 2003. – 723 с.
- 5.349. *Кобранов Г.П.* Из поколения детей Великой войны. – М.: Изд. МЭИ, 2000. – 54 с.

- 5.350. *Коваль А.В.* Книгу памяти пишет народ. – К.: Знание УССР, 1991. – 48 с.
- 5.351. *Коваль В.С.* Подвиг народний. Україна у Великій Вітчизняній війні. – К.: вид-во політ літ-ри, 1970. – 134 с.
- 5.352. *Коваль М.В.* Общественно-политическая деятельность трудящихся СССР в период Великой Отечественной войны. – К.: Наукова думка, 1977. – 264 с.
- 5.353. *Коваль М.В.* Все – для перемоги. Подвиг трудящих України у Великій Вітчизняній війні 1941-1945. – К.: Наукова думка, 1970. – 193 с.
- 5.354. *Коваль М.В.* Друга світова і Велика Вітчизняна війна та сьогодні. // Український історичний журнал. – 1995. – № 3. – 45-79 с.
- 5.355. *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.). – К.: Наукова думка, 1999. – 343 с.
- 5.356. *Козлов Н.Д., Зайцев А.Д.* Нас партия к победе привела. – М.: Наука, 1970. – 247 с.
- 5.357. *Колесник А.Д.* К историографии народного ополчения периода Великой Отечественной войны. – в кн.: Историография Великой Отечественной войны: сборник статей. – М.: Мысль, 1980. – 76 с.
- 5.358. *Колесник А.Д.* Народное ополчение городов-героев. – М.: Наука, 1974. – 367 с.
- 5.359. *Колесник А.Д.* РСФСР в годы Великой Отечественной войны. Проблема тыла и всенародной помощи фронту. – М.: Наука, 1982. – 327 с.
- 5.360. *Колесник А.Д.* Ополченские формирования Российской Федерации в годы Великой Отечественной войны. – М.: Наука, 1988. – 286 с.
- 5.361. *Колесник А.Д.* Ополченцы городов-героев. // Вопросы истории. – 1973. – № 12. – С. 12-21.
- 5.362. *Колесник А.Д.* Генерал Власов – предатель или герой? – М.: Техинвест, 1991. – 174 с.

- 5.363. *Комал Ф.Б.* Рабочие в народном ополчении // Партия и рабочий класс СССР в период Великой Отечественной войны. Вопросы историографии. Межвузовский сборник. – Л.: Изд. Ленинградского университета, 1984. – вып. 8. – С. 28-49.
- 5.364. *Комков Г.Д.* Идеино-политическая работа КПСС в 1941-1945. – М.: Наука, 1965. – 440 с.
- 5.365. *Кононенко В.О.* Подвигу жити у віках. – К.: Молодь, 1985. – 112 с.
- 5.366. *Король В.Ю.* Історія України. – К.: Феміна, 1995. – 261 с.
- 5.367. *Король В.Ю.* Історія України: окументи. Матеріали. К.: Академія, 2001. – 446 с.
- 5.368. *Король В.Ю.* Втрачене та незабуте. – К., 1998. – 150 с.
- 5.369. *Король В.Ю.* Ціна перемоги: міфи та реальність // Трибуна. – 1995. – № 1-2. – с. 24-37.
- 5.370. *Король В.Ю.* Ціна перемоги: втрати киян // Трибуна. – 2000. – № 3-4. – 7-8. – с. 12-23.
- 5.371. *Король В.Ю.* Оборона Києва: героїзм і трагедія // Історія в школі. – 2001. – № 9. – с. 11-20.
- 5.372. *Король В.Ю.* Трагедія 1941-го року // Воєнна історія. – 2002. – № 3-4. – С. 21-33.
- 5.373. *Король В.Ю.* Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941-1944 рр. – К.: видавничий центр "Академія", 2002. – 125 с.
- 5.374. *Косик В.* Україна під час Другої світової війни. (1939-1945). – К.: Наукова думка, 1993. – 729 с.
- 5.375. *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. – 345 с.
- 5.376. *КПСС* – організатор зашити соціалістического отечества. (Под ред. Е.Е. Мальцова). Изд. 2-е, доп. – М.: Воениздат, 1977. – 243 с.

- 5.377. *Кравчук М.І.* КПРС – натхненник і організатор перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941-1945. – К.: Знання, 1975. – 48 с.
- 5.378. *Кривець О.* Багряними дорогами. Документальна повість. – К.: Зання, 1973. – 125 с.
- 5.379. *Кузнецов Д.Н.* В годы суровых испытаний. – М.: Изд-во ДОСААФ, 1985. – 160 с.
- 5.380. *Кузнецов Б.И.* На киевском направлении. – М.: Знание, 1983. – 64 с.
- 5.381. *Кузнецов Б.* Народное ополчение в годы Великой Отечественной войны // Военная мысль. – 1975. – № 5. – С. 43-52.
- 5.382. *Куманев Г.А.* Советский тыл в первый период Великой Отечественной войны. – М.: Наука, 1988. – 424 с.
- 5.383. *Куманев Г.А.* 1941-1945. – М.: Воениздат, 1983. – 210 с.
- 5.384. *Куманев Г.А.* Советские железнодорожники в годы Великой Отечественной войны 1941-1945. – М.: Наука, 1963. – 115 с.
- 5.385. *Куманев Г.А., Чайковский А.С.* Чекисты стояли насмерть. – К.: Изд-во полит. лит-ры, 1989. – 125 с.
- 5.386. *Куницкий П.Т.* Восстановление стратегического фронта обороны в 1941 г. // Военно-исторический журнал. – 1988. – № 7. – С. 58-71.
- 5.387. *Куркотов О.В.* Орденоносный "Арсенал". (Про труд і революційні традиції заводу). – К.: Політвидав України, 1968. – 45 с.
- 5.388. *Курносова А.М.* В тылу и на фронте. Советские женщины в годы Великой Отечественной войны. – М.: Знание, 1970. – 43 с.
- 5.389. *Кучер В.И.* Методические рекомендации в помощь лекторам к лекции на тему: "Участие партизан в героической обороне Киева в 1941 г.". – К.: Знание, 1983. – 32 с.
- 5.390. *Кучер В.І.* Початок Великої Вітчизняної війни: погляд із сьогодення // Історичний журнал. – К., 2006. – № 3. – С. 17-29.

- 5.391. *Кучер В.І. та ін.* Політична історія України. ХХ століття: в 6-ти т. – К., 2002-2003 р. Т.4: Україна в Другій світовій війні, 1939-1945. – керівник тому В. Кучер. – К., 2003.
- 5.392. *Лизичев А.Д.* Деятельность КПСС в годы войны. – М.: Знание, 1990. – 62 с.
- 5.393. *Лильин Т.Я.* Их славит Родина. (Документальные очерки о советских женщинах – участницах Великой Отечественной войны.). – М.: Госполитиздат, 1959. – 176 с.
- 5.394. *Лисочкин И.Б.* Бой за линией фронта: Документальная повесть о разведчиках-диверсантах. – Л.: Лениздат, 1990. – 416 с.
- 5.395. *Лемещук М., Скасковський.* Герої сорок першого. – К.: Вид-во політ літ-ри Укр., 1973. – 87 с.
- 5.396. "Ленинская кузница", судостроительный завод (страницы из истории завода). – К.: "Київська правда", 1946. – 38 с.
- 5.397. *Лозицький В.С.* Роль партійної преси в обороні Києва (липень – вересень 1941р.) // УІЖ. – 1982. – № 5. – С. 71-83.
- 5.398. *Мазуркевич Р.В.* В трудную пору: О начальном периоде Великой Отечественной войны. – Минск: Беларусь, 1985. – 49 с.
- 5.399. *Марковин Н.* Уничтожай фашистских шпионов и диверсантов. – М.: Молодая гвардия, 1942. – 64 с.
- 5.400. *Матеріали* військово-наукової конференції "Оборона столиці України м. Києва від гітлерівських військ і її значення та вплив на бойові дії на радянсько-німецькому фронті у 1941 р." – К., 1997. – 23с.
- 5.401. *Мінгазутдінов О.Ф.* Причини трагедії початкового періоду Великої Вітчизняної війни в новітній історіографії // Сторінки воєнної історії України. Збірник наукових статей. – К., 2003. – Вип.7. – С. 42-47.
- 5.402. *Мінгазутдінов О.Ф.* Ішла війна народна...// Історичний журнал. – К., 2004 р. – № 10-11. – с. 11-19.
- 5.403. *Мінгазутдінов О.Ф.* Виховна робота серед воїнів-новобранців під час визволення України від фашистських загарбників // Сторінки воєнної

- історії України. Збірник наукових статей. – К., 2005. – Вип. 9, част. 2. – С. 34-47.
- 5.404. *Мельников Д.Е., Черная Л.* Дзуликый адмирал. – М.: Изд. полит. лит-ры, 1965. – 125 с.
- 5.405. *Мельников Д.Е., Черная Л.* Преступник № 1: Нацистский режим и его фюрер. – М., 1991. – 124 с.
- 5.406. *Методические* рекомендации в помощь лектору по подготовке лекции "Борьба киевлян против фашистских захватчиков в годы Великой Отечественной войны". – К.: Знание, 1988. – 24 с.
- 5.407. *Мещеряков Г.* Борьба за Киев. – М.: ОГИЗ Госполитиздат, 1944. – 48 с.
- 5.408. *Милиц И.* Великая Отечественная война Советского Союза. – Архангельск, 1947. – 64 с.
- 5.409. *Митрофанова А.В.* Рабочий класс Советского Союза в первый период Великой Отечественной войны. – М.: Изд. АН СССР, 1960. – 486 с.
- 5.410. *Міста-герої України.* (Київ, Одеса, Севастополь). Збірник матеріалів. – К.: Політвидав України, 1966. – 199 с.
- 5.411. *Могучие* источники Победы. 1941-1945. Социалистический патриотизм и интернационализм советских людей в годы Великой Отечественной войны. Под ред. В.Ф. Панибудьласку. – К.: Вища школа, 1984. – 261 с.
- 5.412. *Молодістю* народжений. (До 25-річчя Київського заводу верстатів-автоматів ім. М. Горького). Збірник статей. – К.: Обл. кн.-газ. вид-во, 1961. – 56 с.
- 5.413. *Москаленко А.З.* Киев: Документальная повесть в письмах, дневниках и воспоминаниях участников исторической эпопеи защиты и освобождения города в 1941-1943. – М.: Политиздат, 1978. – 190 с.
- 5.414. *Москаленко А.* Під небом пам'яті. – К.: Дніпро, 1984. – 525 с.
- 5.415. *Муковський І.Т.* Оборона Києва: міфи та реальність // Трибуна. – 1998. – № 7-8. – с. 24-38.

- 5.416. *Мурманцева В.С.* Советские женщины в Великой Отечественной войне. – М.: Знание, 1987. – 62 с.
- 5.417. *Народне ополчення* – могутній резерв Червоної Армії. – К.: Політвидав при ЦККП(б)У, 1941. – 16 с.
- 5.418. *Нариси історії Київської обласної партійної організації.* – К.: вид-во політ літ-ри, 1967. – 651 с.
- 5.419. *Нариси історії Київських міської та обласної партійних організацій.* – К.: вид-во політ літ-ри, 1981. – 95 с.
- 5.420. *Народне ополчення* – могутній резерв Червоної Армії. – К.: Політвидав при ЦК КП(б)У, 1941. – 16 с.
- 5.421. *Народу сила незборима.* – К.: Молодь, 1969. – 112 с.
- 5.422. *На фронте и в тылу.* Факты и документы. – Маргосиздат, 1941. – 37с.
- 5.423. *Нас партия* к победе привела. – М.: Воен. изд. МО СССР, 1970. – 97 с.
- 5.424. *Начальный период войны.* (по опыту первых кампаний и операций Второй мировой войны). Под ред. ген. армии С.П. Иванова. – М.: Воен. изд. МО СССР, 1974. – 357 с.
- 5.425. *Наумов Л.* Советский Союз во Второй мировой войне. Критический очерк советской историографии войны. – Los Angeles, 1996. – 463 с.
- 5.426. *Некрич А.М.* 1941, 22 июня. Изд. 2-е, доп. и перераб. – М.: Памятники исторической мысли, 1995. – 335 с.
- 5.427. *Наукові праці з історії КПРС.* – К.: Політвидав України, 1965. Вип. 3-4. – 234 с.
- 5.428. *Непокоренная земля Киевская.* Из истории всенародной борьбы в тылу врага (1941-1944). – К.: Изд. полит. лит-ры Укр., 1985. – 252 с.
- 5.429. *Оборона Києва та інші оповідання.* – Вінніпег, Манітоба: Видання видавничої спілки в Канаді, 1948. – 161 с.
- 5.430. *Общественно-политическая жизнь трудящихся Украины в годы Великой Отечественной войны.* – К.: Наукова думка, 1988. – 231 с.

- 5.431. *Овчаренко П.М., Сажениук С.Н.* Перший період Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. (22 червня 1941 – листопад 1942). – К.: Вид-во Київськ. Університету, 1962. – 136 с.
- 5.432. *Овчаренко П.М.* Героїчна оборона Києва в 1941 р. // Вісник Київського університету. – 1959. – Вип. 2. – С. 25-39.
- 5.433. *Особые добровольческие.* – М.: Советская Россия, 1975. – 253 с.
- 5.434. *Остапенко Ф.П.* Народные ополченцы на обороне Киева // Коммунист Украины. – 1969. – № 10. – С. 24-28.
- 5.435. *Остряков С.* Военные чекисты. – М.: Воен. изд. МО СССР, 1979. – 319 с.
- 5.436. *Очерки истории Великой Отечественной войны 1941-1945.* – М.: Изд. АН СССР, 1955. – 535 с.
- 5.437. *Очерки истории Коммунистической партии Украины.* Изд. 4-е, дополн. – К.: Изд. полит лит-ры, 1977. – 813 с.
- 5.438. *Пам'ять не скресне. 1941-1945.* (під ред. О.О. Кононенка). – К.: Факт, 1999. – 56 с.
- 5.439. *Пашко Я.Ю.* Місто-герой на Дніпрі. – К.: Вид-во політ. літ-ри Укр., 1969. – 357 с.
- 5.440. *Пашко Я.Ю.* Героїчна оборона столиці України (липень – вересень 1941 р.) // Комуніст України. – 1961. – № 7. – с. 45-58.
- 5.441. *Пашко Я.Е.* Методическая разработка к лекции "Киев в годы Великой Отечественной войны". – К.: Знание, 1978. – 19 с.
- 5.442. *Песков В.М.* Война и люди. Изд. 2-е, доп. – М.: Наука, 1981. – 223 с.
- 5.443. *Письма героев обороны Киева.* – К.: Политиздат Украины, 1984. – 198 с.
- 5.444. *Письменный Г.Г., Галаган В.Я.* Трудящиеся Киева – фронту. 1941-1945. – К.: Знание, 1981. – 28 с.
- 5.445. *Плахин В.Н.* Единство армии и народа: К 40-летию победы советского народа в Великой Отечественной войне. – К.: Знання, 1985. – 32 с.
- 5.446. *Подвиг народа.* (под ред. П. А. Жилина). – М.: Наука, 1981. – 223 с.

- 5.447. *Подвиг* на вікі. Місто-герой Київ. Книга Пам'яті України. 1941-1945. – К.: Пошуково-видавниче агенство "Книга Пам'яті України", 2000. – 906 с.
- 5.448. *Подвиг* партии и народа. – К.: Изд. полит. лит-ры Укр., 1980. – 283 с.
- 5.449. *50 лет* Вооруженных сил СССР. – М.: Воен. изд-во МО СССР, 1968. – 581 с.
- 5.450. *50 лет* завода "Красный экскаватор". – К.: Тип. ВНИТОМАШ, 1948. – 67 с.
- 5.451. *Расскажи* сыну своему... Воспоминания киевлян – ветеранов Великой Отечественной войны. – К.: Еврейский совет, 1998. – 384 с.
- 5.452. *Ридевский Н.Ф.* Парашюты на деревьях. – Минск: Беларусь, 1969. – 240 с.
- 5.453. *Роцин И.И.* Народ фронту. – М.: Изд. ДОСААФ, 1975. – 126 с.
- 5.454. *Рыбачук А., Мельниченко В.* Когда рушится мир. – К.: Знание, 1991. – 123 с.
- 5.455. *Рябышев Д.И.* Первый год войны. – М.: Военная мысль, 1990. – 191 с.
- 5.456. *Сизоненко О.* Була осінь. – К.: Варта, 1995. – 414 с.
- 5.457. *Синицын А.М.* Всенародный характер Великой Отечественной войны. – М.: Знание, 1985. – 48 с.
- 5.458. *Синицын А.М.* Всенародная помощь фронту. (О патриотических движениях советского народа в годы Великой Отечественной войны 1941-1945). – М.: Воен. изд-во, 1985. – 316 с.
- 5.459. *Синицын А.* Из истории создания добровольных частей и соединений Советской Армии // Военно-исторический журнал. – 1973. – № 1. – 56-74 с.
- 5.460. *Синявская Е.С.* 1941-1945. Фронтовое поколение. Историко-психологическое исследование. – М.: Наука, 1995. – 220 с.
- 5.461. *Славные* дочери советского народа. Воспоминания и очерки. – М.: Изд.и тип. Профиздата, 1948. – 216 с.

- 5.462. *Смирнов А.Ф.* Несокрушимое единство: Советский народ в годы Великой Отечественной войны. – М.: Молодая гвардия, 1982. – 175 с.
- 5.463. *Советский Союз* в годы Великой Отечественной войны. 1941-1945. (под ред. А. М. Самсонова). Изд. 2-е, испр. и доп. – М.: Наука, 1985. – 711 с.
- 5.464. *СССР* в Великой Отечественной войне. 1941-1945. Краткая хроника. Изд. 2-е, испр. и доп. – М.: Воениздат, 1970. – 856 с.
- 5.465. *Соколовский В.* Правда о гибели генерала М.П. Кирпоноса // Военно-исторический журнал. – 1964. – № 9. – С. 61-69.
- 5.466. *Сорокин К.Л.* Трудные дни сорок первого. – М.: Воениздат, 1991. – 237 с.
- 5.467. *Сталин И.О.* Великой Отечественной войне Советского Союза. – М.: Госполитиздат, 1952. – 206 с.
- 5.468. *Становится* город героем. – К.: Изд-во полит. лит-ры, 1986. – 265 с.
- 5.469. *Степанченко В.А., Петренко В.С.* Киевские самолетостроители. – К.: Политиздат Украины, 1970. – 363 с.
- 5.470. *Стецкевич В.В.* Україна в початковий період війни: історіографія проблеми. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1992. – 110 с.
- 5.471. *Стецкевич В.В.* Воєнно-мобілізаційна кампанія в Україні в перший період Великої Вітчизняної війни. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1996. – 190 с.
- 5.472. *110 лет* истории Киевского машиностроительного предприятия им. Артема. – К.: Молодь, 2002. – 270 с.
- 5.473. *Супруненко Н.И.* Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941-1945). – К.: Изд-во полит. лит-ры, 1956. – 469 с.
- 5.474. *Тарасюк П.Ю.* Побратими арсенальців. – К.: Обл. кн.-газ. вид-во, 1962. – 62 с.
- 5.475. *Тарасюк П.* Один з загонів робітничих. – К.: Вид-во політ. літ-ри, 1967. – 133 с.

- 5.476. *Тельпуховский Б.С.* Великая Отечественная война Советского Союза 1941-1945. – М.: Гос. изд. полит. лит-ры, 1959. – 575 с.
- 5.477. *Тельпуховский Б.С.* КПСС – вдохновитель и организатор победы советского народа в Великой Отечественной войне. – М.: Знание, 1958. – 39 с.
- 5.478. *Тельпуховский Б.С., Андреев П.П.* Коммунистическая партия в период Великой Отечественной войны. (июнь 1941-1945). – М.: Изд-во ВПШ и АОН, 1961. – 208 с.
- 5.479. *Тельпуховский Б.С.* Нас к победе партия вела. – М.: Знание, 1975. – 51 с.
- 5.480. *Тимошенко И.О.* Солдаты милиции. – Минск: Беларусь, 1976. – 140 с.
- 5.481. *Тронько П.Т.* Защищая Советскую Родину 1941-1945. – М.: Молодая гвардия, 1979. – 336 с.
- 5.482. *Тронько П.Т.* Бессмертие юных. – М.: Молодая гвардия, 1958. – 168 с.
- 5.483. *Тронько П.Т.* Народу сила незборима. – К.: Знання, 1969. – 64 с.
- 5.484. *Тронько П.Т.* Бессмертие подвига: из истории борьбы комсомольцев и молодежи Советской Украины против немецко-фашистских захватчиков в период Великой Отечественной войны 1941-1945. – К.: Молодь, 1985. – 239 с.
- 5.485. *Тронько П.Т.* Подвиг твоїх батьків. – К.: Знання, 1968. – 73 с.
- 5.486. *Трудящиеся Украины – Победе.* Вклад украинского народа в победу над фашистской Германией. – К.: Изд-во Укр. сельхоз. академии, 1991. – 218 с.
- 5.487. *У битві за Київ.* (під ред. Пашка Я. Ю.). – К.: Молодь, 1973. – 250 с.
- 5.488. *Українська РСР у Великій Вітчизняній війні 1941-1945: В 3-х томах.* – Т. 1. – К.: Політвидав України, 1967. – 553 с.
- 5.489. *Цыбов С.И., Чистяков Н.Ф.* Фронт тайной войны. – М.: Воениздат, 1968. – 156 с.
- 5.490. *Чайковський А.С.* Воїни-чекісти у партизанській боротьбі на Україні (червень 1941 – липень 1942) // УІЖ. – 1984. – № 5. – С. 70-76.

- 5.491. *Чайковський А.С.* Документи ЦДАЖР УРСР про участь винищувальних батальйонів у боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками на початку Великої Вітчизняної війни 1941-1945 // Архіви України. – 1983. – № 1. с. 24-35.
- 5.492. *Чайковський А.С.* Про організацію та бойову діяльність винищувальних батальйонів в оборонних боях на Україні (червень 1941 – липень 1942) // УІЖ. – 1982. – № 6. – С. 103-108.
- 5.493. *Чайковський А.С.* Невідома війна. – К.: Україна, 1994. – 255 с.
- 5.494. *Чайковський А.С., Кондратенко Л.В.* Люди долга // Радуга. – 1982. – № 10. – С. 131-135.
- 5.495. *Чайковський А.С.* Воїни-чекісти у партизанській боротьбі на Україні (червень 1941-липень 1942) // УІЖ. – 1984. – № 5. – С. 67-75.
- 5.496. *Чекалин М.В.* КПСС – вдохновитель и организатор победы советского народа в Великой Отечественной войне 1941-1945. – Л.: Всесоюз. общ-во по распространению знаний, 1955. – 64 с.
- 5.497. *Чеканюк А.* Народне ополчення в героїчній обороні Києва і Одеси. – К.: Укрвидав при ЦККП(б)У, 1943. – 36 с.
- 5.498. *Чеканюк А.Т., Буцько М.О.* Героїчний подвиг українського народу у Великій Вітчизняній війні (1941-1945) // УІЖ. – 1965. – № 5. – С. 3-17.
- 5.499. *Чеканюк А.Т., Кожукало І.П.* Героїчна оборона Києва в 1941 р. та її роль у зриві фашистських планів "Бліцкригу" // УІЖ. – 1961. – № 3. С. – 13-23.
- 5.500. *Чернов П.* Бронепоезда в борьбе за Родину // Железнодорожный транспорт. – 1942. – № 9. – С. 65-72.
- 5.501. *Черняк С.Я.* Вічний слід. – К.: Політвидав України, 1988. – 318 с.
- 5.502. *Шатагин Н.И.* Коммунистическая партия – вдохновитель и организатор победы советского народа в Великой Отечественной войне. – М.: Изд-во полит. лит-ры, 1955. – 161 с.

- 5.503. *Шестаков В.Ф., Євдокімов І.Ф., Ясницький Г.І.* Героїчна оборона Києва в 1941 р. – К.: Знання, 1971. – 34 с.
- 5.504. *Шувалов Н.К.* Мы становимся солдатами. – Лениздат, 1973. – 193 с.
- 5.505. *Щербаков А.С.* Под знаменем Ленина. – М.: Госполитиздат, 1942. – 20 с.
- 5.506. *Якубовський І.Г.* Героїчні бої Радянської Армії на території України в червні – жовтні 1941 р. // УІЖ. – 1966. – № 6. – С. 3-16.
- 5.507. *Якубовський І.І.* Земля в огні. – М.: Воениздат, 1975. – 567 с.
- 5.508. *Ярославський Е.* Восемь месяцев Отечественной войны. 1941-1942. М.-Л.: Изд. АН СССР, 1942. – 62 с.
- 5.509. *Яценко В.В.* Ти знову наш, хрещений батьку мій!.. – К.: Молодь, 1998. – 79 с.

6. Дисертації і автореферати

- 6.510. *Балковий П.Н.* Истребительные батальоны Украины в период оборонительных боев Советской Армии. – Дис... канд. ист. наук.: 07.00.01. – К., 1949. – 190 с.
- 6.511. *Белінський М.Я.* Роль преси партійного підпілля і партизанських формувань в мобілізації партизанських формувань в мобілізації трудящих на боротьбу проти фашистських окупантів. (1941-1944). – Дис... канд. іст. наук.: 07.00.01. – Львів, 1975. – 210 с.
- 6.512. *Бомбандьорова О.А.* Підготовка та використання державних трудових резервів України в період Великої Вітчизняної війни: Дис... канд. ист. наук.: 07.00.01. – К., 2000. – 205 л.
- 6.513. *Головко М.А.* Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни. 1939-1945. Дис... д-ра. іст. наук: 07.00.01. – К., 2005. – 499 л.

- 6.514..*Глушенюк Н.М.* Аграрна політика Німеччини в Рейхскомісаріаті „Україна” (1941-1944 рр.). Автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.01 / Київськ. нац. університет імені Тараса Шевченка – К., 2005. – 17 с.
- 6.515.*Григорович Д.Ф.* Коммунистическая партия – организатор обороны Киева – столицы УССР (июнь-сентябрь 1941г.). Автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.01.. – К., 1973. – 17 с.
- 6.516..*Добров П.В.* Народне ополчення в роки Великої Вітчизняної війни. Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Київськ. нац. університет імені Тараса Шевченка – К., 1995. – 28 с.
- 6.517..*Колесник А.Д.* Место и роль народного ополчения городов-героев в Великой Отечественной войне Советского Союза. – Автореф. дис... д-ра ист. наук: 07.00.01 / Моск. гос. пед. ин-т. – М., 1974. – 23 с.
- 6.518..*Макарчук С.С.* Документальні публікації в Україні з історії Другої світової війни: Дис... канд. іст. наук: 07.00. – К., 1994. – 175 л.
- 6.519. *Михайлуца Н.И.* Партия во главе патриотического движения в помощь фронту в годы Великой Отечественной войны. Автореф. дис... канд. ист. наук: / 07.00.01 – Одесса, 1990. – 16 с.
- 6.520. *Ніколаєць Ю.О.* Морально-політичний стан населення і воїнів Червоної Армії в перший період Великої Вітчизняної війни (на матеріалах України): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 1998. – 191 л.
- 6.521. *Погребинский М.Б.* Трудящиеся Киева и Киевской области в обороне столицы Украинской ССР. Автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.01 – К., 1953. – 16 с.
- 6.522..*Потильчак О.В.* Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 – К., 1999. – 205 л.
- 6.523. *Салата О.О.* Внесок України у зміцнення матеріально-технічної бази СРСР у період оборонних боїв (22 червня – грудень 1941 р.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 – К., 2004. – 222 л.

- 6.524..*Стецкевич В.В.* Воєнно-мобілізаційна кампанія в Україні в перший період Великої Вітчизняної війни: історіографія проблеми в контексті часу 40 х – 90-х рр.: Дис. д-ра. іст. наук: 07.00.01 – Кривий Ріг, 1996. – 459 л.
- 6.525.*Удовик В. М.* Німецько-фашистський окупаційний режим (1941-1944 рр.) на території Генеральної області „Київ” (Київська та Полтавська області). Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київськ. нац. університет імені Тараса Шевченка – К., 2005. – 8 с.
- 6.526.*Чеканюк А.Т.* Народне ополчення в обороні Києва. Дис... канд. іст. наук. – Київ, 1948. – 180 л.
- 6.527..*Шевченко А.Е.* Деятельность милиции Украины в годы Великой Отечественной войны. 1941-1945.: Дис. канд. ист. наук: 07.00. – Донецк, 1998. – 180 л.

ДОДАТКИ

Додаток А

Список бійців і командирів 3-го батальйону народного ополчення Ленінського району Києва

Керівники району по формуванню народного ополчення

1. Чапков Петро Федорович(Секретар Ленінського РК КП(б)У
2. Аніщенко Віктор Єфимович (Голова райвиконкому Ленінського району)
3. Павлов Федір Григорович (секретар Ленінського РК ЛКСМУ)

Командування 3-го батальйону Ленінського району

4. Агабеґян Гурген Тотосович (командир батальйону)
5. Біленький Пантелеймон Опанасович (комісар)
6. Іванов-Потьомкін Іван Микитович (командир і комісар батальйону після поранення Агабеґяна і Біленького)
7. Калиновський Георгій Лукич (начальник штабу)

Склад батальйону

8. Мельник Микола Артемович (боєць)
9. Когут Вадим Іванович (боєць)
- 10.Божок Антон Антонович (боєць)
- 11.Родіна Марина Савична (сандружинниця)
- 12.Булкіна Валентина Павлівна (сандружинниця)
- 13.Авдеєнко Галина Степанівна (сандружинниця)
- 14.Москаленко Василій Григорович (командир партизанського загону)
- 15.Завалуєва Анна Федорівна (медсестра)
- 16.Чечушкіна Клеопатра Сергіївна (фельдшер)
- 17.Карьєва Марія Аркадіївна (сандружинниця)
- 18.Марголін Григорій Гаврилович (командир 1-го взводу)
- 19.Александровський Борис Петрович (командир 2-го взводу)
- 20.Александровська Валентина Макарівна (сандружинниця)
- 21.Хаїт Калман Моїсейович (боєць)

22. Фуглевич-Наркович Поліна Іванівна (боєць)
23. Пащенко Анатолій Михайлович (командир взводу)
24. Гончаренко Макар (боєць)
25. Литвиненко Олександра Василівна (сандружинниця 1-ї роти)
26. Примасюк Яків Олександрович (командир 2-ї роти)
27. Січкач Ніна Михалівна (сандружинниця 1-ї роти)
28. Онищенко Євдокія Яківна (начальник сандружини)
29. Чернишенко Марія Олександрівна (розвідниця)
30. Качелай Микола Іванович
31. Лисиціна Раїса Федорівна (сандружинниця)
32. Киворкова Тамара Олексіївна (сандружинниця) [96, арк. 35-38].

Список командного складу екіпажу бронепоїзду літер “А”

1. Тихоход Анатолій Сафронович (командир бронепоїзду)
2. Василевський Леонід Владиславович (замісник командира, пізніше переведений на посаду командира бронепоїзду літер “Б”)
3. Ареф’єв Костянтин Аркадієвич (начальник штабу)
4. Добкін Олександр Іонович (парторг бронепоїзду)
5. Лункевич Віктор Антонович (командир бронеплощадки)
6. Богданов Микола Павлович (командир бронеплощадки)
7. Пономаренко Семен Микитиович (командир бронеплощадки)
8. Мнишенко Василій Кузьмич (політрук бронеплощадки)
9. Верник Михайло Іванович (старшина бронепоїзду)
10. Бабич Костянтин Іванович (командир взводу саперів)
11. Кривицький Олександр Лаврентійович (командир взводу шляховиків)
12. Кожин Михайло (командир відділення розвідки)
13. Котлярчук Іван Іванович (командир відділення зв’язку)
14. Скоморохов Микола Іванович (командир кулеметного розрахунку)
15. Приходько Яків Степанович (командир кулеметного розрахунку) [97, арк. 45-47].

Список командного складу екіпажу бронепоїзду літер “Б”

1. Василевський Леонід Владиславович (командир)
2. Голованьов Степан Петрович (комісар, пізніше командир бронепоїзду)
3. Фіногенов Василій Васильович (комісар)
4. Підпригора Олексій Васильович (замісник командира)
5. Поплавський Дмитро Маркович (начальник штабу і начальник розвідки бронепоїзду)
6. Сорокін Григорій Пилипович (парторг бронепоїзду)
7. Рябоконь Микола Андрійович (начальник бронеплощадки)
8. Козловський (командир групи зв'язку)
9. Штофмахер Михайло Ісакович (старшина бронепоїзду)
10. Майденберг Юлій Пинхасович (комісар винищувального батальйону)
11. Котихін Петро Захарович (командир взводу десантної групи)
12. Попов Михайло (політрук воїнської частини) [98, арк. 82-90].

Список бійців винищувального батальйону м. Києва

1. Большаков Петро Іванович (1921 р. н.), боєць
2. Васильченко Антоніна Герасимівна (1910 р. н.), лікар
3. Гнидобор Андрій Моїсейович (1914 р. н.), боєць
4. Головка Віктор Володимирович (1918 р. н.), начальних бойового забезпечення
5. Ганжулевич Марія Андріївна (1909 р. н.), зв'язкова
6. Глушко Іван Степанович (1915 р. н.), боєць
7. Гордієнко Матрона Іллінічна (1889 р. н.), зв'язкова
8. Данильєв Михайло Федорович (1916 р. н.), командир загону винищувального батальйону
9. Жураковський Євген Михайлович (1906 р. н.), боєць
10. Кухарь Григорій Григорович (1912 р. н.), комісар загону, боєць винищувального батальйону
11. Корнеєв Федір Іванович (1920 р. н.), боєць
- 12.Копитін Тимофій Олексійович (1920 р. н.), боєць
- 13.Лунєв Василь Федорович (1917 р. н.), боєць
- 14.Лукіна Валентина Афанасіївна (1920 р. н.), командир групи винищувального батальйону
- 15.Литвиненко-Жацька Любов Іванівна (1915 р. н.), боєць
- 16.Литвинов Олексій Денисович (1926 р. н.), боєць
- 17.Митюк Олег Антонович (1915 р. н.), боєць
- 18.Нужний Іван Митрофанович (1910 р. н.), командир взводу
- 19.Назаренко Ольга михайлівна (1918 р. н.), лікар
- 20.Осипенко Іван Олександрович (1906 р. н.), командир батальйону
- 21.Орлова Анна Іванівна (1903 р. н.), боєць
- 22.Осипенко Анна Іванівна (1915 р. н.), зв'язкова
- 23.Павлов Федір Григорович (1912 р. н.), боєць

- 24.Панасик Микола Наумович (1912 р. н.), боєць
- 25.Попов Мифодій Герасимович (1907 р. н.), боєць
- 26.Печененко Марія Антонівна (1913 р. н.), зв'язкова
- 27.Радзівєвський Валентин Іванович (1915 р. н.), боєць
- 28.Рико Петро Іванович (1915 р. н.), боєць
- 29.Родина Андрій Тимофійович (1901 р. н.), боєць
- 30.Резніченко Петор Якович (1910 р. н.) ,боєць
- 31.Семенченко Іван Олексійович (1912 р. н.), боєць
- 32.Санченко Михайло Федорович (1913 р. н.), боєць
- 33.Сухомлинов Іван Дмитрович (1910 р. н.), боєць
- 34.Статін Микола іванович (1927 р. н.), боєць
- 35.Саприкіна Єфросинія Петрівна (1915 р. н.), зв'язкова
- 36.Третяк Леонід Григорович (1913 р. н.), боєць
- 37.Чередник Володимир Фотійович (1927 р. н.), боєць
- 38.Чадченко Микола Максимович (1912 р. н.), боєць
- 39.Хаїн Мовша Самсонович (1915 р. н.), військовий лікар
- 40.Шамрай Іван Лук'янович (1912 р. н.), боєць
- 41.Ширмовська Анастасія Єфимівна (1904 р. н.), боєць
- 42.Хитриченко Катерина Константинівна (1925 р. н.), зв'язкова